न्यायसूत्रवृत्ती

।।१।। ।।श्रीगणेशायनमः।।वपुर्लीलालक्ष्मीजिनमदनकोटिर्जवधूजनानामानंदकमपिकमनीयंविरचयन्सकोपिप्रेमाणंप्रथयतुमनोमंदिरचरस्त्रिलोकैकेलोकानांसजलजलदश्यामलतनुः।।१।। संयुक्तोयुक्तयामभिनवनिहितालक्तकारक्तभासासंध्यापीयूषभानोरतिरुचिरतरंचूर्णयंतीसमिरयां।।मानव्यामोकनम्रत्रिपुरहरशिरोरम्यभूषाविशेषांभूयोभव्यंविधातुंचरणनखरुचंभावयामोभवान्याः।।२।। यदीयतर्ककिरणोरोंतरध्वांतसंततिं।।संतस्तरंतिभास्वंतमक्षपादंनमामितं।।३।।अद्वैतंगुरुधर्मयोरिवलसत्कृमांडलीमंडनंस्पंकिंचनपौरुषागरइवप्रागल्भ्यसंपादकंदानेकर्णमिवावतीर्णमिपरंदीनेदयादक्षिणं।।तांतेविश्वविसारिचारुयशसंविद्यानिवासंगुरुं।।४।।अलसमतिरपीदंविवृणोतिन्यायशास्त्रंविरहितबहुयत्नोलीलयावेत्तुविद्वान्।।इतिविनिहितचेताःकौशलंकर्तुकामोगुरुचरणरजोभिःकर्णधारीकरोमि।।५।। ।।विद्यानिवासस्तूनोक्तनिरेषाविघ्नशांतयेस्यविदुषोपि शास्त्रार्थश्चसंबंधंश्रोतुंश्रोतापवर्ततेशास्त्रादौतेनवक्तव्यःसंबंधःसप्रयोजनः।सिध्योतानोर्यःप्रयोजनंयस्यतत्तथाएवंसिध्यसंबंधमित्यपि।अतस्तन्निपादनायभगवानक्षपादः।सूत्रयतिप्रमाणप्रमेयसंशयप्रयोजनदृष्टांतसिद्धांतावयवतर्कनिर्णयवादजल्पवितंडाहेत्वाभासच्छलजातिनिग्रहस्थानानांतत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसाधिगमः।अत्रतत्त्वज्ञाननिश्रेयसयोःशास्त्यतत्त्वज्ञानयोश्चहेतुहेतुमद्भावः।प्रमाणादितत्त्वज्ञानयोर्विषयविषयिभावः।प्रमाणादिशास्त्रयोःप्रतिपाद्यप्रतिपादकभावः।शास्त्रनिःश्रेयसयोश्चप्रयोज्यप्रयोजकभावः संबंधःतत्त्वज्ञानेनेतिव्युत्पत्यातत्त्वज्ञानंशास्त्रंतथाचशास्त्रनिःश्रेयसयोरपितत्त्वज्ञानद्वारकोहेतुहेतुमद्भावएवसंबंधइतिसंप्रदायविदः।अत्रसर्वपदार्थप्रधानोद्वंद्वःसमासःयद्यपिभेदेद्वंद्वविधानादत्रचबहूनांपदार्थानामभेदान्नद्वंद्वसंभवस्तथापिपदार्थतावच्छेदकभेदादेवद्वंद्वइतिनदोषइत्यन्यत्रविस्तरः।तत्रचनिर्देशेयथावचनंविप्रतिपत्तिरितियथाश्रुतभाष्यानुसारिणः।प्रमाणानिचप्रमेयंचसंशय ।।२।।

श्चप्रयोजनंचदृष्टांतश्चसिद्धांतश्चअवयवाश्चतर्कश्चनिर्णयश्चवादश्चविजल्पश्चवितंडाचहेत्वाभासाश्चछलंचजातयश्चनिग्रहस्थानानिचेतिविप्रतिपत्तिर्वर्णयंतिसंप्रदायविदस्तुभाष्यस्यवचनपदेनकश्चिदर्थश्चगृह्यवचनंगृह्यतेनचप्रमाणेप्रमेयेचसौचवचनंगृह्यतेसप्रयोजनत्वात्तत्रचयक्षतोनतुदृष्टांतादावेकवचनंसप्रयोजनंनेतिवाचदृष्टांतेद्विवचनंअवयविव्यतिरेकभेदेनदृष्टांतेद्वैविध्यस्यवक्ष्यमाणत्वात्।।संशयेसिद्धांतेछलेचबहुवचनं।संशयेछलेचचैविध्यंसिद्धांतेनातुविध्यस्यवक्ष्यमाणत्वात्।।अन्यथाजातिनिग्रहस्थानयोर्बहुवचनंनवापिव्याख्यान्येनएकवचनस्यैवलक्षणासूत्रेसलादितिवदंतिनव्यास्तुसर्वत्रप्रथमोपस्थितेकवचनेनैवविग्रहः।नचत्रबहुवचनेनैवप्रमाणादीनांचतुष्टयंपरिछिद्यतेकिंनामायमविभागोनानयेकद्वित्वघवखदिरौधवश्चखदिरश्चपलाशश्चेतिनगस्यनोअतएवप्रयोजनस्यैकवचनंनतेनद्विभागाकरणेपिसुखदुःखाभावतत्साधनभेदेनतस्यबहुत्वेनविरुध्यतइतिप्राहुः।अत्रचनिःश्रेयसेसिद्धेपदादिवत्समासायेप्रयत्नांतरंनापेक्षितेइतिप्रतिपादनायाधिगमपदंनतुप्रमाणादयःपदार्थाइतिशब्दात्प्रथमसूत्रादेवावाक्यत्वंस्यादितिचेन्नेषांविशिष्यज्ञानेहितत्त्वज्ञानांतत्वोद्देशलक्षणपरीक्षाप्रकाशकाछास्त्रादेवाशास्त्रंहिविशिष्टानुपूर्वीकापंक्त्याद्यायीअध्यायस्त्राह्निकसमूहएवान्हिकंतुनादेशप्रकरणसमूहःप्रकरणंतुनादेशसूत्रसमूहःसूत्रंतुनादेशशब्दसमूहः।शब्दस्तुनादेशोवर्णसमूहइतिवदंति।अत्रसमूहशब्देनानेकत्वविवक्षितंनेतेनाध्यायादेरप्यन्हिकादिद्वयात्मकत्वेपिनक्षतिः।अत्रचयद्यपिमोक्षजनकज्ञानविषयत्वेनप्रमेयमेवात्मादिनिरूपयितुमर्हंतथाविधप्रमाणास्यसकलपदार्थव्यवस्थापकत्वेनप्राधान्यात्प्रथमसूद्देशःतत्रोत्कर्षतोबुभुत्सितप्रमेयस्यतत्रथपदार्थव्यवस्थापनस्यन्यायाधीनतयान्यायेनिरूपणीयेभ्यर्हितत्वान्न्यायपूर्वांगत्वेनस्त्राप्यभ्यर्हितत्वायसंशयस्यप्रथमंनचनिर्णीतेविमननविधानान्नसंशयस्यन्या

Digitized with financial assistance from the Government of Maharashtra on 11 June, 2017

२ योगलक्षमिति वाच्यं । आचार्यसंज्ञायोपयोगमात्रात् । यद्यपि प्रयोजनेनान्यायांगमपि तु दृष्टान्तवदपेक्षितदेवनिरूपणीयेन तु सानिरूपणापेक्षेनियत्वस्यापरत्वया यनेदृष्टान्तस्यमूलत्वादनंतरदृष्टान्तस्य दृष्टांतमूलोन्यायः ॥ सिद्धांतविषयइत्यतोनंतरं सिद्धांतस्यैतत्स्थ यसरूपतः सिद्धांताधीनस्यपंचावयवरूपस्यन्यायस्यानंतरत्वेकार्यतयान्यायसूत्रकारिणस्तर्कस्यानंतरत्वज्ञानस्य निर्णयानुकूलत्वादुद्देश्यत्वाज्जल्पस्यापिवादकार्यकारित्वादनंतरजल्पस्यानंतरत्वं विलयरूपैककार्यानुकूलतया वितंडायाःकथात्रयस्यापिदूषण सापेक्षतयानंतरदूषणेषुनिरूपणीयेषु वादेदेशनीयलक्षणेतुवक्ष्यमाणलक्षणाहेत्वाभासानांनानंतरत्वाहेत्वाभासानांनानंतरत्वं छलस्यस्वव्याघातकत्वेनात्यंतासदुत्तरत्वानतोजातेः कथावसानेनार्थादनंतरं निग्रहस्थानानामिति निग्रहस्थानानां: पानिबुद्धिरूपस्यापि संज्ञायादेर्निरनुयोगत्वायनियतस्थानांतः पातिनोः छलजातेश्चप्रकारभेदेनप्रतिपादनेशिष्यबुद्धिवैशद्यार्थमस्मुनियतस्थानांतः पातिनां हेत्वाभासानांपृथगभिधानप्रयोजनंनुजानातिभगवानक्षपादएवभाष्येतुवादेदेशनीयतयाहेत्वाभासानांपृथगुपन्यास इत्युक्तं ॥ अत्रवा र्तिकंयदिवादेदेशनीयत्वात्पृथगभिधानेनथान्यूनाधिकायसिद्धांतानांवादेदेशनीयत्वात्पृथगभिधानाद्वादेदेश नीयत्वंतत्संज्ञायादीनामपिवादेदेशनीयत्वंस्यात्तस्मादान्विक्षिकीत्रयीवार्तादंडनीतिरूपविद्याप्रस्थानप्रभेदलापनार्थंसंज्ञायादेर्हेत्वाभा सस्यपृथग्वचनमितितदप्यसत्नियतस्थानांनर्गतत्वेनैवतन्निरूपणेनप्रस्तुतभेदसंपत्तेर्वयंतुहेत्वाभासानांननियतस्थानत्वेतथा सतिसर्वत्रहेत्वाभाससत्वात्सर्वस्यैवनिग्रहस्थानत्वापत्तेः तस्माद्धेत्वाभासप्रयोगोनियतस्थानंतद्विभाजकसूत्रस्यहेत्वाभासपदंचतत्प्रयोग परंतत्रचप्रयोगस्यलक्षणमपेक्षणीयमितिहेत्वाभासानामित्येतदुक्तंहेत्वाभासाश्चयथोक्ताइतिचरमसूत्रंनचेहेत्वाभासस्यावेदकप्रवेशा देवनपृथग्निरूपणापेक्षेनिवाच्यंनथासतिप्रमाणतर्कसाधनोपालंभइतिवीप्सयावेदकप्रमाणेदरेपिपृथग्निरूपणानापत्तेरितियुक्तमु त्पश्यामः अत्रकेचित्सूत्रादौमंगलाकरणेनमंगलंनप्रामाणिकमित्यत्रसूत्रलक्षणासार्थंवर्णयंतितदसत्सूत्रस्याध्यनिबंधनसंभवात्विघ्नाभाव

निर्णयेनाकरणसंभवात्वयंतुप्रमाणंप्रमाणनिलयइतिभगवन्नामगृणंतः पानिप्रमाणशब्दस्योच्चारणमेवमंगलमितिसूत्रमुद्देश लक्षणपरीक्षाणांपूर्वपूर्वसापेक्षतयाप्रथमसूद्देशेनैवलक्षणप्रसंगेनलक्षणपरीक्षेतिसोद्देशपदार्थलक्षणेनलक्षणपरीक्षाप्रथमाध्यायार्थः ॥ तत्रचसपरिकन्यायलक्षणंप्रथमाह्निकार्थः तत्रचसप्रयोजनाभिधेयप्रतिपादकंप्रथमाह्निकीयसूत्राभ्यामेकंप्रकरणंततः प्रमाणप्रल क्षणप्रकरणंततः प्रमेयलक्षणप्रकरणंततोन्यायपूर्वांगप्रकरणंततोन्यायाश्रयसिद्धांतप्रकरणंततोन्यायस्वरूपप्रकरणंततोन्यायो त्तरांगप्रकरणमितिप्रथमाह्निकेसप्तप्रकरणानिश्रवणादनुपश्चात्ईक्षणमन्वीक्षासाचनेनानिर्वाह्यत्वात्सेयमान्वीक्षिकीन्यायमीमांसादिशब्दै रपिव्यवहार्यतेतथाचन्यायोमीमांसाधर्मशास्त्राणिनिरुक्तपुराणन्यायमीमांसेत्यादिस्मृतिः । मिमांसान्यायतर्कश्चउपांगःपरिकीर्ति तइतिपुराणज्ञैर्विद्येभ्यस्त्रयीविद्यादंडनीतिर्वेगश्चवार्ताचान्विक्षिकीचात्मविद्यावार्तारंभाश्चलोकइतिमनुः । तथाचतर्केनानुसंधत्ते सधर्मवेदनेतरइत्यादिमोक्षधर्मेतत्रोपनिषदंनावत्यरिशेषंचयार्थिवांमद्यानिमनसातातदृष्ट्वात्वान्विक्षिकींवेमित्युपनिषदर्थमा न्वीक्षिकानुसारीयात्स्यइत्युक्तमितिनन्वनुमानस्यनसाक्षादेवनिश्रेयसहेतुत्वंतत्सहकारिनामप्यवस्थितिदर्शनादतः क्रमाकांक्षायामाह ॥ दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापाये तदनंतरापायादपवर्गः ॥ अत्रवार्तिकंनिःश्रेयससंभावनाद्विविधंपरापरभेदात् । तत्रापरं जीवन्मुक्तिलक्षणंतत्त्वज्ञानानंतरमेवतदप्यवधारितमनसस्तत्त्वैरंतर्यभ्यासपाटवेनमिथ्याज्ञानस्यप्रक्षीणदोषस्यपुनर्जन्मनिमित्तस्याभावात् परंतुकैवल्यंतत्त्वज्ञानस्यपरंतुकैवल्यंतत्त्व मितिप्रतिपादनायेदंसूत्रमितिदुःखादीनांमध्येयदुत्तरोत्तरंतेषांतत्तदनंतरस्यतत्तन्निमित्तस्यपूर्वपूर्वस्यापायादपवर्गः । प्रयोजकत्वंप्रयोज्यत्व व्यापंचम्यर्थः । दंडाभावाद्घटाभावइतिवत्स्वरूपसंबंधविशेषएवतत्रतत्रयमर्थः । तत्त्वज्ञानेनविरोधितयामहतेमिथ्याज्ञानेकारणाभावाच्चवि क्षेपरागद्वेषादीनामेकदोषेतदभावाच्चप्रवृत्तेर्थर्मोधर्मात्मिकायाअनुत्पत्तौतदभावाच्चजन्मनोविशिष्टशरीरसंबंधस्याभावेदुःखाभावादपव

॥३॥ र्गः यद्यपि तानि नो स्थिरागादयस्तिष्ठंति तथापि युक्तः रागाद्यभावे तात्पर्ययद्यपि दोषाणां न धर्मादिजनकत्वं व्यभिचारात् तथापि तूत्पन्नदोषाणां न धर्मादेरनुत्पादो दोषाभावे धर्मादयपापः वस्तुतो विनापीछां गगणतत्संयोगादिनो धर्मादिसंभवाद्व्यभिचारः तस्मान्मिथ्याज्ञानं हिंसनेवात्रदोषः नस्याद्यमिथ्याज्ञानं नाशात्कालीनतत्तज्ज्ञानवासनातो वा नाशादित्यपि वदंति। यद्यपि दुःखापायान्नापवर्गः किंतु सएव सनथाप्येतेरुक्तपंचमार्थः उपवर्गपदं वा नतत्र व्यवहारपरं उत्तरपदेनजन्मानंतमेव परामृश्यतइति तुनव्याख्यानं दुःखपदवैय्यर्थापत्तेः दुःखानुत्पत्तेश्चरमदुःखध्वंसप्रयोज्यकत्वेकल्पनइत्याशयेनेदमित्यपिकश्चित्इतिसूत्रकृतोसप्रयोजनाभिधेयप्रकरणाभिधेयथोद्देशलक्षणस्यापेक्षितत्वात्तथोद्दिष्टं प्रमाणं लक्षयति विभजतेत्य। प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दाः प्रमाणानि। अत्रतद्वतितत्प्रकारकत्वरूपप्रकर्षविशिष्टज्ञानं प्रशब्दविशिष्टेनमाधनुनाप्रत्याय्यतेनकरणात्प्रमाणंतज्ज्ञानंचात्रानुभवोविवक्षितस्तेनस्मृतिकरणानांव्यासिःलक्षितानां प्रमाणानांविभागः प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दाइति विभागस्योद्देशेकांतपूर्वत्वादयं विशेषोद्देशः। प्रत्येकंलक्षणंतु वक्ष्यतइतिनिसूत्रीवृत्तिः समासः॥ अथ विभक्तानि यथाक्रमंलक्षयितुमारभतेइंद्रियार्थसंनिकर्षोत्पन्नंज्ञानमव्यपदेश्यमव्यभिचारिव्यवसायात्मकंप्रत्यक्षंअत्रप्रतिगतमक्षंप्रत्यक्षमितियोगादिंद्रियवाचकात्प्रत्यक्षशब्दस्यप्राप्तेनाच्करणलक्षणस्यप्रतिनियतलक्षणायपक्षेनुचितेनतथापियतइत्याधात्वारेणप्रत्यक्षप्रमाकरणलक्षणोवाच्येनदुर्कदेशप्रमास्वरूपेज्ञानेनतत्करणंसुखेयमित्याशयेनवासंगमनीयअक्षमनःसंयोगजन्यसुखादिवारणायज्ञानमितियद्यपितज्जन्यक्षज्ञानमात्रेमिथ्यागिरीधरप्रत्यक्षेव्याप्तिस्तथापिसाक्षात्कारेमीत्यनुव्यवसायसिद्धसाक्षात्वजात्यवच्छिन्नेज्ञानमित्यंतस्यतात्पर्यंयद्वाइंद्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नमितिसावधारणंतेनइंद्रियार्थसन्निकर्षादनुसंधंउतिरिक्तंयत्रज्ञानंतेनज्ञानाकरणकमित्यर्थः। भ्रमवारकमव्यभिचारीतिभ्रमभिन्नमित्यर्थः। इदंचांत्रिकभ्रमस्यात्लक्षत्वेतल्लक्ष्यत्वेतुतद्वतितत्प्रकारकत्वंनिर्विकल्पकस्यलक्षत्वेतदभाववतितदप्रकारकत्वमर्थःनस्यविभागः अव्यपदेश्यंव्यवसायात्मकमितिनिर्विक-

॥३॥

ल्पकंसविकल्पकंचेतिद्विविधंप्रत्यक्षमित्यर्थः। सविकल्पकंचसंस्कारोद्बुद्धत्वेतदनुद्बुद्धत्वाभ्यांविभजतेसंस्कारोद्बोधाप्रत्यभिज्ञाअनुमानंलक्षयतिविभजतेचाउपमानंपूर्वंत्रिविधमनुमानंपूर्ववच्छेषवत्सामान्यतोदृष्टंचाआनंतर्यवाचकोशब्दोतेनुतेनुद्भावसंसूचनायातत्पूर्वकंप्रत्यक्षंपूर्वकंप्रत्यक्षंप्रत्यक्षविशेषोव्याप्त्यादिविषयकस्मरणव्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानजन्यंलक्षणतोअनुमानमनुमितिर्यत इत्यधात्वारेणचकरणलक्षणंउथवाकरणलक्षणमेवेदंतत्रानुमानमितिकरणल्युटाअनुमितिकरणमितिसमासाबलदेवलक्षणंतत्रव्याप्तिज्ञानंप्रत्यक्षपूर्वकंस्मृत्युपचारप्रत्यक्षपूर्वकंविभजतेत्रिविधमितिपूर्ववत्कारणंतद्धिलिंगकंयथामेघोन्नतिविशेषोपादृष्टयनुमानंशेषः कार्यंनिंगकंशेषवत्यथानदीवत्पूरथाद्दृष्ट्यनुमानंसामान्यतोदृष्टंकार्यकारणभिन्नलिंगकंयथागतेर्लिंगकंयथापृथिवीतरेद्रव्यत्वानुमानंउथवापूर्ववन्मेयः तद्धिकेवलान्वयीत्यर्थः। यथाभिधेयंयत्प्रमेयत्वादित्यादिशेषोव्यतिरेकसद्भावेकेवलंव्यतिरेकीत्यर्थः। यथापृथिवीइतरेभ्योभिद्यतेगंधवत्वादित्यादिसामान्यतोदृष्टमव्ययव्यतिरेकियथावह्निमान्धूमादित्यादिउपमानंलक्षयति। प्रसिद्धसाधर्म्यात्साध्यसाधनमुपमानंप्रसिद्धस्यपूर्वप्रमितस्यगवादेःसाधर्म्यात्सादृश्यात्तत्संज्ञासाध्यस्यगवयादिपदवाच्यत्वस्यसाधनंसिद्धेरुपमानमुपमितिर्यतइत्यधात्वारेणचकरणलक्षणंउथवासाध्यसाधनमितिकरणल्युटाकरणलक्षणमेवेदंउत्तरत्रवैधर्म्येणापिमितिमित्यन्येनटीकाकृतःयथागौर्दीर्घग्रीवत्वादिपश्चेतरवैधर्म्यज्ञानादुष्ट्रेकरभपदवाच्यताग्रहःएवमन्योपमानस्यविषयइतिनाध्यंतथाचमुद्गपर्णीसदृशीओषधीविषंतंतीत्यतिदेशवाक्यार्थस्मरतोमुद्गपर्णीसादृश्यज्ञानेजातेइयमोषधीविषघ्नपर्णीत्यविषयीक्रियतइत्यादिवाक्यंलक्षयति। आप्तोपदेशःशब्दः। शब्दइतिलक्षणकथनं। तत्फलं प्रमाणात्शब्दइति। आप्तोपदेशइतिलक्षणं। आप्तः प्रवक्तावाक्यार्थयथार्थज्ञानवान्तत्रयोपदेशइत्यर्थः। प्रवक्तृवाक्यार्थयथार्थज्ञानप्रयुक्तःशब्दइतिफलितार्थः। उथवाआप्तोयोदृष्टार्थउपदेशः। शब्दजोयस्मात्तत्शब्दंतदितिविशेषः। तथाचयथार्थशब्दज्ञानकरणंतत्प्रमेत्यर्थः। अत्रचविशेष्यांशेप्रत्यक्षप्रकारकत्वंतद्वतितत्प्रकारकत्वादिप्रमालक्षणानामेकलक्षणेघटंतेत्यता

४ वदेदकेनिवेशनीयमतोनाभेदः विभज्यतेसद्विविधोदृष्टादृष्टार्थत्वात्सप्रमाणशब्दः शब्दतदुपजीविप्रमाणनिरिक्तप्रमाणगम्यार्थको
दृष्टार्थकः शब्दतदुपजीविप्रमाणमात्रगम्यार्थको दृष्टार्थकः तथाचदृष्टार्थकत्वादृष्टार्थकत्वभेदात्प्रमाणशब्दस्यद्वैविध्यमित्यर्थः ५
समाप्तं प्रमाणलक्षणप्रकरणं ॥ प्रमेयंविभज्यतेनलक्ष्यतेच ॥ आत्मशरीरेंद्रियार्थबुद्धिमनःप्रवृत्तिदोषप्रेत्यभावफलदुःखापवर्गास्तुप्रमे
यं ॥ अत्रतुशब्दःपुनरर्थेतथाचैतेषांपुनःप्रमेयत्वंनतुप्रमाविषयत्वेनसंयोगादीनामपिप्रमेयत्वात्तदोहिवादादिशास्त्रवत्परिभाषाविशेषेण
द्वादशसुप्रवर्तनोनत्वत्रप्रवर्तनेप्रमेयं प्रमेयमितियोगार्थः ॥ अपकर्षश्चसंसारहेतुमिथ्याज्ञानविषयत्वंमोक्षहेतुतत्त्वविषयत्वंबोद्धव्यः ॥ एतावत्
दन्योन्यत्वमर्थः ॥ लक्षणमपितदेवाप्रमेयंकिमित्याकांक्षायामात्मादयोद्वादशेत्यनेवचनभेदेपिनानन्वयःवेदाःप्रमाणमित्यादावप्येवंअ
न्यथात्मसूत्रेविगतिःस्यात्तथाचवक्ष्यतेप्रमेयत्वेनैक्यमितिप्रतिपादनायअन्यतमासानेपिनापवर्गइतिप्रतिपादनेवाप्रमेयमित्येकमित्य
नेनचेंद्रियाणिअत्रापिअत्मावशरीरंचइंद्रियाणिचअर्थाश्चबुद्धिश्चमनश्चप्रवृत्तिश्चदोषाश्चप्रेत्यभावश्चफलंचदुःखंचअपवर्गश्चेतिप्रत्येकंवचने वि
ग्रहेवर्णयंति ॥ अत्रप्राधान्यात्कारणरूपप्रमेयषट्कमभिधायकार्यरूपप्रमेयषट्कमभिदधानातत्रतत्रपूर्वपूर्वस्यप्राधान्यात्प्रथमंदृष्टांइति
वदंतितत्रप्रथमोदृष्टमात्मानंलक्षयति ॥ इच्छाद्वेषप्रयत्नसुखदुःखज्ञानान्यात्मनोलिंगं ॥ अत्रचात्मनःप्रत्यक्षत्वेलिंगकथनमसंगतंनचश
रीरादिनिरिक्तात्मव्युत्पादनार्थमेतदितिवाच्यं ॥ अनिमपरीक्षावैयर्थ्यापत्तेः ॥ लक्षणाकथनेनन्यूनत्वंचेतिचेन्नलिंगपदस्यलक्षणार्थत्वात्नचलिंग
मित्येकवचनेनमिलितानांलक्षणत्वंप्रतीयतेनचायुक्तंवैयर्थ्यादितिवाच्यंकिंलक्षणमित्याकांक्षायामित्यादीनामभिधानान्मिलितंलक्षण
मितिप्रत्यायकाभावात् ॥ नथाचप्रत्येकमेवलक्षणं ॥ अत्रसूत्रेचेच्छाप्रयत्नानामात्ममात्रस्यलक्षणत्वं ॥ नतुसुखदुःखयोःसंसारिणोलक्षणत्व
दितिक्रमप्राप्तंशरीरंलक्षयति ॥ चेष्टेंद्रियार्थाश्रयःशरीरं ॥ अत्रचेष्टादिमिलिताश्रयत्वंलक्षणंवैयर्थ्यादितिश्रयपदस्यप्रत्येकमन्वयमेत्य

श्रयत्वादिलक्षणत्रयेतात्पर्यं ॥ चेष्टात्वंचप्रयत्नजन्यतावच्छेदकोजातिविशेषः ॥ नचशरीरावयवेनैव्याप्तिः ॥ अंत्यावयविनेनविशेषणात् ॥ नच
निष्क्रियविनष्टशरीरव्याप्तिस्तादृशमानाभावात् ॥ एतएववाहेंद्रियाश्रयइतिहेंद्रियाश्रयत्वंचअवच्छेदकनारव्यस्वरूपसंबंधविशेषेणच
क्षुष्मान्ह्रदनोयमित्यादिप्रतीतेः अर्थाश्रयत्वमित्यत्रार्थशब्देनरूपादिश्रयत्वंस्यादतआदावनित्याप्तिः किंतुसुखदुःखान्यतरपरः अतएव
भाष्येयमिन्नायतनेनसुखदुःखयोः प्रतिसंवेदनंप्रवर्तनोसत्यपामाश्रयत्वंशरीरमितिनिरस्तंअन्यतराश्रयत्वमपिनलक्षणंकिंतुसुखाश्रय
त्वंदुःखाश्रयत्वंचेतिलक्षणद्वयेनात्मयोगिशरीरस्यतदाश्रयत्वमवच्छेदकतासंबंधेनाद्यादेरलक्ष्येजन्यावयविनेनविशेषणीयोस्वर्गिश
रीरेनारकिशरीरेदुःखादौचसुखदुःखस्वीकारान्नाव्याप्तिः ॥ नचतत्रान्यत्रवृत्तिशरीरेव्याप्तिः ॥ सुखाद्याश्रयवृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्व
स्यविवक्षितत्वात्तादृशजातिश्चमनुष्यत्वंचैत्रत्वादिःकल्पभेदेनतत्तन्नरसिंहशरीराणांभेदान्नरसिंहत्वजातिमादायनरसिंहशरीरेलक्षणसम
न्वयइतिइंद्रियंविभज्यलक्षयति ॥ घ्राणरसनचक्षुस्त्वकश्रोत्राणींद्रियाणिभूतेभ्यः ॥ यद्यपिमनसोंद्रियत्वंस्यवनथापिघ्राणादेरप
लक्षणपरत्वान्नदोषः वस्तुतस्तुइंद्रियाणींत्यस्यबहिरिंद्रियाणींत्यर्थः ॥ तेनभूतेभ्यस्यनासंगतिः ॥ अत्रचैतानींद्रियाणिनिवेदनाप्राणाय
न्योन्यत्वंलक्षणमितिसूचितं ॥ प्रत्यक्षजनकनावच्छेदकेनयाइंद्रियत्वंमरणेरोपधिरूपमित्यतोघ्राणादिकंजातिविशेषरूपंकर्णशष्कुल्यव
च्छिन्नंनभःश्रोत्रंघ्राणादीनिकंप्रवृत्तिकानीत्याकांक्षायामाह ॥ भूतेभ्यइतितेनेंद्रियंरूपमतंकारप्रवृत्तिकंनेतिमन्तव्यं ॥ व्युत्पादयिष्यतेचेदं
तृतीयाध्यायेअत्रघ्राणादीनांचतुर्णांपृथिव्यादिजन्यत्वंसंभवतिश्रोत्रस्यकर्णशष्कुल्यवच्छिन्नाकाशस्यकर्णशष्कुल्यजन्यत्वोदकजन्यत्वव्यप
देशः ॥ अथवाअभिन्नानीतिपूरयित्वाभूतभिन्नानीत्यन्वयंघ्राणादीत्यस्यापलक्षणपरेतुभूतेभ्यइतिबहिरिंद्रियपरं ॥ भूतान्येवकानी
त्याकांक्षायामाह पृथिव्यापस्तेजोवायुराकाशमितिभूतानि ॥ आरंभेपरस्परानपेक्षत्वसूचनायासमासकरणं ॥ भूतंतुबहिरिंद्रियग्रहणयो

५ ग्यविशेषगुणवत्त्वंपृथिवीत्वादयस्तुजातिविशेषाइतिक्रमप्राप्तमर्थंविभजतेलक्षयतिचागंधरसरूपस्पर्शशब्दाःपृथिव्यादिगुणास्त
दर्थाःवैशेषिकाणांद्रव्यगुणकर्मस्वर्थशब्दाभिधेयत्वमतःपंचानांगंधादीनामेवकथंतत्रनिरासायतदर्थाइत्युक्तंतिषांद्रि
द्रियाणामर्थाविषयाउद्दिष्टाएवेतिनेएवेत्याशयः इत्थंचतदर्थलक्षणमितिमंतव्यं॥तच्छब्देनबहिरिंद्रियाणिपरामृश्यंतेतथाचैके
• कबहिरिंद्रियमात्रग्राह्यविशेषगुणत्वं॥बहिरिंद्रियद्वयाग्राह्यबहिरिंद्रियग्राह्यगुणत्वंवातदर्थः॥पृथिव्यादिगुणाइतिलक्ष्यनिर्देश
स्तेकेगुणाइत्याकांक्षायांगंधेत्यादिपृथिव्यादीनांगुणाइतिषष्ठीसमासेभाष्यादिसंमतत्वेनगुणगुणिनोरभेदेनेतिसूचितंबुद्धिलक्षयेतु
माह॥बुद्धिरुपलब्धिर्ज्ञानमित्यनर्थांतरंउपलब्धर्थांतरंसमानार्थकंनतुसंख्यानामिवबुद्धेस्तस्यउत्तरापरपर्यायस्यपरिणामविशेषा
ज्ञानंयथाचैतथाबुद्धिरपीतिनातथाचबुध्यादिपदवाच्यत्वमनुभवसिध्यज्ञानत्वजातिरेववालक्षणमितिभावःमनोलक्षयति॥युगपज्ज्ञानानु
त्पत्तिर्मनसोलिंगंयुगपदेककालेएककार्यानीतिपूरणीयं॥ज्ञानानामनुत्पत्तिर्यतःसएवधर्मोज्ञानकरणाणुत्वंमनसोलिंगंलक्षणमित्यर्थः॥
तथाहिचक्षुरादिषुविषयसंबंधेसत्यपियस्यासन्निधानादेकेनज्ञानंजनयति॥तत्संबंधादपरंचज्ञानंजनयतितदेवाणुनिखिलज्ञानज
नकसुखादिसाक्षात्काराधारणकारणंतदेकमेवलाघवात्सिध्यंमनइत्यर्थः॥एवमव्याख्यानेचलक्षणेप्रमाणोपन्यासोसंगच्छते॥
स्यादितिअन्येनुसन्निधर्मिणिलक्षणादिचिंतेत्यतोमनःसाधनायेतिसूत्रं॥इत्थंचमनःसिद्धौनिस्पन्नाणुत्वादिकंलक्षणंसुकर
मित्याशयइतिवदंति॥प्रवृत्तिलक्षयतिविभजतेचाप्रवृत्तिर्बुद्धिशरीरारंभः॥ अत्रचप्रवृत्तिर्वेषजन्यत्वावच्छेदकोजातिर्विशेषः
सएवलक्षणमीश्वरस्यतेरपिलक्ष्यत्वेयत्नत्वमेवतथालाघवेनोपयाति॥नचमानाभावात्तत्सिद्धावेवप्रवृत्तिर्नित्ययत्नसाधारणांत
र्व्याप्तत्वंवातथाद्वेषानंतरभूतारंभत्वंतस्यप्रयत्नमन्वयाद्रागारंभादिभेदेनत्रिविधाप्रवृत्तिः॥बुद्धिशब्देनात्रमतेर्ग्रहणंनाभिप्रेतमितिभाव्यं॥

DR BHAU DAJI

शरीरशब्दस्यचेष्टावत्त्वेनतुल्यादिसाधारणःतथावचनानुकूलोपलोवाग्रारंभःवचनानुकूलःशरीरगोचरोपलोचेष्टानुकूलपलोवाशरीरा
रंभणात्तद्भयभिन्नोपलोबुध्यारंभःसंबंधध्यानदयादेवदर्शनाद्यनुकूलपर्यवस्यतिप्रांचस्तुसामान्यविशेषलक्षणेष्वदृष्टजनकत्वनिवेशायं
तिइत्थंचकारणरूपाप्रवृत्तिः॥कार्यरूपानुधर्माधर्मात्मिकेतिदोषंलक्षयति॥प्रवर्तनालक्षणादोषा॥दोषाइतिबहुवचनंरागद्वेषमोहात्मक ल
क्ष्यत्रयसंपनायप्रवर्तनाप्रवृत्तिजनकत्वेतदेवलक्षणंदोषांयद्यपिइदंशरीरादृष्टेश्वरेछादावतिव्याप्तंतथापिलौकिकप्रत्यक्षविषयत्वेसती
तिविशेषणीयंयागादिगोचरप्रमावारणायप्रमान्यत्वेसतीतिविशेषयंतिप्रेत्यभावंलक्षयतिपुनरुत्पत्तिःप्रेत्यभावःप्रेत्यभूत्वाभावोजननंप्रेत्य
भावःतत्रपुनरित्यनेनाभ्यासकथनात्पागुत्पत्तिस्तेनोमरणंततःउत्पत्तिरितिप्रेत्यभावोयमनादिरपवर्गइतिःएतत्तानंचचैत्रेणैववदउद्यायुत्पत्तेनि
त्यत्वेतिनव्यर्थंतदीयमरणोत्तरतदीयजीवनादृष्टनाशस्तदीयश्चरमप्राणसंयोगध्वंसस्तदीयःप्राणध्वंसोवातदीयोत्पत्तिस्तुतदीयविजातीयश
रीरायप्राणसंयोगइतिफलंलक्षयति॥प्रवृत्तिदोषजन्योर्थःफलंअत्रचमुख्यंफलंसुखदुःखोपभोगः॥तथाचभाष्यंसुखदुःखसंवेदनं
फलं॥तत्रचधर्माधर्मात्मकप्रवृत्तेःप्रयोजकत्वंतत्रदोषस्यहेतुत्वात्॥प्रवृत्तिदोषजन्यत्वंफलस्येत्युक्तं॥लक्षणंतुसुखदुःखान्यतरसाक्षात्कारइतिगौ
णंफलंतुशरीरादिकंसर्वमिवात्तथाचभाष्यंतत्पुनर्देहेंद्रियबुद्धिषुसतीषुभवतीतिसहदेहेंद्रियादिभिःफलमभिप्रेतंनतथाहिप्रवृत्तिदोषजन्यतो
र्थंफलमेतत्सर्वंभवतीतिइत्थंचतेन्यत्वमेवफलत्वंप्रवृत्तिदोषजन्यत्वंतुनिर्वेदोपरोमादुक्तंदुःखंलक्षयतिबाधनालक्षणंदुःखंबाधनापी
डातदेवलक्षणंस्वरूपंयस्यतथाचानुभवसिध्यदुःखत्वजातिरेवलक्षणंशरीरेंद्रियार्थेषुदुःखसाधनत्वात्सुखेवदुःखानुषंगात्दुःखत्वंतुरागोप
णतिअतएवाग्निमसूत्रेतत्सदेनमुख्यदुःखपरामर्शः॥अपवर्गंलक्षयतिनदत्यंतविमोक्षोपवर्गः॥तस्यदुःखस्यात्यंतविमोक्षःस्वसमानाधि
करणदुःखसमानकालीनोध्वंसःतस्यचजन्मायायादेवसंभवस्यात्रायंतदुःखेनतन्मनायंतविमुक्तिरपवर्गइतिभाष्यंदुःखेनदुःखानुषक्तेनेत्यर्थः॥
समाप्तं प्रमेयलक्षणा प्रकरणं॥ ॥क्रमप्राप्तंसंशयंलक्षयतिसमाननेकधर्मोपपत्तेर्विप्रतिपत्तेरुपलब्ध्यनुपलब्ध्यव्यवस्थातश्चविशेषा

भाष्यावा

६ पेक्षो विमर्शः संशयः संशयइति निर्देशः। विमर्शइति विशब्दो विरोधार्थः। मृशिर्ज्ञानार्थः। एकस्मिन्धर्मिणीति पूरणीयं तेनैकस्मिन्धर्मिणि विरोधेन भावाभावप्रकारकज्ञानं संशयः तत्र कारणमुखेन विशेषलक्षणमाह। समानेत्यादि। उपपत्तिस्तर्कस्तेन तत्र समानस्य विरुद्धकोटिद्वयसाधारणधर्मस्य ज्ञानादित्यर्थः। अनेकधर्मोपसाधारणधर्मस्य ज्ञानादित्यर्थः। न तत्र साधारणधर्मवद्धर्मिज्ञान जन्योऽसाधारणधर्मवद्धर्मिसान्निध्यज्ञश्चेत्यर्थः। विप्रतिपत्तिर्विरुद्धकोटिद्वयोपस्थापकशब्दस्तस्मादित्यर्थः। यद्यपि शब्दस्यनसंशाय कत्वंतथापि कोटिद्वयोपस्थितौ मानसंशयइति वदंति। उपलब्धेस्तर्कस्य अनुपलब्धेर्व्यतिरेकज्ञानस्य या व्यवस्थासद्विषयकत्वानि श्चयेन प्रामाण्यसंशयइतिफलितोर्थः। अन्येत्वनुपलब्ध्यव्यवस्थात प्रामाण्यसंशयः। अनुपलब्धिरुपलब्धि विरोधिभ्रमसंसर्गद्व्यवस्थात: संशयइत्याहुः। वस्तुतस्तु प्रामाण्यसंशयस्यनसंशयहेतुत्वं किंतु गृहीताप्रामाण्यकज्ञानस्यविरोधितयासूतिप्रामाण्य संशयेन तो- भयाविरोधितयासाधारणधर्मदर्शनादिनैवसंशयोसंभवतीतिनात्रपरंवक्तव्यमस्ति संशयस्यव्यापकसंशयहेतुत्वंसमुच्चिनोतीति वदंति विशेषापेक्षःकोटिस्मरणसापेक्षः। वस्तुतस्तुसंशयस्यधारावाहिकत्वेयादृशाद्विशे षेतिविशेषंविशेषदर्शनंचापेक्षतेतिनिवर्तकत्वेनतथाचविशेषदर्शननिवर्त्यत्वरूपेणमुखेनविशेषादर्शनजन्यःसंशयइत्युक्तंक्रमप्राप्तंप्रयो जनंलक्षयतियमर्थमधिकृत्यप्रवर्तनेनतत्प्रयोजनंअधिकृत्यउद्दिश्यनतथाचप्रवृत्तिरिच्छाविषयत्वंप्रयोजनत्वंविषयत्वंसाध्यतारूप्यविष यताविशेषस्तेनसुखत्वादिवारणं। प्रवृत्तिरिच्छेतिस्वरूपकथनं। तत्रकश्चूरामणिमुमेर्वीदिप्रसिद्धवारकंतदितिकेचित्। अत्रचनिरुपाधिइच्छाविषयत्वात्सुखवदुःखाभावयोर्मुख्यप्रयोजनत्वंदुःखायस्यतुनदिच्छाधीनेच्छाविषयत्वाद्गौणप्रयोजनत्वमितिवदंति। तल्लक्षयतिलौकिकपरीक्ष काणांयस्मिन्नर्थेबुद्धिसाम्यंसदृष्टांतः लौकिकोऽप्तशास्त्रपरिशीलनजन्यदुःप्रकर्षःप्रतिपाद्यइतिफलितोर्थः परीक्षकाश्चस्वपरीक्षितं न प्राप्तबुद्धिप्रकर्षः। प्रतिपादकइतिफलितार्थः। तथाचप्रतिपाद्यप्रतिपादकयोरितिपर्यवसन्नं। बहुवचनंकथाबहुत्वमपेक्ष्येति टीकावस्तुतोलौ

किकयोः परीक्षकयोर्वेत्यर्थो युक्तमेव बहुवचनात्। बुद्धिसाम्यमितिबुद्धेसाध्यसाधनोभयवत्त्वविषयितयास्तदभावविषयितयात्साम्यं। अ विरोधोयस्मिन्नर्थेदृष्टांतः वादिप्रतिवादिनोः साध्यसाधनोभयवत्त्वप्रकारकतदभाववत्त्वप्रकारकान्यतरनिश्चयविषयोदृष्टांतइति। पर्यवसि तोर्थः। समाप्तं न्यायपूर्वांगप्रकरणं॥ ॥ क्रमप्राप्तंसिद्धांतंलक्षयति॥ तंत्राधिकरणाभ्युपगमसंस्थितिःसिद्धांतः। तंत्रंशास्त्रंतदवाधिकरणं साधकतयायस्यतादृशोयोभ्युपगमस्तस्यसमीचीननयाःसंशयरूपतयास्थितिर्निश्चयस्तथाचशास्त्रितार्थनिश्चयःसिद्धांतः। अत्रचाभ्युपगम्यमानो र्थःसिद्धांतइतिभाष्यंतत्रभ्युपगमःसिद्धांतइतिवार्तिकटीकोअनयोरत्रविरोधःशंकनीयःआचार्यैःपरिहृतत्वात्तथाचत्रिसूत्र निबंधनःअ र्थाभ्युपगमयोर्गुणप्रधानभावस्यविवक्षातत्रत्वादर्थाभ्युपगमोभ्युपगम्यमानोवार्थः। सिद्धांतेनेनसूत्रभाष्यवार्तिकटीकासुनविरोधः। अत्र चभाष्यानुसारात्सर्वतंत्रप्रतितंत्राधिकरणाभ्युपगमसिद्धांतान्यतमःसिद्धांतइतिसूत्रार्थइतिनयुक्तंअग्निमसूत्रानुद्धानापत्तेः। तंत्रसि द्धांतलक्षणमनुगमप्यतंत्राधिकरणाभ्युपगमान्यतमःसिद्धांत इतिकश्चित्। विभजतेसर्वतंत्रप्रतितंत्राधिकरणाभ्युपगमसंस्थित्यर्थांत रंभाष्यात्। सिचतुर्विधइतिशेषः। सर्वतंत्राप्रतितंत्राधिकरणाभ्युपगमसंस्थित्यर्थांतरंभाष्यात्भेदादित्यर्थः। सर्वतंत्रसिद्धांतंलक्षयति। सर्वतंत्राविरुद्धस्तंत्रेधि कृतःसर्वतंत्रसिद्धांतः। सर्वतंत्राविरुद्धः सर्वशास्त्राभ्युपगतइति बहुवः। वस्तुतोयथाश्रुत्येवार्थः। अन्यथातंत्रेधिकृतइत्यस्यवैय्यर्थापत्तेरप्र एवंचजात्यादेरसदुत्तरत्वमपिसर्वतंत्रसिद्धांतः। नचतंत्राधिकृतइतिस्पष्टार्थलक्षणेतुनदेयमेवेतिवाच्यंमनसइंद्रियत्वस्यापिसर्वतंत्रसिद्धां तताप्तेः। नव्यास्तुसूत्रस्योपलक्षणमात्रत्वाद्वादिप्रतिवादिभ्यांयाभ्युपगतःकथानुकूलोर्थः सइतिवदंति। प्रतितंत्रसिद्धांतंलक्षयतिसमानं तंत्रसिद्धः। प्रतितंत्रसिद्धांतः समानशब्दएकार्थस्तेनैकतंत्रसिद्धइत्यर्थः स्वतंत्रासिद्धइतिपर्यवसितोर्थः। तथाचवादिप्रतिवादिभ्यामेकतरमात्राभ्यु पगतस्तदेकतरस्यप्रतितंत्रसिद्धांतइतिफलितार्थयथामीमांसकानांशब्दनित्यत्वेअधिकरणसिद्धांतंलक्षयतियत्रसिद्धान्यप्रकरणसिद्धिःसो धिकरणसिद्धांतनामेत्यर्थस्यसिद्धौज्ञायमानायामेकान्यस्यप्रकरणस्याप्रस्तुतस्यसिद्धिर्भवतिसोधिकरणसिद्धांतइत्यर्थपर्यवसानात्तेनैकादि

७ कंपक्षित्वयोपादानगोचरज्ञानविकीर्षाविनिमज्जन्यत्वेसाध्यमानेसर्वत्वसमीश्वरस्यएवंहेतुबलादप्रियथादर्शनस्पर्शनाभ्यामेकार्थग्रहणा
दिंद्रियादिव्यतिरिक्तआत्मनिसाधितेइंद्रियनानात्वंतथाचयदर्थसिद्धिं विनायोर्थःशब्दादनुमानज्ञानंसिध्यतिसोधिकरणसिद्धांतइति
अतत्रविशेष्यैवलक्षणंकार्यत्वमनुजनकीभूतव्यापकतासाधनेव्यापककोटावविषयःप्रकृतानुमित्याव्यापककोटौविषयीभूतःशाब्दजनकपदार्थ
ज्ञानविषयत्वेसतिशाब्दविषयश्चेतिद्वयमधिकरणसिद्धांतइतितत्रइंद्रियनानात्वादौभाष्याद्युदाहृतेव्याप्तिरितिउभयुपगमसिद्धांतलक्ष
यतिउपपरीक्षितस्योपगमादुद्विशेषपरीक्षणमभ्युपगमसिद्धांतः।उपपरीक्षितस्यसाक्षात्सूत्रितस्यविशेषपरीक्षणंविशेषधर्मकथनंउभ्युप
गमादितिसापकत्वेपंचमीउभ्युपगमज्ञापकमित्यर्थः।। विशेषपरीक्षणंसायनेसूत्रकृतोभ्युपगतमिदमितिसाक्षादनुक्तिरभ्युपग
मोभ्युपगमसिद्धांतः।यथामनसंइंद्रियत्वमिति।समानतंत्रन्यायाश्रयसिद्धांतलक्षणंप्रकरणं।। ।।क्रमप्राप्तान्नवयवान्लक्षयितुंविभजते
प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयनिगमनान्यवयवाः।उक्तेनविभागेनप्रतिज्ञाद्यर्थंतत्रप्रतिज्ञामितिलक्षणंसूचितंप्रतिज्ञांलक्षयति।साध्यनि
र्देशःप्रतिज्ञासाधनीयस्यार्थस्ययोनिर्देशःसप्रतिज्ञासाधनीयश्चवह्निमत्वादिनापर्वतादिस्तथाचपक्षतावच्छेदकीविशिष्टपक्षेसाध्यतावच्छे
दकविशिष्टवैशिष्ट्यबोधकःशब्दइत्यर्थः।निगमनवारणायचसाध्यांशेसाध्यतावच्छेदकातिरिक्तप्रकारकत्वंवाच्यं।तदर्थश्चसाध्यतावच्छेदकप्रकारता
विलक्षणप्रकारताशून्यत्वेनप्रमेयवतःसाध्यत्वेनाप्रसिद्धिउदासीनवाक्यवारणायचन्यायांतर्गतत्वेनविशेषणीयं।न्यायलंचधानुमादिवत्
परिभाषाविशेषविशेषविषयत्वेननदासपूर्वोक्तपदकदंबत्वादिकंवातथाचन्यायांतर्गतत्वेसतिप्रकृतपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नपक्षकप्रकृतसा
ध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यविषयतानिरूपितबोधजनकत्वेसतिप्रकृतपक्षप्रकृतसाध्यबोधजनकंतत्सूत्रितावयवत्वा
दिकंपरिभाषाविशेषविषयत्वरूपंतत्रऊक्तिरूपत्वंवेत्यपिवदंति।क्रमप्राप्तंहेतुंलक्षयतिविभजतेचसूत्राभ्यांउदाहरणसाधर्म्यात्साध्य
साधनंहेतुःतथावैधर्म्यात्।अत्रसाध्यसाधनंहेतुरितिसामान्यलक्षणंसाध्यसाधनंसाध्यसिध्यनानुकूलसाधकत्वबोधकइत्यर्थः५ ७

तथाचसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यविशेषनिरूपकत्वबोधकःसाध्यान्वितस्वार्थबोधकोवयवइतिफलितार्थः।तस्यद्वैविध्यमाहउदा
हरणसाधर्म्यात्तथावैधर्म्यादिति।साधर्म्यमन्वयःवैधर्म्यंव्यतिरेकःतदाश्रयाप्तिरितिफलितार्थःउदाहरणसाधर्म्यमुदाहरणबोधकत्वन्य
यव्याप्तिमत्तयोन्वयीहेतुर्सानव्यउदाहरणेतिशेषणार्थःतथाचसानान्वयव्याप्तिकहेतुबोधकोहेत्ववयवः।उक्तान्वयव्यतिरेकव्याप्तिक्हेतु
बोधकोहेत्ववयवइतिफलितार्थःएवमग्रतोन्वयव्याप्तिकहेतुबोधकोहेतुर्वयवोव्यतिरेकीहेतुरित्येवग्रतोन्वयव्यतिरेकव्याप्ति
हेतुबोधकोहेत्ववयवोन्वयव्यतिरेकीत्यपिसूचनमितिवदंति।क्रमप्राप्तमुदाहरणंलक्षयति।साध्यसाधर्म्यात्तथर्म्मभावीदृष्टांतउदा
हरणं।दृष्टांतउदाहरणमितिलक्षणंदृष्टांतोदृष्टांतवचनंदृष्टांतकथनयोग्यावयवइत्यर्थः।तेनदृष्टांतस्यसामयिकत्वेनासार्वत्रिकत्वे
पिनक्षतिः।योग्यतावच्छेदकत्वंवयवतात्पर्यार्थनिवेशितार्थकावयवत्वे।नच्चद्विविधेअन्वयिव्यतिरेकिभेदानुदाहरणंलक्षयतिसाध्यसाधर्म्या
त्तथर्मभावीतिअन्वयुदाहरणमितिशेषः।।परेतुसंपूर्णंसूत्रमन्वयुदाहरणलक्षणमेवसामान्यलक्षणंतूक्तमित्याहुः साध्यसाधर्म्यात्
साध्यसत्वेचरितधर्मात्प्रकृतसाधनादित्यर्थः।तत्साध्यरूपधर्मभावयत्तिनयाचसाधनवत्तानिरूपकसाध्यवत्तानुभावकोवयवःसाध्य
साधनव्याप्युपदर्शकोदाहरणमितियावत्।व्यतिरेकुदाहरणंलक्षयति।तद्विपर्ययाद्वाविपरीतंव्यतिरेकुदाहरणंतद्विपर्ययाद्वासाध्यसाधनव्य
तिरेकव्याप्युपदर्शकोदाहरणंव्यतिरेकुदाहरणंयथालोहवच्चारीरंसात्मकंप्राणादिमत्वात्यत्रयत्रनतत्रतत्रयथाघटइतिवाकारःप्रयोगमपेक्ष्यत
थाचान्वयुदाहरणंव्यतिरेकुदाहरणंवाप्रयोक्तव्यमित्यर्थः।क्रमप्राप्तमुपनयंलक्षयतिउदाहरणापेक्षस्तथेतिउपसंहारोनतथेतिवासाध्य
स्योपनयः।।साध्यस्यपक्षस्यउदाहरणापेक्षउदाहरणानुसारियउपसंहारउपन्यासः।प्रकृतोदाहरणपदार्थनिष्ठव्याप्तिविशिष्टोहेतुविशिष्टपक्ष
विशिष्टबोधजनकोन्यायावयवइत्यर्थः।।निगमनंनतुहेतुविशिष्टंननपक्षबोधकंकिंतुपक्षसहितहेतुबोधकमितिन्यूदासः।अत्रवान्वयव्यतिरे

८ कव्याप्योरन्यतरत्वादिनानुगमः कार्यउदाहरणोपदर्शनेतिनानुपरिचायकमात्रमितिनवाच्यं॥उदाहरणविपरीतव्याप्युपदर्शकोपनयवारकत्वात्वस्तुनोचयवपदेनैवतदुदासः।सचोपनयोद्विविधोन्वयिव्यतिरेकिभेदात्तथेतिसाध्यस्योपसंहारोन्वय्युपनयःनतथेतिसाध्यस्योपसंहारोव्यतिरेक्युपनयः।उक्तंचनथाशब्दप्रयोगावश्यकत्वेनतात्पर्यंकिंतुव्याप्तिविशिष्टएवबोधेनथाचवह्निव्याप्यधूमवांश्चायमितिवानथाचायमितियोपन्यासःएवंव्यतिरेकिण्यपिनह्याभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगिधूमवांश्चायमितिवानथेतियोपन्यासःनिगमनंलक्षयतिहेत्वपदेशात्प्रतिज्ञायाःपुनर्वचनंनिगमनं।हेतोव्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मस्योपदेशःकथनंप्रतिज्ञायाःप्रतिज्ञातायस्यसाध्यविशिष्टपक्षस्यवचनंनिगमनंतथाचव्याप्तपक्षधर्महेतुकथनपूर्वकसाध्यविशिष्टपक्षप्रदर्शकःव्याप्तपक्षधर्महेतुसाध्यसाध्यविशिष्टपक्षबोधकस्तादृशसाध्यबोधकोवान्यायावयवोनिगमनमिति।अस्यसन्वयव्यतिरेकिभेदात्रभेदइतिभाष्याशयःव्यतिरेकिणितुतस्मान्नेत्येवाकारइत्यपरे॥समाप्तंन्यायस्वरूपकरणं॥ ॥क्रमप्राप्तंतर्कंलक्षयति।अविज्ञाततत्त्वेर्थेकारणोपपत्तितस्तत्त्वज्ञानार्थमूहस्तर्कः॥तर्क इतिलक्षनिर्देशः।कारणोपपत्तितइतिलक्षणंअविज्ञाततत्त्वेर्थेतत्त्वज्ञानार्थमितिप्रयोजनकथनंकारणंव्याप्यंतस्योपपत्तिर्व्यापकत्वंतस्मात्यदुक्तारोपः।अर्थाद्व्यापकस्यतथाचव्यापकाभावत्वेननिर्णीतिर्व्याप्यस्यात्तर्योरोपादेर्व्यापकस्यात्तार्योरोपःसतर्कःयथानिर्वह्निरारोपान्निर्धूमस्यारोपःनिर्वह्निस्यान्निर्धूमःस्यादितिं।तुदोनिर्वह्निःस्यान्निर्धूमःस्यादित्यादिवारणायव्यापकाभावत्वेननिर्णीतइतिनिर्वह्निःस्यात्तद्व्यंस्यादित्यादित्यादिवारणायव्याप्यस्येतिनद्व्याप्यारोपाधीनस्तदारोपइत्यर्थलाभायव्यापकेतिनवानुमानादिनोर्थसिद्धेस्तर्कोव्यर्थइतिवाच्यं॥अप्रयोजकस्यादिशंकाकलंकितेनतेनुमानार्थस्यसाधयितुमशक्यत्वात्तदेतदुक्तमविज्ञाततत्त्वेर्थेतत्त्वज्ञानार्थमितितर्हीनिर्णयार्थमित्यर्थः॥यत्रनाप्रयोजकत्वाद्याशंकातत्रतर्कोनापेक्ष्यतएवेतिभावः॥परंतुतुइत्येवलक्षणंउक्तंवक्ष्यमानस्तेव्याप्योजीनिवि

रोपस्तर्कयामीत्यनुभवसिद्धःस्तर्कःकिंत्वनएवनिर्णयकःपरंपरयोक्त्यनउइतुकारणेतिकरणस्यव्याप्तिज्ञानादेरुपलक्षणत्वादनइत्यर्थः।तथाचधूमोयदिवह्निव्यभिचारीस्याद्वह्निजन्योनस्यादित्यनेनव्यभिचारशंकानिरासेनिरंकुशेनव्याप्तिज्ञानेनानुमितिरितिनिपरंपरयैवास्योपयोगइत्यातुः।सचायंपंचविधुःआत्माश्रयान्योन्याश्रयचक्रकानवस्थातदन्यबाधितार्थप्रसंगभेदात्स्वस्यस्वापेक्षितेनिष्पन्नप्रसंगआत्माश्रयःसचउपनिधिनिर्बंधसिद्धारंभेथायथायपयंघटएतद्व्यघटजन्याःस्यादेतद्घटभिन्नःस्यादितिवासर्वत्रापायंतदपेक्षापेक्षितं)देतद्घटानधिकरणक्षणोत्तरवर्तीनस्यात्ययंघटएतद्घटवृत्तिः।स्यादेतद्घटव्यापोनस्यात्ययंघटएतद्घटज्ञानाभिन्नःस्यात्ज्ञानसामग्रीजन्यःस्यात्एतद्घटभिन्नःस्यादितिवासर्वत्रापायंतदपेक्षापेक्षितनिबंधनोनिष्पन्नप्रसंगोन्योन्याश्रयःसोपिपूर्ववत्रेधातदपेक्षापेक्षितनिबंधनोनिष्पन्नप्रसंगःचक्रकंचतुःकक्षादावोपस्थस्यस्वापेक्षापेक्षापेक्षितत्वज्ञानाधिक्यंअस्यापिपूर्ववत्रैविध्यं।अव्यवस्थितपरंपरारोपाधीननिष्पन्नप्रसंगोनवस्थायथायदिघटत्वंघटजन्यत्वव्याप्यंस्यात्कपालसमवेतत्वव्याप्यंनस्यात्तदन्यबाधितार्थप्रसंगस्तुधूमोयदिवह्निव्यभिचारीस्याद्वह्निजन्योनस्यादित्यादिः॥प्रथमोपस्थितेस्तर्कनिगमनादिरतिलाघवगौरवादिकंतुप्रसंगानात्मकत्वान्नतर्कः।किंतुप्रमाणसहकारित्वस्वरूपसाध्यर्मतथाव्यवहारइतिसंक्षेपः।क्रमप्राप्तंनिर्णयंलक्षयति।विमृश्यपक्षप्रतिपक्षाभ्यांसाधनोपालंभाभ्यांउपालंभःपरपक्षदूषणंअर्थात्स्वपक्षस्थापनंतदभावाप्रकरणंवृत्तिकारकंज्ञानंयथोक्तोवादेवनिर्णयसामान्यलक्षणंयद्यपिविमृश्येत्यादिकंजल्पवितंडास्थलीयनिर्णयमधिकृत्यतदुक्तंभाष्यंवादेचविमर्शाकर्षमितिनिरवयवंतथापिवादेविमर्शाकर्षंज्ञात्वानिर्णयेनविमर्शपक्षप्रतिपक्षोपक्षेपइति।समाप्तंन्यायेनरूपेणकरणं॥ ॥इतिश्रीविश्वनाथभट्टाचार्यतर्कन्यायसूत्रकृतौप्रथमाध्यायस्यप्रथमाह्निकं॥१॥ ॥प्रथमाह्निकेनसपरिकरेन्यायेनसिद्धेवादादिलक्षणंद्वितीयाह्निकार्थःतत्रचत्वारिप्रकरणानिउद्देशलक्षणपरीक्षानिर्णयवादजल्पवितंडाहेत्वाभासच्छलजातिनिग्रहस्थानं

९ भासप्रकरणं छलप्रकरणंदोषलक्षणाप्रकरणं चेति अत्र च कथासामान्यस्यायं विशेषोवादादि तथा चत्रिभिः सूत्रैरेकं कथाप्रकरणं अन्यथैकसूत्रस्यप्रकरणत्वाभावादसंगतिः स्यादित्याशयेनोक्तं भाष्यकृता तिस्रः खलु कथाभवंति वादोजल्पो वितंडाचेति तत्र तत्त्वनिर्णयविजयान्यतरस्वरूपयोग्यन्यायानुगतवचनसंदर्भः कथा लौकिकविवादवारणायन्यायस्यादियत्रैकेन न्यायः प्रयुक्तोपरेणानुमतपरिग्रहेपिनस्तत्स्तद्वारणायाद्याविशेषणमिति कथादिकारिणस्तुतत्त्वनिर्णयविजयान्यतराभिन्नाषिणः सर्वजनसिद्धानुभवानपलापिनः अवगादिषटवः उक्तलक्षणकारिणः कथोपयिकव्यापारसमर्थाइति तत्र वादं लक्षयति सूत्रकारः प्रमाणतर्कसाधनोपालंभः सिद्धांताविरुद्धः पंचावयवोपपन्नः पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहो वादः॥ अत्र च वादइति लक्ष्यनिर्देशः पक्षप्रतिपक्षाविति प्रतिपक्षिकोटीनयोः परिग्रहस्तत्साधनोद्देशको विषयविकल्पवचनसंभेदः॥ तावन्मात्रं च कथांतरसाधारणमत आह प्रमाणेत्यादि प्रमाणतर्काभ्यां तद्दूषणवचनाभ्यांसाधनोपालंभोयत्रसनयतुभयेनापि प्रमाणादिसद्भावेकोटिद्वयस्यापिसिद्धिः स्यादतस्तद्दूषणसामान्याभिधानमनार्थविवक्षेनउपालंभोदूषणंजल्पादौप्रमाणाभासस्यादिनासामान्याभ्यामपिसाधनोपालंभोतद्द्वारेण यतथा च प्रमाणाभासत्वप्रकारकज्ञानविषयकरणकसाधनोपालंभायोग्यान्यत्रेसनीत्यर्थस्तेनादृष्टजन्यविशेषेनानित्यादिः॥ तत्र च निग्रहस्थान विशेषनियमार्थं सिद्धांतेत्यादि विशेषणद्वयं अन्यथानुदपि लक्षणघटकमेवतदर्थश्च नावन्मात्रनिग्रहस्थानयोग्यत्वं तावदपि किंतु निग्रहस्थानेपन्यासयोग्यत्वंवा निग्रहस्थानंप्रतिसाधनादिकमेकंधृत्वानुपन्यासयोग्यत्वमिति निष्कर्षन्नेनोक्तजल्पविशेषवारणमित्याहुः॥ सिद्धांताविरुद्धइत्यनेनायसिद्धांतोद्भावनापंचावयवोपपन्नइत्यनेनन्यूनाधिकोद्भावनेऽवयवाभासस्यदृष्टांतासिद्धादेश्चोद्भावनं प्रमाणेत्यनेनचप्रमाणाभासेनेष्टाभासानांतर्कोपन्यासस्यचोपन्यासोनियम्यतेनथा चात्रेष्टाभासन्यूनाधिकायसिद्धांतरूपनिग्रहस्थानचतुष्टयोद्भावनमिनिवदंति॥ चस्तुतस्तुनादस्यवीतरागकथायांतेनत

९

त्वनिर्णयस्योद्देश्यतयापुरुषदोषस्यविनातार्थादिरिवन्यूनाधिकयोरपिनोद्भावनमुचितमतएवपंचावयवावश्यकत्वंमपिभाष्यकारेणानुमेनेष्टाभासायुद्भावनेनापिचनदेवकथाविच्छेदोयदिष्टस्तंतरेणापिसाधयितुंनशक्यतेइतरथानुत्थेनोरेवदुष्टत्वंइत्थंचपंचावयवोपपन्नइतिप्राधिकरणाभिप्रायेणोक्तत्वंवादाधिकारिणस्तुतत्त्व[redacted]बुभुत्सवः प्रश्नोत्तरैकाऽविप्रलंभकायथाकालस्फूर्तिकाऽननाक्षेपकायुक्तिसिद्धप्रत्येतारः ऽतनुविधेयस्थेयसभ्यपुरुषवर्तीजननासभाऽतनुविधेयोराजादिः स्थेयोमध्यस्थः साचवादेनावश्यकवीतरागकथत्वादितिज्ञप्त्यंतलक्षयतियथोक्तोपपन्नः छलजातिनिग्रहस्थानसाधनोपालंभोजल्पः॥ यथोक्तैरुपपन्नंतेनोपपन्नइत्यर्थः॥ मध्यमपदलोपसमासः तथाचप्रमाणतर्कसाधनोपालंभः। पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहइत्यस्ययोग्यतयापरामर्शः अन्यथाजल्पस्यवादविशेषत्वापत्तिः प्रमाणतर्काभ्यांतद्दूषणतानाभ्यांननुसाधनेनार्थस्यविवक्षितोऽतोरोचितप्रमाणाभावेनाविजल्पस्यनिर्वोढुंशक्यत्वेपिछलादिभिरुपालंभएवननुसाधनंतथापिसाधनस्यपरकीयानुमानस्योपालंभोयत्रेत्यर्थान्नदोषः परपक्षदूषणेसतिस्वपक्षसिद्धिरियतःसाधनेनदुपयोगइत्यन्येऽभयपक्षस्थापनावत्वेनचविशेषणीयमतोवितंडायानाव्याप्तिः स्वप्रतिपक्षस्थापनाहीनइत्युत्तरसूत्रात्तत्रेऽभयपक्षस्थापनावत्त्वलाभः स्थापनावत्त्वादेवचयंबावयवतियमोपिलभ्यतइतिवदंतिअत्रचछलादिभिः सवैरपलंभोनिग्रहस्थानमव्याप्तेरपितुनयोग्यतावतेदयोग्यतावतोदंतुवादोभिन्नकथात्वमेवतत्रचोक्तवादत्वावच्छिन्नभेदस्यतद्दूषणेभेदोविशेषणमिति। छलेत्यादिनाजिगीषुकथात्वंलोध्यतेविजिगीषुर्निग्रहादिकंकरोतिनथोभयपक्षस्थापनावतीविजिगीषुकथाजन्यइत्यर्थस्यपिवदंतिअत्रचायंक्रमः वादिनापक्षसाधनंप्रयुज्यनायेत्राभासस्यलक्षणायोगादिनिरवयवोक्तमनूद्यानुक्रियास्थाणुरयमितिवानुभाषणप्रतिभानामसंभवादवयवाभावेऽप्यमानेग्राह्यस्थाणुप्रमात्यकोनार्थोनरशिरश्चर्यकार्यार्थकानामलाभेऽनुक्रियास्थाणुप्रमितेरनिष्प्रतिसंधानरूपप्रतिसंधिरोधप्रतिहत्यन्यासेऽवयवानांविनातार्थविक्षेपोमतानुसान्यूनाधिकपुनरुक्तनिरनुयोज्यानुयोगायेसिद्धांतानामनाक्षेपपर्यनुयोज्योपेक्षणस्य-

१० मध्यस्थोद्भाव्यवादे वानुपन्यासार्हतयापयसिभवेहेत्वाभासेनपरोक्तंदूषयित्वास्वपक्षमुपन्यसनीयःततोवादिनातृतीयपक्षाकाश्रितेन
पदोक्तमननूपन्यस्यपक्षदूषणमुद्भाव्यानुक्रियायेत्युच्यमानेयास्यतेत्वाभासातिरिक्तोक्तयास्याणमलाभेहेत्वाभासेनयथासंभवंप्रतिवादिनः
स्थापनादूषणीयाऽन्यथाक्रमविपर्यासेप्रायकालेऽनवसरेदूषणोद्भवनेचनिरनुयोज्यानुयोगः।यथासक्षसिचेत्प्रतिहान्तेविशेषय
वेधेहेतवेतरमित्यादिप्रतिपक्षस्थान्यादिवहेत्वाभासानमुक्त्वास्वाविशेषेणिवर्थदोषत्वेनाप्रधानत्वाच्चरममनुसंधानमिविनेदंक्रमप्राप्तं
लक्षयति।सप्रतिपक्षस्थापनाहीनोविनेदं॥ययपितउद्भेदनजन्योनचरमोर्थस्तथाप्यनेजन्यस्यस्थापनाद्वयवनःप्रतिपक्षस्थापनाहीनलस्यप्रि
रूपत्वानथापिस्थापनाद्वयत्वेविवायजल्पैकदेशःपरामृश्यतेप्रतिपक्षोद्वितीयपक्षस्तथाचप्रतिपक्षस्थापनाहीनाविनिगृह्यकथाविनेदं
प्रतिनचस्वस्यस्थापनीयाभावात्कथमियंकथाप्रवर्तनाभिविनाच्यंपरपक्षखंउनेनजपस्यैवोद्देश्यत्वापरेतुपक्षखंउभजतेचसव्यभिचारवि
रुध्यप्रकरणसमासाध्यसमातीतकालेहेत्वाभासाः।नचात्रलक्षणंनप्रतीयतइतिवाच्यं।तेहेत्वाभासशब्दस्यतेनुवदाभासमानार्थकेलक्षणेनतस्य
चनात्सूचनाद्धिसूचंनथाहिपक्षसत्वंसपक्षसत्वंविपक्षासत्वंबाधितत्वंसत्प्रतिपक्षेवोपपन्नोहेनुर्गमकःनदुष्टाभासस्तइत्यत्रबस्यर्थस्त
द्धिन्नेसतिनश्चमत्वंतथाचपंचरूपोपपन्नाभावेसतिनदूषणाभासमानइतिफलितार्थः॥नचत्वत्लक्षणंसत्यंतेनतस्यैवदूषकतायामुपयो
गात्नचत्वसाधकतायांपक्षसत्वाद्येकैकाभावस्यैवगमकत्वसंभवेधिकैवैय्यर्थ्यापत्तेनपंचान्यतमत्वावच्छिन्नाभावस्यपक्षसत्वाभावाव्यधिकरणेनवैय्यर्थ्याभावात्वस्तुतस्तुदुष्टधीजनेरभ्योनिपतेत्स्वरितोसमयमाकाशादि
त्यादौसपक्षस्यप्रसिद्धेर्नतस्यलक्षणत्वेतात्पर्यं।परंतुविपक्षासत्वसपक्षसत्वाभावव्यभिचरितसामानाधिकरण्येफलितार्थःपक्षसत्वसत्व
द्धिन्नस्यविरोधित्वंनिर्धर्मत्वंतेनव्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताविरोधित्वंचरमयोभ्नुमितिविरोधिरूपानवच्छिन्नार्थकयोरभावादनुमितिविरोधि
त्वेतेनानुमितिकारणसामान्यतरविरोधित्वंपर्यवस्यति।नत्यव्यभिचारंलक्षयति।ओनैकांतिकःसव्यभिचारःएकस्यसाध्यस्यतदभावव्यापकयोर्नस्प
र्शाचारःअव्यभिचारस्तद्व्यापारस्यानः)सतुचारइत्यायःसचात्रव्याप्तिपरःकस्तथाचैकमात्रव्याप्तिग्राहकसत्वंवानैकांतिकःसचसाधारणोऽसा

धारणेनुपसंहारीचेतिविविधःसाधारणःसाधर्म्यवदुपसंहारःयथाशब्दोनित्यःनित्यधर्मवत्वात्।नचविरुध्यसाकर्यदोषसउपपद्येयसकारेप्युपपद्येसंकरात्॥
असाधारणःसपक्षविपक्षव्यावृत्तः।सपक्षःसाध्यवत्तानिश्चयविषयः यथाशब्दोनित्यःशब्दत्वादित्यादौअनुपसंहारवकेवलान्वयिधर्मावच्छिन्नपक्षकः।
यथासर्वंनित्यंमेयत्वादित्यादिमानचसाध्यसंदेहात्।व्याप्तिग्रहेनप्रवर्तीत्याशयः।नव्यास्तुअसाधारणःसाध्यवदुपसंहारःएतस्यसाध्यसंहारस्य
प्रतिबंधेनव्याप्तिग्रहप्रतिबंधोदूषकताबीजंइत्याहुः॥क्रमप्राप्तंविरुद्धंलक्षयति।सिद्धांतमभ्युपेत्यतद्विरोधीविरुद्धः।अत्रचासिद्धांतेसाध्यंप्रति
ज्ञायांहिपक्षस्यसिद्ध्यर्थंतेसाध्यमभिधीयतेतथाचसाध्यमभ्युपेत्यउद्दिश्यप्रयुक्तस्तद्विरोधीसाध्यविरोधीसाध्याभावव्याप्यइतिफलितार्थः।यथा
वन्हिमानयंह्रदात्तादित्यत्रस्यसाध्याभावानुमितिसामग्रीहेनसाध्यानुमितिप्रतिबंधोदूषकताबीजंनचसत्प्रतिपक्षविशेषःतत्रहेत्वंतरंसाध्याभाव
साधकंइत्यनुक्तेरवसाध्याभावसाधकःसाध्यसाधकत्वेनलब्धोपन्यस्तइत्यशक्तिविशेषोन्नापकत्वेनविरोधात्क्रमप्राप्तंप्रकरणसमंलक्षयति॥य
स्मात्प्रकरणचिंतासनिर्णयार्थमपदिष्टःप्रकरणसमः।सहेतुःस्वसाध्यस्यपरसाध्याभावस्यवानिर्णयार्थमपदिष्टःप्रयुक्तःप्रकरणसमउच्यतेतक
इत्याकांक्षायामाहयस्मात्प्रकरणचिंतेनिप्रकरणंपक्षप्रतिपक्षौनिरूपभाष्यंसाधनदभावबनाविनिर्णयार्थंतदर्थस्तथावनिर्णयार्थंप्रयुक्तोहेतुर्यत्र
निर्णयेजनयितुमशक्यस्तुल्यबलेनपरेणप्रतिबंधात्किंतुधर्मिणःसाध्यवत्वंतदभावत्वंवेतिविनिर्णेतुमिच्छासाप्रकरणसमःयद्वाप
दृष्टंकरणंलिंगपरामर्शोवाकोहेतुरनयोःसाधकःएतयोकःपरामर्शःप्रमेतिवायत्रजिज्ञासाप्रवर्तनीयार्थःयस्माद्धित्यादिनुवस्तुस्थितिमात्रलक्ष
णंतुल्यबलविरोधिपरामर्शकालीनपरामर्शविषयत्वंस्वसाध्यपरामर्शकालीनतुल्यबलविरोधिपरामर्शोवाविरोधिपरामर्शस्यस्थेतुनिष्टत्वेसक
लानविषयत्वंस्वयंधेनअन्यथाहेतोर्दुष्टत्वंनस्यात्उक्तपंचदशाविशेषदोषइत्यनःसप्तेनेरपिविरोधिपरामर्शकालेदुष्टत्वमिष्टमेवप्रबंधयं।
क्रमप्राप्तंसाध्यसमंलक्षयतिसाध्यावि शिष्टश्चसाध्यसमःसाध्यत्वात्साध्येनतुल्यादिनाःविशिष्टःकुतइत्यतआहसाध्यत्वादितिसाधनीयत्वादि
त्यर्थः॥यथाहिसाध्यंसाधनीयंतथाहेतुरपिसाध्यसमइत्युच्यते।अतएवसिध्येदिति।व्यनद्धियेतएवंचाश्रयासिद्धिस्वरूपासिद्धिव्याप्यत्वासि
द्धिनदविशिष्टाअश्रयासिद्ध्यश्चपक्षंपक्षतावच्छेदकाभावःयथाकांचनमयःपर्वतोवह्निमान्नित्यादौस्वरूपासिद्धिःपक्षेतुतावच्छेदकावच्छिन्नस्याभा·

वः यथा हेतोरप्रसिद्धादौ व्याप्यत्वासिद्धिश्चाव्यभिचरितसामानाधिकरण्यस्याभावः नच स्वरूपासिद्धेरेवसूत्रान्तरेण प्रतीतेरितरयोर्नलक्ष्यत्वमिति वाच्यं तेनुपदंशन्यायेन पूरणीयं तेनुपदंचगमकं तेनोव्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मतयावाचकं व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्म इत्येववाक्यार्थपर्यवसानात्तथाचनस्यकिंचिदंशस्यासाध्यहेतौनैवसाध्यसमत्वंउक्तत्वसाध्येसाध्यतावच्छेदकाभावः साधनेसाधनतावच्छेदकाभावस्त्व व्याप्त्वासिद्धिः यथापक्षतावच्छेदकाभाव पक्षतावच्छेदकवद्धेतोरन्यतमत्वेनाश्रयासिद्धिलं यथाचपक्षेतेत्वभावेतेनुमद्धेतोरन्यतमत्वेनस्वरूपासिद्धिलं तदासाध्यतावच्छेदकाभावा देरन्यतमत्वेनव्याप्त्वासिद्धिलंत्रितीयान्वन्यन्यतमत्वंवासिद्धिसामान्यलक्षणेनीलधूमत्वादेरपिव्याप्त्वासिद्धावंतर्भावंवदंतिनैषामयमाशा यः व्याप्तिर्हिसाध्यसंबंधितावच्छेदकरूपधर्मस्यसाध्यसंबंधितावच्छेदकोनानीलधूमत्वादेः साध्यसंबंधितानवच्छेदक त्वान्तव्याप्तिस्वरूपत्वं तथाचसाध्यतावच्छेदकाभावादिरेवसाधनतावच्छेदकेव्याप्यत्वानवच्छेदकत्वमपिभवतिव्याप्त्वासिद्धिरितिउक्तप्रायमतीतकालेलक्ष्यति। काभाव्ययायदिष्टः कालतीतः। अतीतकालस्यसमानार्थकत्वात्कालातीतशब्देनोक्तं कालस्यसाधनकालस्यान्वयेभाव्ययदिष्टः। प्रयुक्तेहेतुः एतेनसाध्याभावप्रमालक्षणार्थइतिसूचितंसाध्याभावनिर्णयसाधनानेभवादयमेवबाधितसाध्यकोमितिगीयतेयथावह्निरनुष्णःस्पर्शत्वं कृतकत्वादित्यादौनवत्वाद्येआवश्यकस्यव्यभिचारस्वरूपासिद्ध्यन्यतरस्यैवदोषत्वमुचितमितिवाच्यं तदप्रतिसंधानेचबाधस्यदोषस्यावश्यक त्वाउपधेयसंकरेप्युपाधेरसंकरात्उपपत्तिकालावच्छिन्नोघटोगंधवानूशिरवरावच्छिन्नः पर्वतोवह्निमानित्यादावसंकराच्चसाध्याभावत्वनूपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नकस्यतत्रसत्वात्परंतुघटःसकर्तृकः कार्यत्वादित्यादौयत्रलक्षणेवोपनीतमेकमात्रकर्तृकत्वंभासतइत्युच्यतेतत्रतदभावोसंकरोदाहरणमितिवदंति॥समासंतेत्वाभासपक्षकरणं॥ क्रमप्राप्तंउक्तंलक्षयति॥वचनविघातोर्थविकल्पोपपत्याउक्तं॥अर्थस्यवाक्यभिप्रेत स्ययोविकल्पोविरुद्धः। कल्पोऽर्थतिरस्कल्पनेनियोगात्तदुपपत्यामुक्तेविशेषणयोर्वचनस्यवायुक्तस्यविघातोदूषणंउक्तमित्यर्थः॥वक्तृता त्पर्यविषयार्थकल्पनेनदूषणाभिधानमितिकलिंगतात्पर्यविषयत्वंविशेष्यविशेषणसंसर्गेवायथानेयात्तादागतोयंनवकंबलत्वादित्यादौ

नवसंख्यापरत्वकल्पनयासिध्यभिधानोप्रमेयंधर्मत्वादित्यत्रयुक्तार्थकल्पनयाभागासिध्यभिधानंवह्निमान् धूमादित्यत्रधूमावयवेव्यभिचाराभिधानोल्लिखितंउक्तंविभजतेतत्त्रिविधंवाक्यउक्तंसामान्यउक्तमुपचारउक्तंचातत्रवाक्यउक्तंलक्षयति।अविशेषाभिहितेर्थेवक्तुमभिप्रायादयोनिरकल्पनावाक्यउक्तोयत्रशाब्दार्थबुद्धेयसंभवतिएकार्थनिर्णायकविशेषाभावादनभिप्रेतशाब्दार्थकल्पनेनदूषणाभिधानंतद्वाक्यउक्तंलक्षयंश्चाक्याएकार्थशब्दबोधनात्पर्यकशब्दशक्त्यार्थंनिरूपतात्पर्यकल्पकल्पनयादूषणाभिधानंयथानेयात्तादागतोयंनवकंबलत्वादित्युक्तेकुतोस्यनवसंख्याकःकंबलाइवंगौर्विषाण्यित्युक्तेकुतोबाणस्यविषाणांगतोविषाणीत्युक्तेकुतोगतस्यशृंगंश्वेतोधावतीतिश्वेतोवदभिप्रायेणोक्तेश्वइतोनधावतीत्यभिधानमित्याकूतं॥सामान्यउक्तंलक्षयति॥संभवतोर्थस्यानिसामान्ययोगात्संभवदर्थकल्पनासामान्यउक्तंसामान्यविशिष्टसंभवदर्थाभिप्रायेणोक्तस्यसामान्ययोगात्संभवदर्थकल्पनयादूषणाभिधानंसामान्यउक्तंयथाब्राह्मणोयंविद्याचरणसंपन्नइत्युक्तेब्राह्मणत्वेनविद्याचरणसंपदंसाध्ययतीतिकल्पयित्वापरोवदतिकुतोब्राह्मणत्वेनविद्याचरणसंपत्प्राप्तेर्व्यभिचारात्॥उपचारउक्तंलक्षयति॥धर्मविकल्पनिर्देशेऽर्थसद्भावप्रतिषेधूपचारउक्तं॥धर्मःशब्दस्यार्थेनसंबंधस्तस्यविकल्पोविविधः कल्पःशक्तिलक्षणान्यतरस्तथाचशक्तिलक्षणयोरेकतरत्वेप्रयुक्तेशब्देतरपरत्वंत्यायः प्रतिषेधःसउपचारउक्तंयथागौरयंशब्दोनीलोघटइत्यादौगौशब्दाएवंगोघटस्यकर्थनीलरूपभेदएवंउक्तेनियइतिशक्त्याप्रयुक्तेआमुकस्यादुसन्नस्त्वंकथंनियइति प्रतिषेधोव्युपचारउक्तवाक्यभिप्रेतार्थस्यादूषणानउक्तंस्यात्सदुनरत्वं।नवशिष्टवाक्षणिकप्रयोगाद्वादिनएवापराधःस्यादितिवाच्यं।तनदर्थबोधकतयाप्रसिद्धस्यशब्दस्यप्रयोगवादिनोनपराधात्उक्तन्यथापर्वतोवह्निमान्नियुक्तेयंकुथपर्वतोवह्निमान्नियादिदूषणेनानुमानादुच्छेदःस्यानप्रसंगात्उक्तंपरिक्षियितुपूर्वपक्षयतिवाक्यउक्तेस्यादितिउक्तस्यद्वैविध्यमेवनतुत्रैविध्यंकिंत्वभिन्नत्वात्भिन्नेनयात्रमाणसिध्यत्वादितिफलितार्थः॥ पूर्वोक्तभेदकधर्मेतरभेदसंभवद्विषयतत्किंचिद्धर्मेणभेदेसामान्यधर्मेणभेदस्यसर्वत्रसंभवाद्विभागः।कुत्रापिनस्यादितिविपक्षेबाधकर्मा

भेदप्रेप्सया। अविशेषेवाकंचित्साधर्म्यादिकं छलप्रसंगः। यत्किंचिद्धर्मादिविशेषेकिंचित्साधर्म्यात्छलत्वादिस्यात्छलस्यैकांशेन्यूनत्वादभिमतेद्वित्वमपीतिभावः॥समासंछलप्रकरणं॥ क्रमप्राप्तांजातिंलक्षयति।साधर्म्यवैधर्म्याभ्यांप्रत्यवस्थानंजातिः।साधर्म्यवैधर्म्याभ्यामितिनिरवधारणेनिर्देशस्तेनव्याप्तिनिरपेक्षाभ्यांसाधर्म्यवैधर्म्याभ्यां प्रत्यवस्थानंदूषणाभिधानंजातिरित्यर्थः। ययप्युभाभ्यां प्रत्यवस्थानस्यप्रत्येकंप्रत्यवस्थानेऽव्याप्तिरेकप्रत्यवस्थानस्यलक्षणत्वेपरप्रत्यवस्थानेव्याप्तिर्नवान्यतरप्रत्यवस्थानंनेतिनियमेसर्वत्रजातावभावात्तथापिव्याप्तिनिरपेक्षतयादूषणाभिधानमित्येववाच्यं।तेनसंदिग्धेनदूषणसमर्थत्वंस्वव्याघातकत्वेवादिनोक्तथाच्छलादिभिन्नं दूषणासमर्थमुत्तरंस्वव्याघातकमुत्तरंवाजातिरितिसूचितंसाधर्म्यसमादिच्छलविशेषेभ्योन्यत्वंतदर्थइत्यपिवदंति।क्रमप्राप्तं निग्रहस्थानं लक्षयति।विप्रतिपत्तिरप्रतिपत्तिश्चनिग्रहस्थानंनिग्रहस्यस्वीकारस्यस्थानेतापकंनिग्रहस्थानंतच्चविप्रतिपत्तिरप्रतिपत्तिश्चेतिविप्रतिपत्तिरप्रतिपत्तिरप्रतिपत्तिः।प्रकृतासाधनंयद्यप्येतदन्यतरत्वापेक्षंतथापिविप्रतिपत्त्यप्रतिपत्त्योरन्यतरत्वंतदर्थः।उद्देश्यानुगुण्येनकृतानाभावलिंगत्वंप्रतिज्ञाहान्यादेर्यन्यतमत्वंबालक्षणमित्यपिवदंति।जातिर्निग्रहस्थानंयोविभागेनास्तीतिभूमामाभूदित्यतआह।नहिकेनाजातीर्निग्रहस्थानंवक्तुं।नहिकेनात्साधर्म्यादिना प्रत्यवस्थानस्यविप्रतिपत्त्यनुत्थापकव्यापारस्यचैयिकत्वादुदाहरणाभासादिनायावत्इयंचतयोक्तेपि प्रमाणादिपरीक्षाविषयकशिष्यशिक्षासयाप्रतिबंधानेदानींतद्विभागःक्रियतइतिभावःसमासंपुरुषज्ञानलिंगदोषसामान्यलक्षणप्रकरणं॥ ५

इतिप्रथमाध्यायस्यद्वितीयान्हिकंचइतिश्रीविश्वनाथभट्टाचार्यकृतस्यन्यायसूत्रवृत्तौप्रथमाध्यायवृत्तिःसमाप्ता ५ श्रीरामचंद्रायनमः॥

॥ प्रमाणैरर्थपरीक्षणंन्यायः।प्रमाणादिभिर्विवादेषुपरीक्षितैः॥ इतिद्वितीयमध्यायभासमानंभजते॥अथप्रमाणादिषुलक्षितेषुपरीक्षणीयेषुसंशयंविनापरीक्षायाअसंभवादादौसंशायएवपरीक्षणीयःशिष्यतंत्रानुसारात्सूचीकटाहन्यायाच्चातःसंशायपरीक्षायाः प्रमाणादिपरीक्षोपयोगिलक्षणंप्रमाणपरीक्षैवाध्यायार्थइतिवदंतिवस्तुतस्तुछलस्यपरीक्षितत्वात्तृतीयचतुर्थयोःप्रमेयस्यपंचमस्यजातेःपरीक्षिष्यमाणत्वात्तैतिरिक्तयावत्पदार्थपरीक्षैवाध्यायार्थः प्रयोजनादिपरीक्षायाअप्यत्रैवातिदेशेनकरिष्यमाणत्वात्।तत्रविभागसापेक्षप्रमाणपरीक्षातैतिरिक्तयावत्पदार्थपरीक्षाप्रथमाह्निकार्थतत्रचनवप्रकरणानितत्रादौसंशायपरीक्षाप्रकरणंतन्यायनियमायथंलक्षणंतत्रसंशायपरीक्षणाय

अनंतरधर्माध्यवसाय

पूर्वंपक्षसूत्रंसामान्येकधर्माध्यवसायोज्ञानंसंशयः।उत्तरसूत्रंतुतासंशायस्यादृष्टनिसंशायपरीक्षायांसंशयोनांगमनवस्थाभयादिस्याशंयंसूत्रंतुनैवर्णयंतितदसत्तूनस्यत्रसंशायस्वरूपंपरीक्ष्यतेयेनानवस्थास्यात्एवंतुलक्षणसूत्रेऽसंशायकारणंतथाचसंशयः।समानधर्मदर्शनादिनोन्यानवेतिसंशयःसंभवत्येवपरंतुसूत्रंतुनिर्णयसत्वात्पूर्वपक्षनिरासमात्रस्यापेक्षणंनसंशयोदर्शितएवमेवप्रमाणपरीक्षायामपितएवाभिप्रेतंभाष्यन्यायशास्त्रेषुतथैववादेनविमर्शवर्तमितितत्समानादिधर्मदर्शनान्नसंशयः। प्रत्येकंव्यभिचारात्। उभयत्रतेनानुगतीभूततत्तद्दर्शनादपिनसंशयः।नहिस्थाणुधर्मसमानधर्मायेपुरुषधर्मसमानधर्मायमितिवाज्ञानात्। स्थाणुनवेतिसंदिग्धोसमानत्वस्यभेदगर्भत्वाद्भिन्नधर्मत्वेनतत्तेदंगतत्वस्यैकसंभवात्यद्वासमानानेकधर्मोपपत्तेरितिलक्षणसूत्रेउपपत्तिपदंस्वरूपपरमितिभ्रांतस्ययंशंकातथाचायमर्थः।नसंशयःसमानधर्मादिनःस्वरूपमतइतिशेषः यतःसमानधर्मादेरध्यवसायादन्यतरत्वेनानुगतीभूततत्तदध्यवसायाद्वासंशायः।उन्यथासंशयस्यसर्वादिकत्वापत्तेः।।विप्रतिपत्त्यादिजन्यसंशयत्रयेप्रतिज्ञेयेति।विप्रतिपत्त्यपलब्ध्यनुपलब्धिसाधनाध्यवसायाश्चसंशयइत्यनुवर्तनेविप्रतिपत्तेरनुपलब्ध्यध्यवसायस्यानुपलब्ध्यध्यवसायस्यचसंशयजनकत्वंप्रत्येकंव्यभिचारादित्यर्थः ५

१२ स्वरूपसद्भिप्रतिपत्त्यादिनोनसंशयः किंनुतदध्यवसायादित्यर्थः विप्रतिपत्तिर्नसंशयमात्रप्रतिक्षेपायसूत्रांतरं विप्रतिपत्तौचसंप्रतिपत्तेः। विप्रतिपत्तौनसंशयेहेतुर्वसंप्रतिपत्तेः निश्चयात्वादिनोर्मध्यस्थस्यच निश्चयसत्वात्तत्रच निश्चयेसंशायायोगादितिभावः। उपलब्ध्यनुपलब्ध्यव स्थाजन्यसंशयद्वयनिरासायसूत्रांतरमुपलब्धिव्यवस्थानियम्यवास्थेनत्वाद्याध्यवस्थायाः उपलब्ध्यव्यवस्थायाश्चसंशय जनकत्वेतदास्यात्यदिस्थस्मिन्नप्यव्यवस्थितेनसंस्यात्तत्रत्वेवंतथाचस्थाल्लनियम्यवस्थितायास्तस्याः कथमन्यत्राव्यवस्थाहेतुत्वमित्यर्थः। नन्वयव स्थाप्रामाण्यसंशयस्तस्यवनसंशायरूपत्वंसंशयस्यविषयविशेषपरिनत्वात्तस्यचान्यसंशयजनकत्वंनाविरुद्धमतोदूषणांतरमाह नचायं तसंशयस्तधर्मसाधनोपपत्तेः। नचानधासनिउपलब्धव्यवस्थायाहेतुत्वेसतिनर्थसंशयेनसूत्रांतरंगतोपितुभाष्यस्थइत्यन्येऽत्यंतसंशायः। संशायानुच्छेदःस्यात्तद्धर्मस्यतज्जनकस्यतानत्वादिसाधारणधर्मदर्शनस्यसांनिध्योपपत्तेः सर्वदासंभवादथस्थानत्वादिसाधारणधर्मदर्शनेपि कारणांतरविलंबान्नसर्वत्रप्रामाण्यसंशयइतियदितदानस्यैवविषयसंशयेहेतुत्वमस्तिनिकिंप्रामाण्यसंशयस्यसाधारणधर्मदर्शनादे वोसंशयेहेतुत्वेनेतिभावः। सिध्यंतमात्मथोनाध्यवसायादेवतद्विशेषापेक्षासंशयेनत्वंनसंशयोवायद्योनाध्यवसायात्सासाधारणादिधर्म दर्शनानत्यपुरुषत्वादेर्योविशेषइतरव्यावर्तकोधर्मस्तस्याप्रगतईक्षणंततः विशेषादर्शनादित्यर्थस्तथाचविशेषादर्शनसहितसाधा रणधर्मदर्शनादितः संशयेस्वीयेनेनकारणाभावात्संशायोत्पत्तयायकिंचित्कारणसत्वात्स्यंतसंशय इत्यर्थः। साधारणधर्मदर्शनादेश्चसंशय विशे षेजनकत्वात्संशायत्वावच्छिन्नंप्रतिनेतांव्यभिचारेपिनक्षतिः विप्रतिपत्तौचवाक्याभ्यामध्यस्थस्येवसंशयोपगमात्यथोक्तंसमानधर्मद र्शनात्कथंसंशयः समानत्वस्यभेदगर्भत्वादितिनदपिनहिसमानधर्मदर्शनंतत्संशयेहेतुरुभयसद्भावचरितधर्मवत्तालाभंतथेत्युक्तदोषा भावात्। संप्रतिसंशयपरीक्षायेवपरेषांपदार्थानांपरीक्षामतिदिशन्नाहायत्रसंशयस्तत्रैवमुत्तरोत्तरप्रसंगः। एवमुक्त्वाऽनुत्तरोत्तरेष्वनुयोज्यवा दिष्वप्रसंगः। अलक्षणःसंगःपरीक्षायासंबंधोबोध्यस्तत्किंप्रयोजनमपिपरीक्षणीयमित्याह यत्रसंशय इतियदितल्लक्षणार्थंसंशयस्तदानदपि परीक्षणीयाअथवाऽनुत्तरोत्तरंकिंप्रयुक्तिरूपंतत्प्रसंगनद्वयापरीक्षासंशयितेर्थेकर्तव्येयर्थः॥ समाप्तंसंशयपरीक्षाप्रकरणं ८ इदानीम

१३

वसरतः। प्रमाणसामान्यपरीक्षणायपूर्वपक्षयतिप्रत्यक्षादीनामप्रामाण्यंचैत्रैकाल्यासिध्येः त्रैकाल्यासिध्येः। कालत्रयेपिप्रमाणात्प्रमायाः सिध्येर्वक्तुमशक्यत्वात्प्रत्यक्षादीनांनप्रामाण्यमित्यर्थः। त्रिसूत्र्यात्रैकाल्यासिध्येर्व्युत्पादयतिपूर्वहिप्रमाणसिध्यैनेंद्रियार्थसन्निकर्षात्प्रत्य क्षसिध्येः प्रमाणस्यपूर्वत्वंतावन्नसंभवतियतः प्रमायाः पूर्वंप्रमाणसिध्यौप्रमाणसत्वेइंद्रियार्थसन्निकर्षात्प्रत्यक्षेसिध्यतीतिनस्यात्प्रत्यक्ष प्रमाणतःपूर्वमेवप्रमायाः सत्वात्प्रमाणंहिप्रमाकरणत्वंपूर्वंप्रमायाअभवित्प्रमाकरणत्वमपिकथंस्यादतः पूर्वमेवप्रमायाः सिध्यि रेवेयतिकथंइंद्रियार्थसन्निकर्षात्इंद्रियार्थसन्निकर्षादितिप्रत्यक्षासिध्येः प्रत्यक्षायुपपत्तिः। परेतुप्रत्यक्षंप्रतिकरणत्वेरवंहिनेतद्दीयाकं रणांतरमायुरवेरनीयमित्याशयेसूत्रद्वयेनिर्णयंतिप्रमाणप्रमावैशिष्ट्याभावेप्रमाणमितिसाधनेपिप्रमावैशिष्ट्यसंशयःस्यादितिभावः पश्चात्सिध्यैनप्रमाणेभ्यःप्रमेयसिध्येः। प्रमाणस्यप्रमातःपश्चात्सिध्यौविषयस्यप्रमेयत्वंप्रमाणात्पूर्वमेवसिध्यतितिप्रमाणतःप्रमाया उपपत्तिः प्रमेयस्यचतसिद्धितियुगपत्सिध्यैप्रत्यर्थनियतत्वात्क्रमवृत्तिलाभाबोद्धृणांइदंचसूत्रद्वयंअनुमानाद्यभिप्रायेणचक्षुःश्रोत्रा देःप्रमाणतरंप्रमासमाकालेवासत्वस्येष्टत्वादुपपत्तिः शंकितुमप्यशक्यत्वात्तदयमर्थः प्रमाणप्रमेययोर्युगपत्सत्वेयुगपदुपनीतबुद्धीना मर्थविशेषनियतत्वात्क्रमवृत्तिर्नतत्रास्यात्यदस्तानेंद्रियविषयकंभावणंप्रत्यक्षरूपंशाब्दबोधश्चपदार्थविषयकःपरोक्षरूपोविजातीय इत्यनयोर्नयौगपद्यंसंभवतिकार्यकारणभावबलात्क्रमकल्पनैवसिध्येरतएवैकमेवज्ञानमुभयविषयकमित्यपिनाशंक्यंतीयंसंशर प्रसंगश्चएवंव्याप्तिज्ञानानुमित्यादावपिद्रष्टव्यं। परेतुप्रमाणप्रमेययोर्नयुगपत्सिध्यिर्नयुगपत्ज्ञानंबुद्धीनामर्थविशेषनियतत्वात्क्रमवृ त्तिरेवतथासतिनस्मानधीरित्यक्षुषोज्ञानमनुमित्यादिरपंयदादेश्चप्रत्यक्षादिरूपेणज्ञानयोर्योगपद्यंसंभवतीत्यर्थइत्याहुः सिध्यंतसूत्रांतरैका ल्यासिध्येःप्रतिषेधानुपपत्तेः। यदित्रैकाल्यासिध्यैप्रमाणात्प्रमेयसिध्यिर्नेष्यतेतदानद्दीयात्वदीयःप्रतिषेधोप्यनुपपन्नइत्यन्यत्रोक्तदिशा भावः। किंचसर्वप्रमाणप्रतिषेधप्रतिषेधकंप्रमाणमपिनाभ्युपगंतव्यंतथाचकथंप्रतिषेधसिध्यिरित्याहुः सर्वप्रमाणप्रतिषेधा[illegible]प्रति

१४ षेधासिद्धिः यदि चप्रतिषेधकंप्रमाणमुपेयतेनदाकथंसर्वप्रमाणप्रतिषेधस्याह तन्नाप्रमाणेसर्वानसर्वप्रमाणाप्रतिषेधः प्रतिषेध ननुतन्म
तेवस्तुस्थितिसिद्धिर्नापेक्षिताविश्चयस्यशून्यत्वात् प्रमाणाप्रमेयभावोपिनवास्तविकस्तन्मतेचत्रैकाल्यासिद्धिरकैवेत्यतस्तदुत्थर ति।
त्रैकाल्याप्रतिषेधश्चशब्दादानोयसिद्धिवत्तत्सिद्धेः।त्रैकाल्योयः प्रतिषेधउक्तःसनसंभवनिष्कृतइत्यतआह शब्दादितियथाशब्दात्प
श्चाद्भाविनः पूर्वसिद्धस्यानोयस्यमुरजादेः सिद्धिर्तद्वियथाबापूर्वसिद्धात् सूर्यादुत्तरकालीनवस्तुप्रकाशनंयथाबादिसमकालीनाध
र्मद्धि हिसिद्धिस्तथान्यत्रापिप्रमातुःसर्वत्रप्रमाणादुत्तरभाविन्येवप्रमाणस्यचक्षुरादेः प्रमातःपूर्वभाविनस्येवपूर्वप्रमावैशिष्ट्यंतुनस्य
नोपेयतेयदाकदाचित्प्रमासंबंधेनैवप्रमाणत्वसंभवाद्यदाकदाचित्पावकमानयेत्यादिनिभावः।अत्रचकारांतंनसू
त्रांतर्गतमितितत्कालोकेनस्तुतटीकादिस्वरस्यात्सूत्रांतर्गतमेवानुनियतत्वादेवप्रमाणप्रमेयव्यवहारोनपारमार्थिकः।रज्जौसर्पादिव्य
वहारवदित्याशंक्कायामाह। प्रमेयताचतुलाप्रमाणेयवत्यथाहितुलायाः सुवर्णादिगुरुत्वेनापरिच्छेदकत्वात् प्रमाणव्यवहारस्तुलांतरे
णाचतदीयगुरुत्वेनापरिच्छेदेनप्रमेयव्यवहारस्तथानिमित्तद्वयसमावेशादिंद्रियादेरपिप्रमाणप्रमेयव्यवहारइतियद्वा प्रमाणतापि
मेयतावप्रमावैशिष्ट्यादितियत्पागशंकितंतत्राह प्रमेयतायेति।यथाकदाचिद्गुरुत्वेनापरिच्छेदकत्वात्तुलायाः प्रामाण्यव्यवहार
स्तथेंद्रियघटादेरपिप्रमाणप्रमेयव्यवहारइति।अनवस्थायाप्रत्यवस्थानपरेपूर्वपक्षसूत्रांतप्रमाणतः सिद्धेः प्रमाणांतरप्रमाणतः सिद्धे
श्चप्रसंगः प्रमाणांतरप्रमाणतः सिद्धेः स्वीकारे प्रमाणांतरस्वीकारः स्यात्तथाहि प्रमाणस्यनावन्नस्वतः सिद्धिरात्माश्रयेपक्षेरन्नः प्रमा
णांतरंस्वीकार्यंतत्रोभयत्रापरस्परसाध्यकत्वेन्योन्याश्रयापत्तिरतस्तत्रापिप्रमाणांतरमंगीकार्यमित्येवमनवस्थेतिभावः।ननुप्रमाणसिद्धिः
प्रमाणंविनैवस्यादित्यतआह तद्धिनिश्चेतृप्रमाणसिद्धिवत्तत्सिद्धिः।यदिचप्रमाणाविनिश्चेतृनःप्रमाणव्यतिरेकात्प्रमाणसिद्धिः

१४

स्वीक्रियतेनदाघटदेववत्सिद्धिः प्रमेयसिद्धिः स्वीक्रियतांकिंप्रमाणांगीकारेणतथाचाव्यवस्थितयेवजगत्स्यादितिशून्यतायोपर्यव
सानमितिभावः।सिद्धांतसूत्रं।नप्रदीपप्रकाशसिद्धिवत्तत्सिद्धेः।यथाहिप्रदीपालोकाद्घटादीप्रकाशस्तथाप्रमाणानांप्रमेयप्रकाश
कत्वमन्यथाप्रदीपस्यघटप्रकाशकत्वंप्रदीपप्रकाशकत्वंचक्षुरादेस्तथाकमेन्यदित्यनवस्थापातात् प्रदीपोपिनघटप्रकाशकः स्यात्यदि
चघटप्रत्यक्षेनतत्प्रकाशानांनापेक्षेतिनानवस्थेत्युच्येतेनदाप्रत्यक्षेपितुल्यंनहि प्रमाणात्प्रमेयसिद्धौप्रमाणसिद्धिरपेक्षितायादावप्रमा
णसिद्धिरपेक्षितदातत्रापिप्रमाणमपेक्ष्यतेतच्चानुमानादिकमेवेतिनप्रमाणांतरकल्पनानवस्थासर्वत्रप्रमाणसिद्धेरनपेक्षितत्वात्कचि
द्दिलोकुरवनदपेक्षाविनक्षतिकरीतिभावः।प्रदीपस्यप्रदीपांतरंविनाप्रकारकत्ववत्प्रमाणानामपिप्रमाणांतरेणैवप्रमेयप्रकाशकत्वमि
तिसूत्रार्थंकेचनमन्यंतेतान्प्रत्याहुभाष्यकारः क्वचिन्निश्चेतृदर्शनात्क्वचिन्निश्चेतृदर्शनाच्च क्वचिदनेकांतःक्वचित्प्रदीपादौप्रमाणांत
रस्यनिश्चेतृदर्शनात्क्वचिद्घटादौप्रमाणांतरानिश्चेतृदर्शनात्प्रमाणांतरापेक्षदर्शनात्प्रदीपोहेतुरनेकांतःअनियतःतथाचप्रदीपदृष्टांतात्प्र
माणांतरापेक्षानिश्चेतृःसाध्यतेघटदृष्टांतेनप्रमाणांतरापेक्षैवकिंनसाध्यतेतथाचदृष्टांतसमाजोनियमितिभावः।ग्रंथकारव्याख्यानेकथंनानेकां
तइत्याशंक्याहभाष्यकारः विशेषेतूपपद्यतेसत्युपसंहारभ्यनुज्ञानादप्रतिषेधःतन्मतेविशेषेहेतोःव्याप्तिसपक्षधर्मताश्रयस्यपरिग्रहेसत्युपसं
हारस्यसाध्यसाधनस्याभ्यनुज्ञानादुक्तानेकांतात्मकःप्रतिषेधोनसंभवति॥ समाप्तंप्रमाणसामान्यपरीक्षाप्रकरणं॥ प्रमाणसामान्यपरीक्षा
नंतरंप्रमाणविशेषेषुपरीक्षणीयेषुप्रथमोद्दिष्टंप्रत्यक्षंप्राक्परीक्षणीयंतत्रचफलद्वारकमेवलक्षणंपूर्वमुक्तमतःफललक्षणंयथाश्रुतमक्षि
यतिप्रत्यक्षलक्षणानुपपत्तिरसमयवचनात्प्रत्यक्षस्यलक्षणमिंद्रियार्थसन्निकर्षोसन्नलक्षणोपपद्यतेसमयवचनात्तुयमर्थःप्रत्य
क्षस्यकारणघटितेलक्षणमभिहितंतच्चकारणकलापघटितायाःसामग्र्याविनिवेशेतिव्याप्तिनिवारकंतच्चनाभिहितंअसमग्रं

इंद्रियार्थसन्निकर्षजन्यत्वमात्रेऽभिहितेऽात्ममनःसंयोगेंद्रियमनःसंयोगादिकं तुनाभिहितेन तथा-चात्ममनःसंयोगस्येंद्रियार्थसंयोगजन्यतयानुमित्यादावतिव्याप्तिरित्यर्थः॥ नन्वात्ममनोयोगादेः करणत्वमेवनास्तीत्याशंक्याह। नात्ममनसोःसन्निकर्षाभावेप्रत्यक्षोत्पत्तिः।शरीरावच्छिन्नस्यात्मनोमनसायाःसन्निकर्षस्यदभावेनप्रत्यक्षेतत्वेयतोऽतआत्मनः संयोगस्यकारणत्वमावश्यकंप्रत्यक्षोत्पत्तिरितिविवक्षितं।नन्वेवंदिगादीनामपिकारणत्वंस्यादित्याशंक्याह। दिग्देशकालाकाशेष्वप्येवंप्रसंगः। यथाकथंचित्पौर्वापर्यस्यतत्रापिसत्वेनेषामन्यथासिध्यधिनप्रकृतोयोवंऽत्रोत्तरमभिधानु माह॥ ज्ञानलिंगत्वादात्मनोनानवरोधः॥आत्मनोनवरोधोसंग्रहः।कारणत्वेनेतिनकुनःज्ञानालिंगत्वात् ज्ञानंलिंगंयस्यतत्तथा ज्ञानेहिभावकार्यसमवायिकारणंसाधयतितच्चपरिशेषादात्मैवादिगादीनांकारणत्वेचनमानमितिभावः॥इत्थंचसमवायिकारण स्यात्मनोमनसासंयोगोसमवायिकारणमित्यर्थात्सिद्धं॥आत्मशरीरादिसंयोगस्यकुतोनासमवायिकारणत्वमित्यतोमनसः।प्राभा न्येयुक्तिमाह।तदयोगपद्यलिंगत्वान्मनसः।नानवरोधइत्यनुवर्तनेइंद्रियमनोयोगद्वारात्तानायौगपद्यविनियामकत्वान्मनसो पिहेतुत्वमावश्यकमितिशरीरमनोयोगादेश्चनतन्नियामकत्वमितिभावः।इत्थंचात्ममनःसंयोगस्यासमवायिकारणत्वमुक्तं। सिद्धांतसूत्रोप्रत्यक्षनिमित्तत्वाद्वेंद्रियार्थयोःसन्निकर्षस्यपृथग्वचनं।प्रत्यक्षनिमित्तत्वात्प्रत्यक्षासाधारणकारणत्वात्। एवयमर्थःप्रत्यक्षसूत्रेइंद्रियार्थसन्निकर्षाभिधानंहिनकारणाभिहितसमवायेनात्ममनोयोगाद्यनभिधानेनन्यूनत्वंऽपितु

लक्षणाभिप्रायेणतच्चसामग्रीघटितस्यैवासाधारणकारणघटितस्यापिलक्षणस्यसुवचत्वादिंद्रियार्थसन्निकर्षस्यचासाधारण त्वात्पृथग्वचनंऽात्ममनःसंयोगादिसाधारणकारणव्यवच्छिद्यतुल्यलक्षणघटकतयावचनंयुक्तंऽतयंभावःइंद्रियार्थसन्निकर्षत्वाव च्छिन्नकारणतानियोगिककार्यतानिरूपितस्यइंद्रियत्वावच्छिन्नकारणतानियोगिककार्यतानिरूपितस्यवातल्लक्षणस्यसम्यक्त्वे कृतमात्मनोयोगादिनुप्रवेशेनेतिपरिस्कृतंचेदमर्थतःइदंनसूत्रंकिंतुभाष्यमितिकेचित्।समाधत्तेतरांत्रा।सुप्तव्यासक्तमनसां चेंद्रियार्थयोःसन्निकर्षनिमित्तत्वात्तानस्येतिशेषःसुप्तानांव्यासक्तमनसांचयत्नगतिताद्रियोचसन्निकर्षादिध्यानात्क संन्निकर्षाद्वेगेवज्ञानोत्पत्तेरिंद्रियार्थसन्निकर्षस्यप्राधान्यं।अतस्तदघटितमेवलक्षणंयुक्तमितिभावःयुक्तंतरमाहनैष्यापदे शोज्ञानविशेषाणां।ज्ञानविशेषाणांप्रत्यक्षाणांनैरिंद्रियार्थसन्निकर्षैरपदेशोविशेषणंव्याकृतिःऽात्ममनोयोगादिकंहिनव्यावर्तक तज्जन्यत्वंज्ञानौत्तरसाधारण्यात्एवमिंद्रियमनोयोगजन्यत्वमपिनलक्षणंमानसेव्याप्तेःपरेतुनैरिंद्रियैर्ज्ञानविशेषाणांप्रत्यक्षविशेषा णामपदेशोभाषणंयतस्तेनेंद्रियार्थसन्निकर्षस्यप्राधान्यंभाष्यतेहिचाक्षुषंप्रत्यक्षंरासनंप्रत्यक्षमितीत्यादुः।नव्यास्तुप्रत्यक्षविशेषाणा मिंद्रियैरपदेशोयतोनश्चाक्षुषादिघटितविशेषलक्षणान्यायिसंभवंतिचाक्षुषत्वमनुमित्यत्वजातिमत्वादीनांलक्षणांतराण्यपिद्र व्यानीत्याशयेनचैतिं इंद्रियार्थसन्निकर्षेनहेतुरन्वयव्यभिचारादित्याशयेनशंकतेव्यात्मनादहेतुःगीतश्रवणादिकालेचक्षुर्घटसं योगादेर्विद्यमानेपिचाक्षुषादेर्व्यात्मनादिंद्रियार्थसंयोगोनहेतुरित्यर्थः॥समाधत्तेनार्थविशेषप्राबल्यात्अर्थविशेषस्यगीतादेः प्राबल्यात्चक्षुःस्तिमितादीनादिश्रवणांतथाचक्षुःश्रूषादेस्तुषादिप्रतिबंधकत्वात्प्रतिबंधकाभावस्यकार्यजनकत्वात्तस्यहेतुत्वेनचेंद्रि यार्थसन्निकर्षस्यहेतुत्वमतः।पूर्वपक्षोनयुक्तइति। परेतुइंद्रियार्थसन्निकर्षस्यहेतुत्वमित्यतइंद्रियमनोयोगादेरहेतुत्वमितिभ्रान्तः

१९ शंकतोव्याहतत्वादहेतुः। इंद्रियार्थसन्निकर्षसहितत्वमित्यत्रयोहेतुरुक्तः सन्युक्तः कुतः व्याहतत्वात्इंद्रियमनोयोगादहेतुनायाअभ्युपगमात्तद्व्याघातापत्तेः। भ्रमसंस्कारइतिनार्थविशेषप्राबल्यात्। नास्तिव्याघातः कुतः अर्थविशेषस्यइंद्रियार्थस्यप्राबल्यात्प्राधान्यात्तथाचेंद्रियार्थसन्निकर्षप्राधान्यार्थोहि पूर्वमुक्तंनतुतादितरनिषेधार्थमितिनतुसतिप्रत्यक्षस्यप्रमाणतत्वेतत्सक्षणपरीक्षासंगउक्तेनदेवमनास्तीत्याशंकतोप्रत्यक्षमनुमानमेकमेकदेशायत्तत्वादुपलब्धेः॥ प्रत्यक्षत्वेनाभिमतंघटादिज्ञानमनुमानमनुमितिरेकदेशस्यपुरोभागस्ययत्तत्वादुपलब्धेस्तथाचैकदेशायत्तत्वात्मकलिंगज्ञानजन्यत्वाद्वृक्षादिज्ञानमनुमितिरित्यर्थः। वृक्षादिप्रत्यक्षनिषेधोपिनप्रत्यक्षमात्रनिषेधस्तदेकप्रत्यक्षस्याभ्युपगमादितिसमाधत्ते। नप्रत्यक्षेणायावन्नावदुपलंभात्। प्रत्यक्षमनुमानमितिनप्रत्यक्षत्वावच्छेदेनानुमितित्वेनेत्यर्थः। यावत्तावदुपलंभात्यावत्तावतेपियस्यतस्यचिद्भागस्यप्रत्यक्षेणेंद्रियेणोपलंभादुपलंभस्यत्वयाप्यभ्युपगमात्। इदमुपलक्षणंशब्दगंधादिप्रत्यक्षस्यावारणान्नप्रत्यक्षमात्रनिषेधेस्त्यपिबोध्यायदपिवृक्षादिज्ञानस्यान्मितिःत्वमितितदपिदूषयति। नचैकदेशोपलब्धिरवयविसद्भावात्। नचनवेत्यर्थः। नचैकदेशोपलब्धिरित्यपियुक्तं। अवयविसद्भावादितिहेतुसाधनायोयोद्धानसंगत्यावयविप्रकरणमारभते। साध्यत्वादवयविनिसंदेहः। अत्रचावयविनिसंदेहः साध्यत्वादितियथाश्रुतार्थोनसंगच्छतेघटादौव्यभिचारात्तस्मादयमर्थः अवयविनिसाध्यत्वादसिद्धत्वात्संदेहोवयविसद्भावादयुक्तइतिनास्तथाचसंदिग्धासत्प्रतिपक्षहेतुरित्यर्थः। तत्रद्रव्यत्वस्यज्ञित्वेवाजणुत्वव्याप्यंनवेत्यादेर्वाविप्रतिपत्तियः तत्रचसकंपत्वाकंपत्वसामान्यवत्त्वाकृतत्वादिलक्षणविरुद्धधर्माध्यासादेकोवयवीनसंभवतिनथाहिशाखावच्छेदेनकंपोमूलावच्छेदेननदभावोप्युपलभ्यतेनचैकस्मिन्नेवद्रव्येएकदेवविरुद्धधर्मद्वयसमावेशःसंभवतिनस्मादवयवाएवावयवाभूतानवयवीमानाभावात्एवंमन्यतेजनस्यैकदेशस्यांशुकस्यदशावच्छेदेनारक्तत्वोपलंभादेवमावृतएष्टदेरनावृतोपलंभादवसेयइतिबौद्धानांपूर्वपक्षः॥ अत्रचबौद्धानांपूर्वपक्षसूत्राणिवार्तिकतात्पर्यटीकादिभिर्विस्तरभयान्नलिख्यंते॥

सिद्धांतसूत्रांसर्वावयवव्यासिद्धेः। अवयविनोसिद्धेस्तंतुकर्मादीनांसर्वेषामवयवानांतथात्वसकंपाकंपसूक्ष्मत्वादिकमपिनयुक्तंपरमाणुगतत्वात्प्रत्यक्षमतत्वेस्यहेतुत्वात्। तत्वंतरमहाधारणाकर्षणोपपत्तेश्चावयवेभ्योवयव्यतिरिच्यतेनथासतिधारणाकर्षणायोपपत्तेरन्यथापरमाणुपुंजत्वेचैकदेशधारणेनसकलधारणमेकदेशाकर्षणेनसकलाकर्षणंचनस्यादित्यर्थः। इदमवधेयंनैकाकर्षणेनैकास्यैकर्षणवत्कुंडधारणेनकुंडस्यदधिधारणवच्चोपपत्तेर्द्वितीयसंयोगजत्वेनैवावयवावयविभावाभावेप्युपपत्तेरतःपूर्वोक्तंयुक्तिमेवसाध्यसीमन्यमानस्तत्रपरोक्तंसमाधानमाशंक्यदूषयतिसेनावनादिवदितिचेन्नातींद्रियत्वादरूपत्वात्। अतिदूरस्थैकमनुष्यैकवृक्षादेरप्रत्यक्षत्वेपिसेनावनादिप्रत्यक्षत्ववदेकपरमाणोर्प्रत्यक्षत्वेपितत्समूहस्यघटादेः प्रत्यक्षत्वंस्यादितिचेत्तूष्णेनदपिनअणूनामतींद्रियत्वात्प्रत्यक्षेमतत्वस्यहेतुत्वात्ततत्समत्वात्सेनावनादिप्रत्यक्षंयुध्यतेनतत्वतोनैवतत्वतोनैवेत्यर्थः। समासमवयविपरीक्षाप्रकरणं। अवसरेणक्रमप्राप्तमनुमानंपरीक्षितुंपूर्वपक्षयति। तत्रोपपत्तेस्तावदाद्येभ्योव्यभिचारादनुमानंप्रमाणं। अनुमानस्यत्रैविध्यंपूर्वमुक्तंतत्रत्रिविधस्यप्रामाण्येसाध्यतेनुमानप्रमाणमर्थात्सिद्ध्यमित्याद्येयेनेदमनुमानंअनुमानत्वेनाभिमतंनप्रमाणंप्रमितिकरणत्वव्यभिचारित्वहेतुकत्वात्ततत्रत्रिविधेव्यभिचारंदर्शयतिनिरोधेत्यादिनानदीवृध्यापिपीलिकासंचारेणमयूरनृत्तेनवृष्ट्यनुमानंत्रिविधमुदाहरणंनसंभवतिनदीरोधाधीननदीवृध्याआप्तयोपदेशाधीनपिपीलिकासंचारेणमनुष्यकर्तृकमयूरनृत्तसत्वेनेनचव्यभिचारात्पिपीलिकासंचारस्यवृष्टिहेतुत्वाभिप्रायेणेदमस्यवाक्यलक्षणसूत्रेपूर्ववत्पूर्वकालीकसाध्यानुमापकंशेषवदुत्तरकालीनसाध्यानुमापकं=मामान्यतोदृष्टंविद्यमानसाध्यस्यानुमापकमित्यर्थइत्याशयःएतेनत्रैकालिकसाध्यानुमापकत्वंसंभवतिपरंतुपिपीलिकासंचारेणसंतोष्यानुमानंनतश्चमत्राभूतमोक्षानुमानंनतस्यचसृष्टिहेतुत्वेनवृष्ट्यनुमानमितिवदंति। एवमन्यत्रापिव्यभिचारशंकासंभवाद्व्य

॥४७॥ भिन्नयोर्निश्चयस्यानुमितेस्तोरेवदुर्लभत्वान्नप्रामाण्यंनसंभवतीत्याशयः समाधत्ते ।नैकदेशत्रासस्यदृश्येभ्योऽर्थान्तरभावात्अनुमानानामप्रामाण्यंनयुक्तं।एकदेशरोधजनदीदृष्टेःत्रासजनिपीलिकोदकसंचारान्मयूरस्तमद्दशरतात्रलिंगोभूतानांनदीदृष्टान्तदीनामिन्नत्वान्नदोषः।नवासर्वत्रव्यभिचारशंकास्त्यंचतस्यांतर्केणतदुपनयनान्नदोषइत्याशयः॥समाप्तमनुमानपरीक्षाप्रकरणंअनुमानस्यत्रिकालविषयत्वमभिमतंतत्रयुक्तंवर्तमानाभावेननदभानयोरतीतानागतयोरभावेनकालत्रयात्मकविषयाभावादित्याशयेनवर्तमानपरीक्षाप्रकरणारभमाणोवर्तमानमाक्षिपति।वर्तमानाभावः।पतनःपतितपतितव्यकालोपपत्तेवर्तमानाभावःअतीतानागतभिन्नेकालेलाभावःव्युत्पादयतिपतन्तुइतिपतनःफलादेर्दृक्षाद्यधिकःकश्चनदेशःपतिताद्याश्रयभूतावधिकःकश्चनपतितव्याद्यानुवर्तमानस्यप्रसंगेपीतिभावः॥समाधत्तेतयोरभावोवर्तमानाभावेतदपेक्षत्वात्वर्तमानाभावेनतयोरतीतानागतयोरप्यभावः।स्यादेतयोरतीतत्वादेवर्तमानध्वंसप्रतियोगित्वंवर्तमानप्रागभावप्रतियोगित्वंचनागतत्वमितिभावः।ननुतयोरपरस्परापेक्षयैवसिध्येन्नवर्तमानापेक्षयेत्यतआहानागतानागतयोरितरेतरापेक्षासिद्धिःअन्योन्याश्रयादितिभावः।तयोरप्यभावेकाक्षतिरतोयुक्तंनरमाहुर्वर्तमानाभावेसर्वानुपपत्तेःवर्तमानाभावेप्रत्यक्षेणोपपत्तेःप्रत्यक्षस्यवर्तमानविषयत्वात्अनएवाहुःसंबंधंवर्तमानंचक्षुस्पर्शनेचक्षुरादिनेतिप्रत्यक्षाभावेचसर्वमेवयदणुज्ञानेनस्यात्प्रत्यक्षमूलकत्वादितरेतरानाश्रयमितिभावः।ननुयदेववर्तमानध्वंसप्रतियोगित्वमतीतत्वंवर्तमानप्रागभावप्रतियोगित्वंचभविष्यत्वंतदेववर्तमानेएवघटेकर्तव्येश्यामआसीद्योभविष्यतीतिधीरनुपपन्नाहः॥ननुनाशकर्तव्यतोपपत्तेरुभयथाग्रहणं।वर्तमानस्यापिघटादेःश्यामरक्तरूपादिनाशनताकर्तव्यतेरतीताभविष्यत्तयोरपपत्तेर्घटादेरपिनीतानागतत्वेनव्यवहारःपरंपरासंबंधादित्यर्थः॥समाप्तंवर्तमानपरीक्षाप्रकरणं॥ अथानसरेणक्रमप्राप्तोयमानंपरीक्षितुंपूर्वपक्षयति।अस्तुतप्रायैकदेशसाधर्म्या ॥४७॥

दुपमानासिद्धिः।प्रसिद्धसाधर्म्यादुपमानमुक्तंतदयुक्तंतदयुक्तंयतःसाधर्म्यमात्रेतिकंप्रापिकमेकदेशिकंवानसंभवति।नहिआखुतिकसाधर्म्येणगोरिवगौरित्युपमानप्रवर्तते।नुवाप्राणिकसाधर्म्येणगोरिवगवयइतिनवायद्किंचित्साधर्म्येणेवइवमर्षइतिसाधर्म्यस्यचोपलक्षणत्वात्वैधर्म्योपमानमप्येवंरेनीयंसमाधत्ते।प्रसिद्धसाधर्म्यादुपमानसिद्ध्यर्थोक्तदोषानुपपत्तिःप्रसिद्धंप्रकृष्टंसाधर्म्यंयस्यतत्प्रसिद्धसाधर्म्यंतस्मादित्यादिनेतिसूत्रेणतत्साधर्म्यंतत्सामान्योपमितिकरणत्वान्नदोषः।साधर्म्यंचप्रकरणाद्यनुमानात्किंचित्किंचिदितिअनुमानेनतत्रिमार्थेनोपमानंमानांतरमितिवैशेषिकमतमाशंकतेप्रत्यक्षेणप्रत्यक्षसिद्धेःप्रत्यक्षेणगोसादृश्यविशेषेणप्रत्यक्षस्यगवयपदवाच्यत्वस्यानुमितेर्नोपमानंमानांतरमितिअत्रोत्तरयति।नाप्रत्यक्षेगवयेप्रमाणार्थमुपमानस्यपश्यामः॥अथप्रत्यक्षेव्याप्यव्यापारयोःप्रत्यक्षेअनुमानेनप्रमाणार्थंप्रमापयोजनमुपमानस्यनपश्यामइत्यर्थः॥अथवागवयेगवयपदवाच्यत्वेउपमानस्यप्रमाणार्थंप्रमाप्यमाणजन्यांप्रमांअनुमानेननपश्यामइत्यर्थः॥व्याप्तिज्ञानाभावादितिभावःननुव्याप्तिज्ञानंनियमःकल्प्यतामित्यनुशयेनयुक्तंनरमाहुःतयेत्युपसंहारादुपमानसिद्धेर्नाविशेषःअनुमानादुपमानस्यनाविशेषःतथेत्युपसंहारात्यथागौस्तथागवयइतिनादुपमानसिद्धेरुपमानाधीनासिद्धेरुपमितेः।तथाचव्याप्तिज्ञानानपेक्षासादृश्यज्ञानाधीनोयमितिरित्यनुभवसिद्धंकिंचनानुमितोमितिकिंतूपमितीतीत्यनुव्यवसायसिद्धोपमितिर्नापलपयितुंशक्यतइत्याशयः॥क्रमप्राप्तमाप्तमुपमानप्रामाण्यपरीक्षाप्रकरणं।क्रमप्राप्तंशब्दंपरीक्षितुंपूर्वपक्षयति।शब्देनुमानमधर्म्यानुपलब्धेरनुमेयत्वात्।शब्देनुमानमित्यस्यशब्दोलिंगविषयानुमितिकरणंतथाचशब्दबोधेनुमितिरितिनियमेनधर्मवत्तेर्यः।अधर्म्यस्यशब्दप्रतिपाद्यस्यअनुपलब्धेरनुपलब्धेरधर्म्यत्वात्अनुमेयत्वादितिनतथाचशब्दत्वानानुमितिरप्रत्यक्षविषयत्वात्प्रत्यक्षभिन्नत्वादित्यत्रतात्पर्यं।तेनेतरमातुःउपलब्धेरद्विप्रकारत्वात्उपलब्धेःशब्दबोधत्वेनाभिमतायाअनुमितित्वेनाभिमतायाश्चअद्विप्रकारत्वंतेनद्विप्रकारत्वात्अनुमितित्वंशब्दत्वेचनक्षतिरुद्देश्यंशब्दत्वंलिंगविषयाबोधकत्वालिंगजन्यत्वजातीयत्वाभावात्।तेनेतरमातुःसंबंधाभावात्संबंधाभावेनयत्संबंधायमानादितिनोक्तः।शब्दोहिव्याप्ति

गतुणस्यापेक्षो बोधयति तेनशाब्दबोधेनुमितिरिति भावः। सिद्धांतसूत्रं॥ आप्तोपदेशसामर्थ्यादाप्तवाक्यार्थसंप्रत्ययः॥ आप्तस्यभ्रमादिशून्यस्य यदुपदेशः शाब्दस्तत्र यत्सामर्थ्यं आकांक्षायोग्यतादिमत्वेनतः अथवाआप्तंप्राप्तं यदुपदेशसामर्थ्यंआकांक्षादिमत्वंतत्तत्पदकारात्साधारणं श्चार्थनिर्देशस्तेनव्याप्तिनिरपेक्षादाकांक्षादिसानादर्थसंप्रत्ययः। शाब्दबोधः संभवतीतिनानुमानांतर्भावः शाब्दस्येत्यर्थः। शाब्दमुमर्थंप्रयोमितनुमिनोमीत्यनुभवादिति भावः। शाब्दार्थयोः संबंधाभावइत्यप्याह। पूरणप्रदाह्यपाट नानुपपन्नेत्यसंबंधाभावः शब्देनसहार्थस्यसंबंधाभावः व्याप्यभावहेतुमाह पूरणेति यदिशब्दस्यार्थेनव्याप्तिःस्यात्तदान्नाग्निवासीशब्देर्मुरवपूरणमुरवदह्यसुरवपटनानिष्युः शब्दस्यव्याप्यस्यसत्त्वेनान्नादेरर्थस्यापिसत्वात्तत्तत् किंशब्देसंबंधेनवार्थंप्रत्याययतितथासत्यग्निप्रसंगइत्याशंक्याह शाब्दार्थव्यवस्थानादप्रतिषेधः अप्रतिषेधः शब्दार्थयोः संबंधप्रतिषेधेनशब्दार्थयोर्व्यवस्थितत्वात्कश्चिदेवहिशब्दः किंचिदेवार्थंबोधयतिनसर्वः सर्वमितिनिश्चयसंबंधेस्वीकृतेनेतेनसंबंधेनव्याप्तिरथावश्यकीस्वसंबंधेनमुरवपूरणादिनियमकइतिभावः॥ उत्तरयति नासामयिकत्वाच्छब्दार्थसंप्रत्ययस्यामन्मतेपिशब्दार्थयोरव्यवस्थानशब्दाधीनस्यार्थसंप्रत्ययस्यसामयिकत्वात्शक्तिग्रहाधीनत्वात्शक्तिसंबंधेनचनव्याप्तिस्तस्यानियामकसंबंधाधीनत्वादितिभावः। जातिविशेषेचानियमात्शब्दस्यार्थेनसहनस्वाभाविकः संबंधः जातिविशेषेअनियमाच्छब्दस्यानियतार्थकत्वदर्शनादार्या द्विशब्दाद्वीर्घशूकविशेषप्रतियेनिस्वेच्छयासुकंगुमितिनियमेनसर्वः सर्वंप्रतीयात्। जायातनयेदेनानाशक्तावपियत्र यस्यशक्तिग्रहस्तस्यतदर्थोपस्थितेः॥ समाप्तंशब्दसामान्यपरीक्षाप्रकरणं॥ शब्दस्यदृष्टादृष्टार्थकत्वेनद्वैविध्यमुक्तंतत्रचदृष्टार्थकशब्दस्यवेदप्रामाण्यं पूर्वंक्षिप्तंपूर्वपक्षयतिनदप्रामाण्यमनृतव्याघातपुनरुक्तदोषेभ्यः। तत्रयदृष्टार्थकंव्याख्यातंकशब्दस्यवेदस्यअप्रामाण्यंकुतः अनृतत्वादिदोषात्तत्र चपुत्रेष्टिकारीर्यादौक्वचित्फलानुपपत्तिदर्शनादनृतत्वंव्याघातः पूर्वापरविरोधः यथाउदितेजुहोतिअनुदितेजुहोतिसमयाध्युषितेजुहोति

117

पुत्रकामेष्टिवनाभ्यासेषु

स्यावोस्याद्यनिमभ्यवहरतियउदितेजुहोतिनिशालोस्याद्यनिमभ्यवहरतियोनुदितेजुहोतिनिशायांशवलावस्याद्यनिमभ्यवहरतोयःसमयाध्युषितेजुहोतिअत्रचोदितादिवाक्यानांनिंदानुमितानिष्टसाधनताबोधकश्रुत्याविरोधः पौनरुक्त्यादप्रामाण्यंयथात्रिःप्रथमामयाश्चिरुक्तमाम्नायेत्रेर्नामत्वस्यप्रथमत्वपर्यवसानात्त्रिःकथनेनपौनरुक्त्यएतेषामप्रामाण्येनदृष्टांतेनतदेककर्तृकत्वेनतदेकजातीयत्वेनवासर्ववेदाप्रामाण्यंसाधनीयमितिभावः। सिद्धांतसूत्रंनकर्मकर्तृसाधनवैगुण्यान्नवेदाप्रामाण्यंकर्मकर्तृसाधनवैगुण्यात्फलाभावोपपत्तेः कर्मणः क्रियायावैगुण्यमयथाविधित्वादिकर्तृवैगुण्यमविद्वत्त्वादिसाधनस्यतुविरादेवैगुण्यमप्रोक्षितत्वादियथोक्तकर्मणःफलाभावेस्वर्गनत्वंनचैवमस्मीतिभावः। व्याघातंपरिहरति। अभ्युपेयकालभेददोषवचनात्। नव्याघातइतिशेषः। अग्न्याधानकालेउदितेहोमादिकमभ्युपेयस्वीकृत्यानुदितेहोमादिकरणेपूर्वोक्तदोषकथनान्नव्याघातइत्यर्थः। पौनरुक्त्यंपरिहरति॥ अनुवादोपपत्तेश्च। चःपुनरर्थेअनुवादोपपत्तेःपुनर्नपुनरुक्तमित्यत्रयोजनलेहिपौनरुक्त्यदोषउक्तस्तत्रेत्यनुवादस्यउपपत्तेःप्रयोजनस्यसंभवात्एकादशसामिधेनीनांप्रथमोत्तमयोस्त्रिरभिधानेहिपंचदशत्वंश्रूयतेइहमंत्रभ्रांतव्यंपंचदशावरेणवाग्ग्रहणेत्यत्राधेयोमांद्वेष्टिपंचवयंद्विष्मइतिअनुवादस्यसार्थकत्वंलोकसिद्धमित्याह। वाक्यविभागस्यकार्थग्रहणात्। वाक्यविभागस्यअनुवादेनविभक्तवाक्यस्यार्थग्रहणात्प्रयोजनस्वीकारात्। शेषेहिविधायकानुवादकादिभेदेनवाक्यंविभज्यानुवादकस्यापिसप्रयोजनत्वंमन्यतेवेदेयंनमितिभाकुः वेदेवाक्यविभागंदर्शयति। विध्यर्थवादानुवादवचनविनियोगात्तत्र ब्राह्मणभेदात्तुविशेषोवेदमंत्रब्राह्मणस्यायंविभागंविधिवचनत्वेनार्थवादवचनत्वेनानुवादवचनत्वेनचवेदस्यविनियोगात्विभजनात्। अथवाविनियोगात्भेदाततथाचविध्यादिभेदाद्ब्राह्मणभागस्त्रिधेतिशेषः। तत्रविधिलक्षणमाह। विधिर्विधायकःदृष्टसाधनताबोधकश्रुतस्यसमभिव्याहृतवाक्यं। विधिरग्निहोत्रंजुहुयात्स्वर्गकामइत्यादिरर्थवादः। अर्थस्यप्रयोजनस्यवदनंविध्यर्थप्रशंसापरंवचनमित्यर्थः। अर्थवादोहिस्तुत्यादिद्वाराविध्यर्थंशीघ्रप्रवृत्तयेप्रशंसतिसत्रस्तुत्यादिभेदादर्थवादंविभजतेस्तुतिर्निंदापरकृतिः पुराकल्पइत्यर्थवादः।

१९ स्तुतिसाक्षादिध्यर्थस्यप्रशंसार्थकंवाक्यंयथासर्वजितावैदेवासर्वमजयन्सर्वस्यऔद्गा। सर्वस्यनित्यैसर्वमेवैतेनाप्नोतिसर्वंजयतीत्यादिवानि
ष्टबोधनद्वारावाविध्यर्थप्रवर्तकंनिंदाएषवावप्रथमोयज्ञानांयज्ञोनिष्टोमोयएतेनानिष्ट्वाधान्येनयजेतसगर्तेपतत्यमेवैतद्वाक्यंतेप्रवा
मीयतइत्यादिपुरुषविशेषनिष्टमिथोविरुद्धकथनंपरक्षनि:यथातुलावायामेवाग्नेभिधारयंत्यथघृषदाज्यंतदुच्चरकाध्वर्यवःघृषदाज्य
मेवाग्नेभिधारयंत्ययेयेः। प्राणःघृषदाज्यमित्यभिदधातीत्यादिरितिप्रसमाचरितंयथाकीर्तनंपुराकल्पःयथातस्मोद्वारातेनपुराब्रह्मण
वहिष्यमानसामस्तोममस्तौषन्यज्ञंप्रतनिवामतइत्यादि।अनुवादलक्षणमाहविधिविहितस्यानुवचनमनुवादःज्ञातस्यज्ञनुपश्चात्कथनंस
प्रयोजनमनुवादइतिसामान्यलक्षणंतद्विशेषोविधिविहितस्यतिविध्यनुवादोविहितानुवादश्चेत्यर्थःउभयंचार्थवादानुवादविभागोविधि
समभिव्याहृतवाक्यानांतेनासूतार्थवादरूपाणांवेदांतवाक्यानामपरिग्रहान्नूनन्यूनतार्थकोनानुवादपुनरुक्तयोर्द्विशेषःशब्दाभ्यासोपपत्तेः
शब्दाभ्यासस्यबोधितार्थकशब्दस्ययोभ्यासःपुनःप्रयोगस्तस्योपपत्तेस्सोयम्अनुवादःपुनरुक्तान्नियतइत्यर्थः।समाधत्तेशीघ्रगमनो
पदेशवदभ्यासान्नविशेषःअनुवादस्यपुनरुक्तान्नविशेषःअभ्यासात्तूभ्यासस्यसप्रयोजनत्वात्।तत्रदृष्टांतमाहशीघ्रेति।यथालोकिका
ग्यतामित्युक्तागम्यतांगम्यतागम्यतांइत्यादिकमखिलबादिबोधार्थमुच्यतेतथाप्रकृतेपीति।एवंप्रामाण्यसाधकत्रिरस्यप्रामाण्यंसाधयति।मंत्रा
युर्वेदेवच्चतत्प्रामाण्यमाप्तप्रामाण्यात्।आप्तस्यवेदकर्तुःप्रामाण्यात्।यथाधर्मेदेशकत्वात्वेदस्यतदुक्तमर्थंश्रद्धत्तेनतेनवेदस्यप्रामाण्य
मनुमेयंतेनतत्रदृष्टांतमाहमंत्रायुर्वेदवदितिमंत्रोविषादिनाशकःआयुर्वेदभागश्चवेदस्तएवतत्रसंवादेनप्रामाण्यंगृहीतेनदृष्टांतेनवेदत्वावच्छे
देनप्रामाण्यमनुमेयं।आप्तेगृहीतेप्रामाण्यांयत्रसवेदस्तादृशेनवेदत्वेनप्रामाण्यमनुमेयमित्येके चित्।। समाप्तेशब्दे विशेषपरीक्षाप्रकरणं।। ७।।
इतिश्रीविश्वनाथभट्टाचार्यकृतायांसूत्रवृत्तौद्वितीयाध्यायस्यान्हिकंविभोगपरीक्षानिरपेक्षस्सांगप्रमाणपरीक्षणंनाम।। अथविभागसापे
क्षप्रमाणपरीक्षणंतदेवचान्हिकार्थः।त्रयाणामेवात्रप्रकरणानितत्रादौचतुष्वपरीक्षाप्रकरणंअन्यानित्यत्वेतत्रवक्ष्यतेतत्रानेपसूत्रान्नचतुष्वमैतिह्या
र्थापत्तिसंभवाभावप्रमाणान्।प्रमाणानांचतुष्ट्वंप्रमाणत्वेनोक्तचतुष्कान्यतमत्वव्याप्यंउक्तान्यत्वनिरूपितत्वंतत्रान्यत्वनिरूपितंव्युत्पादयतिरेतिसु इति १९

तेरा चक्षियेनेनप्रकारेणयदुच्यतेनहिअनिर्दिष्टप्रवक्तृकेपरंपरागतेवाक्येयथावेत्यक्षइत्यादितस्यचाप्तोक्तत्वानिश्चयान्नशब्देंतर्भाव इतिभावःअर्था
पत्तिरनुपपद्यमानेनार्थेनोपपादककल्पनंयथाहृष्टेमेघसत्तानेरहस्यासतेमेघस्यवैयधिकरण्यान्तव्याप्तिरितिनानुमानेतर्भावः।संभवोभूयःसद्
भावाधीनसत्तानंयथासंभवतिब्राह्मणेविद्यासंभवतिसतस्तेजसत्तानेअत्रचव्याप्तिर्नापेक्षितेत्याशयः।अभावस्तुविरोध्यभावसत्ताधीनविरोध्यंतरक
ल्पनेयथानकुलाभावसत्तानेननकुलविरोधिनोव्याघ्रस्यअत्रापिव्याप्तिरपेक्षितेत्याशयः।अथवाकारणाभावादिनाकार्याभावाद्विसत्तानभावःभावनि
ष्ठव्याप्तेरवानुमानांगमित्याशयःसिद्धांतसूत्रेशब्देनित्यत्वानर्थेतर्भावादनुमानेनार्थापत्तिसंभवाभावानामनर्थेतरत्वाच्चप्रतिषेधःनप्रमाणच
तुष्टयस्यप्रतिषेधः।शब्देनैतित्यस्यानर्थेतर्भावादनर्थांतरत्वात्सामान्यतआप्तोक्तत्वसत्तानसंभवाद्धेतुत्वआप्तोक्तत्वसत्तानेनशब्देकारणेकिंवाकोक्ष
तिसत्तानेयोग्यताप्रमाधीनाचशब्दप्रमेतिअर्थापत्त्यादेस्तुमानेनतर्भावउपपादककल्पनेहिविनाव्याप्तिसत्तानेनसंभवतिदृष्टादावपिमेयजन्यव्याप्ति
ग्रहस्यवसंभवोपिव्याप्तिमूलकत्वादनुमानंव्याप्यनपेक्षितेचव्यभिचारादप्रामाण्यंएवमभावोव्याप्तिसापेक्षोनुमानेअभावनिष्ठव्याप्तेश्चानुमानांगत्वे
नविरोधइतिभावःसत्यर्थापत्तेःप्रामाण्येवहिभावेनतर्भावचिंतातेदवनुनास्तीतितदस्वःशंकतेअर्थापत्तिरप्रमाणमनैकांतिकत्वात्।अतिमेयदृष्टि
र्नभवतीत्यनेनसतिमेयेदृष्टिर्भवतीत्यर्थापत्तिविषयस्तत्रचनप्रामाण्यंसत्यपिमेयेदृष्याभावादनैकांतिकत्वात्समाधत्तेअनर्थांतरत्वेऽप्यभिमा
नात्अर्थापत्तेर्नानैकांतिकत्वमितिशेषःअसत्सुमेघेषुनदृष्टिरित्यनेनसतिमेघेदृष्टिरितनत्रचदृष्ट्यामेघज्ञानमभिमतंतत्रचमेघेनदृष्टिज्ञानंतत्रा
नर्थापत्तावर्थापत्तिर्नभ्रमः। नचैवंतावताप्रामाण्यविरोधोव्याप्यादिभ्रमद्भूमानुमितिदर्शनादनुमानस्याप्यप्रामाण्यापत्तेः।नानैकांतिकत्वमर्थापत्तेरि
तिभाष्यस्यावतारणिकांसूत्रादीकेचिल्लिखंति।प्रतिषेदेहिमप्याह। प्रतिषेधस्याप्रामाण्यंयानैकांतिकत्वात्। दुष्टकरणत्वादीयप्रतिषेधस्याप्यप्रामाण्यं
स्यादनैकांतिकत्वात्।तत्रकुत्रचिदनैकांतिकत्वस्यप्रतिषेधसाधकत्वादनैकांतिकत्वात्"अथयत्रकुत्रचिदनैकांतिकंनदोषायकिंतुस्वविषयइतियदि
तदर्थापत्तेरपिनाप्रामाण्यमित्याह। तत्प्रामाण्येवान्तर्भावस्यप्रामाण्यं।अनैकांतिकत्वस्यस्वविषयेसाधकत्वाद्यदिस्यात्तर्हि। प्रामाण्यंमन्यसेतद

२० थापत्तेरपि च विषये प्रामाण्यमिति। अभावस्य न प्रमाणेष्वन्तर्भावः इन्द्रियटस्येन्द्रियकेणाभावप्रमाण्यं प्रमेयसिद्धेः। अभावनामकं प्रमाणं तदस्या
प्रमाण घटेन्द्रियस्य प्रमेयं सिध्येन्नेदेवनु नास्ति अभावस्य तुच्छत्वान्न तत्र प्रमाणप्रवृत्तिरिति भावः॥ सिध्यतीत्यत्र सूत्रे लक्षितेष्वलक्षणालक्षितत्वादलक्षितानां
तत्प्रमेयसिद्धिः। तस्याभावप्रमाणस्य प्रमेयसिद्धिः भावप्रधानो निर्देशः किं तत्प्रमेयमित्यत्र [redacted] लक्षितेषु यटादिष्वलक्षितानां तत्
प्रमेयत्वसिद्धिः। अलक्षितानां कथं प्रमेयत्वमत आह लक्षणेत्यादि। नन्वभावस्य गुणकर्मादिभिर्लक्षणेन संभवाद्यथा व्यलक्षणेनैव न
लक्षितं भवति अनीलमानयेत्युक्ते नीलाभावो हि इतरव्यावर्तकतया लक्षणं अतो भावाभावेनाप्रामाणिकइति भावः। आक्षिप्य समाधत्ते। अ
सत्यर्थेनाभावइत्येवन्नान्यलक्षणेऽपपत्तेः। अस्तीति प्रतियोगिन्यभावोवक्तुं नशक्येतसतिचप्रतियोगिनिकथंचनतदभावइत्येवन्नान्यत्रलक्षणेनसत्वेना
र्थान्प्रतियोगिनः उपपत्तेरभावोपपत्तेस्सहितत्वेनैवप्रतियोगिनः सत्वमपेक्षितंङ्कतोनतत्सिध्येरलक्षितेष्वेतुः। लक्षितेषुन्लक्षणस्यनतत्सिद्धेव्यावर्त
कत्वसिध्येरलक्षितेषुअभावेषुअनेतुः अनेतुत्वंव्यावर्त्यैतुत्वंअभावस्यलक्षणाभावान्निरूपस्यनव्यावर्तकत्वमितिभावः। समाधत्ते। नलक्षणव
स्थितापेक्षसिध्येः। नपूर्वपक्षोयुक्तः प्रतियोगिनोलक्षणस्ययदवस्थितमवस्थानंतस्यापेक्षायत्रनादृश्यसिध्येः अयमर्थः प्रतियोगिस्वरूपतानादेयाभावस्वरूपनिरूपणसंभवान्नाभावलक्षणापेक्षेतिभावः। प्रागुत्पत्तेरभावेपपत्तेश्च। प्रमेयसिध्यरितिमंडूकपुत्रानुवर्तनेप्रतियोगिनउत्पत्तेः
प्राक्अभावस्यउपपत्तेः उपलंभात्घटोभविष्यतीत्यादिप्रागभावविषयकप्रत्यक्षस्यसार्वलौकिकत्वादितिभावः। चकारेणचशब्देव्यनुमानेऽन्त
र्भावइतिभावः॥ समाप्तं प्रमाणचतुष्टयप्रकरणं। वेदस्य प्रामाण्यं प्राप्तप्रामाण्यात्सिध्यन्नेवेदयुज्यतेवेदस्यनित्यत्वादित्याशंक्यायंवर्णानामनित्य
त्वात्कथंतत्समुदायस्वरूपस्यवेदस्यनित्यत्वमित्याशंयेनशब्दानित्यत्वप्रकरणमारभतेतत्रसिध्यंतंसूत्रं। आदिमत्त्वादीद्रमकवत्वात्ऋतकत्वोपचारा ६८
* आशब्दोऽनित्यइत्यादिः आदिमत्त्वात्सकारणकत्वंकंठताल्वोष्ठाभिघातोदीर्व्यंजकत्वेनाप्युपपत्तेरनऋतेरितिद्रियकत्वादिसामान्यवत्त्वेसतित्व
द्रियद्रियजन्यलौकिकप्रत्यक्षविषयत्वादित्यर्थः॥ परन्तुद्रियकत्वंलौकिकप्रत्यक्षविशेष्यत्वंसामान्यसमवायोस्तुनतथात्वंलौकिकत्वादिनाविशे
य २०

ऋत

ष्यत्वसंभवेपिलौकिकेतरप्रत्यक्षत्वान्नव्यभिचारः। मनसइंद्रियत्वाभावाच्चनात्मनित्यव्यभिचारः आत्मनेंद्रियकत्वाभावादित्याहुः॥ अप
रेतुकत्वमात्रंक्वाप्यऋतंकंनित्यतंकेघटादौयथादुपचारोलाघवेनतथैवकार्यत्वप्रकारकप्रत्यक्षविषयत्वादित्यर्थः॥ तथाचकार्यत्वेनानुमार्यमाणेलौ
किकप्रत्यक्षबलादनित्यमवसिध्यतिकंचिन्नुउपचारोद्विनाशित्वात्ऋतकवदितिदृष्टांतइतिपरेतुंकदुपचारात्ऋतकंसुखदुःखादिनैवव ६
त्तारात्। यथादिसुखादौनीत्यादिव्यवहारःशब्देष्वेवंननुनित्येतथेत्याहुः॥ यथाश्रुतेहेतुर्नाव्यभिचारमाशंक्तोनयटाभावसामान्यनित्य
त्वानित्येष्वनित्यवदुपचाराधानोक्तोतवः। घटाभावस्यघटध्वंसस्यनित्यत्वाद्विनाशित्वादादिमत्त्वंव्यभिचारिऐंद्रियकत्वंसामान्येव्यभि
चारिनित्येष्वप्यनित्यवदुपचारात्यथाघटाकाशमुपलब्धेसुखंजातइत्यादिप्रथमव्यभिचारंपरिहरतिनत्वभावयोर्नित्यस्यविभा
गादव्यभिचारः। नत्वस्यपारमार्थिकस्यभावस्यचनानात्वस्यभेदस्यविभागात्पृथक्कारानव्यभिचारः ध्वंसप्रतियोगित्वलक्षणआदिमत्त्वंत्वैकालिकत्वरूपनित्यत्वाभावरूपंचनित्यत्वमस्यवाविनाशित्वंनित्यत्वमौपचारिकमतोनव्यभिचारः। आदिमत्त्वंप्रागभावभिन्नत्वंनचैतदभावइतिवार्यः। द्वितीयेव्यभिचारमुद्धरति। संतानानुमानविशेषणात्संतानस्यानुमानेनुमितिकरणेलिंगेविशेषणात्संतानः संतान्यस
मानःएकधर्मीवछिन्नत्वेनप्रतीयमानःतेनसामान्यवत्वेसतीतिविशेषणीयमिति। तृतीयेव्यभिचारंवारयतिकारणद्रव्यस्यशब्देना
भिधानात्आकाशेतुनास्त्येवआकाशादिशिकत्वव्यवहारस्तुगौणःशब्देनकारणद्रव्यस्यकारणत्वेनद्रव्यस्याभिधानान्नचाकाशं
तादृंतादृशत्वेनाभिधत्तेनव्यभिचारःएवंसुखंजातइत्यादौसुखादेस्सुखित्वेविषयइतिभावः। नन्वेकेतूनामप्रयोजकत्वंविपक्षबाधकसहा
दित्याहुः प्रागुच्चारणादनुपलंभादावरणाद्यनुपलब्धेश्चशब्देसुदिनित्यःस्यादनुच्चारणात्प्रागुपलभ्येतश्रोत्रसन्निकर्षस्यान्यत्रापिसत्वात्तत्रप्रतिबंधकस्यासत्त्वाद्यावरणादिभावरूपादप्रतिबंधकस्यानुपलब्धाभावनिर्णयात्देशांतरगमनंतुशब्दस्यामूर्तत्वात्नसंभाव्यतेअतोद्वयानंतप्रतिबंधकत्वकल्प
नामपेक्षशब्दानित्यत्वकल्पनेवलघीयसीतिभावः। भांतस्यपूर्वपक्षपरंसूत्रद्वयंतदनुपलब्धेरनुपलंभादावरणाद्यनुपलब्धेः॥ अनुपलंभादनुप ५

२१ लब्धिस्तद्भावव[illegible]न्नावरणानुपलब्धेरनुपलंभान्नयथात्वयाऽऽवरणस्यानुपलब्ध्याऽभाव इत्युच्येतयावरणानुपलब्धेरनुपलंभान्नदभाव
आवरणोपलब्धिरेवस्यात्यदिस्याआवरणानुपलब्धेरनुपलंभेपिनावरणानुपलब्धेरभावस्तदाआवरणस्यानुपलंभादपिनावरणस्यानुप
पत्तिरित्यर्थः॥सिध्यंतसूत्रंअनुपलंभात्मकत्वादनुपलब्धेरहेतुःआवरणानुपलब्धेरनुपलंभादावरणोपलब्धिरितिनियुक्तं।अहेतुःन
मन्मतूनतिषेधसाधनंअनुपलब्धेरावरणानुपलब्धेरनुपलंभात्मकत्वादुपलंभाभावात्मकत्वातस्यचमनसैवसुग्रहत्वान्नदनुपलब्धेर
सिद्धिरितिभावः।सत्प्रतिपक्षमाशंकतेअस्पर्शत्वात्शब्दोनित्यःअस्पर्शत्वाद्गगनवदितिभावःनसत्प्रतिपक्षस्वदीयेहेतावनैकांतिकत्वादित्या
हु।नकर्मनित्यत्वात्।अस्पर्शत्वेनशब्दनित्यत्वसाधकंकर्मणिव्यभिचारात्।अनैकांतिकमपिसाधकंस्यादत्राणुनाणुनित्यत्वात्अनैकांतिकयसा
धकत्वेणःपरमाणोर्नित्यत्वेनस्यादूपवत्त्वादिनात्रनित्यत्वानुमानापत्तेरित्यर्थः।शंकतेसंप्रदानात्गुरुणाशिष्यायविद्या[illegible]याःसंप्रदानात्तथाच
शब्दस्यप्राक्त्वसिध्यंतथाचतावत्कालेस्थिरंचैनंकःपश्चान्नाशयिष्यतीतिन्यायान्नित्यत्वमर्थसिद्धमितिभावः॥सिध्यंतसूत्रंतदेतदनुपल
ब्धेरहेतुःशिष्योपसंन्नेगुरुरध्यापयतियदिवशब्दोनित्यःस्यात्तदाशिष्यागमनानंतरमध्यापनात्पूर्वमपिशब्दउपलभ्येतेत्यनुपलब्धावनास्ति
शब्दइत्यतस्वदुक्तोनहेतुः।पूर्वपक्षसूत्रंअध्यापनादप्रतिषेधःमदीयहेतोःप्रतिषेधोनयुक्तःकुतःअध्यापनात्तूयत्नंतरात्तत्कालेशब्दोनस्यात्कथ
मध्यापनंघटेतअनुपलब्धिस्तुशब्दस्यकंठताल्वाद्यभिघातनूपव्यंजकभावादुपपद्यतइतिभावः।अत्राचार्यसूत्रद्वयएवंव्याचक्षतेविभक्तिव्या
प्यासाद्धेतोस्तदंतरालानुपलब्धिरर्थस्तथाचहेतोःस्वस्यस्वभावात्तदंतरालस्यस्वध्वंसस्यानुपलब्धिरनेनदानामित्यर्थः॥उक्तप्रतिषेधोनयुक्तंन
हिदानंममाभिज्ञेनकिंत्वध्यापनंनत्वविद्यमानस्यशब्दस्यैवेतिभावःइस्यादुभयसिध्यंतसूत्रंउभयोःपक्षयोरन्यतरस्याध्यापनादप्रतिषेधः
अन्यतरस्यपक्षस्यनित्यत्वसाधकस्याध्यापनायःप्रतिषेधःसनसंभवतिउभयोःपक्षयोरध्ययनस्यसमानत्वादितिशेषः।अध्यापनेहिगुरु
श्चारणेचारणेशिष्याश्चारणानुकूलोश्चारणंवानवस्थैर्यस्थैर्यपक्षयेस्तुत्वंनशब्दनित्यतायाःसहायंकंविधातुमत्वेनस्यध्यापनंदानंयेनस्व

स्वत्वध्वंसपरत्वात्पादनार्थस्तस्यस्थैर्यमाशंकनीयंनवासंभवतिवस्तूनामेकादस्वत्वविरोधात्परस्वत्वोपादानासंभवाच्चअपिनुन्यूना
ध्यापनादावितिवोपदेशमात्रमितिभावः॥पूर्वपक्षसूत्रंअभ्यासात्यधिस्थिरंतदभ्यस्यमानंदृष्टंयथादशहोतृपंचहोतृसप्तहोतृवाक्य
मधीतइत्यभ्यासात्स्थैर्यशब्दस्येतिभावःउत्तरयतिनान्यत्वेप्यभ्यासस्योपचारात्।पूर्वपक्षोनयुक्तःकुतःअन्यत्वेभेदेपिशब्दानांअध्ययनाभ्या
सस्यउपचारात्संभवात्नत्वभ्यासस्तुस्थैर्यसाधयतिद्विर्जुहोतिद्विर्जुहोतिद्विर्जुहोतीत्यादौभेदेप्यभ्यासदर्शनादितिभावः॥अन्यत्वेवजगतिनास्तीति
कथमन्यत्वेप्यभ्यासोपपद्यतेइतिचेतटस्थःअशंकतेअन्यदन्यस्मादनन्यादनन्यमितिअन्यताभावः॥यदन्यन्नतत्स्मादनन्यदितिअन्यताभावः।यद
न्यस्मादन्यदुच्यतेतत्तस्मादनन्यदपिभिन्नंतत्कथमन्यद्वेदाभेदयोर्विरोधादितिभावःस्वाभेदस्याभ्युपगमेपिद्वयंसमाधत्ते।तदभावेनास्या
नन्यतायोगितरेतरापेक्षसिद्धेः।तदभावेनन्यत्वस्याभावेनान्यताऽपिनास्तितयोर्भेदाभेदयोःसिद्धेःपरस्परसापेक्षत्वात्वस्तुतस्तुनयोर्मध्येइतर
स्यैकतरस्यचअनन्यत्वस्यैतरापेक्षसिद्धेःइतरत्वस्यभेदस्यतानोपेक्षासिद्धिर्यस्यतादृगित्यर्थः।शंकतेविनाशकारणानुपलब्धेः।शब्दोनित्यइ
त्यादिःअनुपलब्धिरप्रत्यक्षमतानेवाभ्युपेत्यप्रतिविधत्तेआह।अश्रवणकारणानुपलब्धेःसततश्रवणप्रसंगः।यद्यप्यप्रत्यक्षत्वादभावसिद्धिस्तथाश्रव
णकरणस्याप्रत्यक्षत्वादश्रवणेनस्यादितिसततश्रवणप्रसंगइत्यर्थः।द्वितीयेत्याह।उपलभ्यमानेचानुपलब्धेरसत्वादनुपदेशः।अनुमानादिनाउ
पलभ्यमानेविनाशकारणेअनुपलब्धेरभावात्द्वित्वदीयोहेतुरनुपदेशः।असाधकःउपलब्धत्वात्अन्यभावेनविनाशकल्पनमितिभावः।
सिध्यंतिनःसूत्रंतदेतदापाणिनिमित्तप्रश्लेषात्शब्दाभावेनानुपलब्धिः।शब्दोपमानेकोस्यादोपाणिरूपनिमित्तस्यप्रश्लेषात्पाणूसंयोगाद्धेतोर्शब्दाभावे
उपलभ्यमानेशब्दाभावकारणस्यानुपलब्धिरितियथाश्रुतानुयायिनःपरेनुपाणिरूपनिमित्तस्यप्रश्लेषःसंबंधोयत्रसपाणिनहस्तेऽर्थानु
त्तरशब्दःततःशब्दाभावेशब्दध्वंसरूपिनाशकारणानुपलब्धिरित्यर्थः।इत्यादुःअन्येतुपूर्वसूत्रेशब्दस्यतावद्वृद्धाद्यासकःसंस्कारविशेषो
हेतुरस्त्यतीन्द्रियोनरमंदमंदतरत्वाच्छब्दोपितादृशःतत्रचोत्तरोत्तरशब्दानांपूर्वपूर्वशब्दनाशकत्वंकल्पनइत्यर्थः।ननुनादशसंस्कारत्व

२२ नास्तीत्यत्राऽपाणीत्यनानुपलब्धिसंस्कारस्येतिशेषः। पाणेर्निमित्तस्य प्रश्लेषात् घंटादिसंयोगात्संस्काररूपकारणाभावद्वाराशब्दाभावेशब्दानुत्पत्तौनानुपलंभः संस्कारस्येत्यर्थ इत्याहुः। ननुघंटादिपाणिसंयोगस्यशब्दनिवर्तकत्वेघंटाद्याश्रयएवशब्दःस्यादित्याशंकायामाह। अस्पर्शत्वादप्रतिषेधः। उक्तः प्रतिषेधोनसंभवतिअस्पर्शत्वात्शब्दाश्रयस्येतिशेषः। शब्दोहिनस्पर्शवद्भिर्द्रव्यैःसंयुक्तोवियुक्तोवा द्रव्यगुणः अग्निसंयोगात्समवायिकारणकस्याभाववदकारणगुणपूर्वकत्वादित्याशयः। एतेनदेवव्युत्पादयितुमाह। विभक्त्यंतरोपपत्तेश्चसमासेसमासेस्पर्शादिसमुदायेसाक्षित्वेनशब्दोवर्तनइतिनयुक्तंविभक्त्यंतरस्यविभागांतरस्यनारभंदादेरुपपत्तेःअयमर्थः एकस्मिन्नेवशरवभंदादौनारभंदादिनानाशब्दाजायंतेगंधादयस्तुविद्यमानिसंयोगेनपरावर्तंतइतिभावः॥समासेशब्दानित्यत्वप्रकरणं। प्रसंगाच्चद्रव्यपरिमाणवादेदूषयितुमाह। विकारोपदेशादपदेशोपदेशाच्चसंशयः इकोपधीयादिनाइकारादेर्विकारोयकारादिरितिसंशयव्याख्याचक्षतेपूरेतुइकोरप्रयोक्तव्यइकारःप्रयोक्तव्यइत्यादेर्दंडास्माद्दंडिनोऽनश्ववर्णाविकारिणोनवेतिसंशयः विकारश्चस्वरूपस्यविनाशेऽविनाशेवाद्रव्यांतरोभवत्वंयथादुग्धादेर्दध्याद्यारंभकत्वंबीजादेर्वृक्षाद्यात्मकत्वंचसुवर्णादेरपिलोहाभिघातजन्यावयवसंयोगनाशादवयविनोनाशेऽप्यवयवेनकुंडलाद्यारंभकत्वमृत्कपालादेश्चस्वरूपाविनाशेनघटाद्यारंभकत्वंतत्रविकारनिराकरणायसूत्रंप्रवृत्तिविरुध्यतेविकारविरुध्येः। नवर्णाविकारिणस्तयासतिसूत्रेतरूपादानाभिमतस्यविरुध्याधिकारस्यापिविरुध्यापत्तेः मतद्व्यावयवाद्भावयविनोमतद्व्यत्वंवत्द्वेयकारारभ्यकारापेक्षयादीर्घकारारभ्यकारस्यविरुद्धिःस्यादित्यर्थः तस्मादेदंशपक्षःश्रेयानितिभावंश्लाक्षिपति। न्यूनसमाधिकोपपत्तेर्विकारार्णमहेतुः उक्तोहेतुर्नयुक्तःविकारार्णांप्रवृत्त्यपेक्षयान्यूनत्वस्यसमत्वस्याधिकत्वस्यवोपपत्तेर्दर्शनान्न्यूनपरिमाणापेक्षयातूलकपरिमाणापेक्षयातद्विकारस्तुतुरत्वंपरिमाणःयथावान्यूनाधिकनारिकेलीबीजात्तुरत्वेनारिकेलीतुरत्वंन्यग्रोधादल्पोनारिकेलीतुरत्वंन्यग्रोधादल्पोनारिकेलीबीजाभ्यांसमोवृक्षोन्यूनपरिमाणात्वटबीजाच्चमहान्वटतरुरितिसमाधत्तेनातुल्यप्रवृत्तीनांविकारविकल्पात्नोक्तसमाधानंयुक्तंअतुल्यप्रवृत्तिकानांभिन्न

२२

प्रवृत्तिकानांहिविकारार्णां। नकल्पःवैलक्षण्यंमयाभिहितंनहिबीजादेर्द्रुसदृध्यादिनावृक्षादेर्द्रुसदृध्यादिकंप्रक्रांतमनुक्तंवैलक्षण्यंतुतत्राप्यस्तितथाचोक्तमुपचारछलमितिभावः। शंकतेद्रव्यविकारवैषम्यवदूर्णविकारविकल्पः॥ इत्यत्रेनन्यग्रोधादिप्रवृत्तीनांतुल्येऽपिविकारवैषम्यंयथाएवमेववर्णत्वेनतुल्ययोरपिह्रस्वदीर्घयोर्विकारयोर्यो विकारोयकारस्तस्यविकल्पेकरूपंनानुपपन्नमित्यर्थः॥ समाधत्ते। नैविकारधर्मानुपपत्तेः। नात्रद्रव्यविकारतुल्यताविकारार्णांहिउदयंधर्मोयत्प्रवृत्त्यनुविधानंतद्भेदेभेदइतिप्रवृत्तेश्चतदनुपपत्तिः ह्रस्वदीर्घत्वादिनाप्रवृत्तिभेदेविकार्यभेदाभावात्। इतश्चनविकारइत्याहुः विकारप्राप्तानामनुवृत्तेःविकारप्राप्तस्यनपुनःप्रवृत्तिरुपलब्धानवत्तुर्दध्येक्षीरनापुनरापद्यतेहकारस्तुयकारतांप्राप्तःपुनर्विकारतामापद्यतेदध्यत्रेत्युक्तापुनरपिदधिअत्रेत्युच्यतइतिभावः। अस्तिआक्षिपति। सुवर्णादीनांपुनरापत्तेरहेतुःउक्तोहेतुर्नयुक्तःसुवर्णादिकंहिकटकीभावंविहायकुंडलतामापन्नंपुनःकटकतामापद्यतएवेतिभावःनिराकरोतिननुहिकारार्णांसुवर्णाभावाव्यभिचारात्सुवर्णविकारस्थलेहिसुवर्णत्वादिनाप्रवृत्तिर्नानत्वंकटकत्वादिनात्वोभयमपिसुवर्णाभावेनजहातीयदिहिसुवर्णतामापद्यायंकटकतामापन्नंपुनःसुवर्णतांनदव्यभिचारःशंकेयंनचैवं। प्रवृत्तेर्विकारतोऽव्यभिचारांप्राप्तस्यापीकारतापत्तिरस्येवेतिदोषोदुष्परिहरइतिभावः। अविकारिमूलयुक्तिमाहानित्यत्वेविकारादनित्यत्वेचानेवस्थानात्। वर्णानांनित्यत्वेविकारासंभवादनित्यत्वेचाविरस्थायित्वेनेकारप्रत्यक्षानंतरमिकारनाशाद्विकारानुपपत्तिरित्यर्थः। अत्रजातिवादीनित्यत्वमतमालंब्यपरिहरति। नित्यानामनींद्रियत्वाद्धर्मविकल्पाच्चवर्णविकारार्णामप्रतिषेधः। विकारार्णांप्रतिषेधोनयुक्तःनित्यानांधर्मविकल्पाद्धर्म्यनानाविधत्वादनींद्रियत्वात्सकारेणेंद्रियकेसंसृज्यमानेयथाहिनित्यानामाकाशादीनामनींद्रियत्वेऽपींद्रियत्वेपिगोत्वादीनांनित्यत्वमवमन्यमानांनित्यानामविकारित्वेविवर्तानांविकारित्वंस्यादितिअनित्यत्वमालंब्यसआह। अनवस्थाप्रसंगाच्चविवर्तोपपत्तेर्वर्णानांयथाप्रत्यक्षंभक्त्येवंविकारोपिस्यादितिभावः। उभयथाचनरयति। विकारधर्मित्वेनित्यत्वाभावात्कालांतरेविकारोपपत्त्याप्रतिषेधः। उक्तःप्रतिषेधोनयुक्तः। विकारधर्मित्वेनित्यत्वासंभवात्विकारोत्रस्वरूपपरित्यागेनरूपांतरापत्तिःतथाचेनित्यत्वविरोधात्नहिघटादेः

टिका

२७ कपालाद्युपादेयत्ववत्प्रत्ययेसंभवतियकारकालेइकारानुपलब्धेः।अनियत्वापक्षेपिप्रतिषेधोनयुक्तः।प्रत्यक्षंहिवर्णस्यद्वितीयक्षणेयुज्यतेविकारस्तुकालांतरीयोनयुज्यतेदधीत्यिशब्दानंतरमत्रेयादिशब्देनतस्यनाशादिभावः।तथ्यविकारानुपपत्तिरियाह।प्रत्यूषनियमात्विकाशाच्चहिप्रत्यूषेनियमोयथाक्षीरदध्नोःप्रत्यूषेविकारभावोनतुवैपरीत्येप्रत्यूषेतुदध्नत्रेयादाविकारोयकारप्रत्यूषेविध्यतीयादौतुकारइकारप्रत्यूषेतिभावः।अत्रकश्चिदाशंकतेअनियमेनियमाज्ञानियमः।अनियमोयुक्तस्तेनयुक्तः।कुतःअनियतस्यनियमादित्यर्थः।समाधत्तेनियमानियमविरोधात्।अनियमेनियमाभ्यनुज्ञानियमप्रतिषेधः।अनियमेनियमाभ्यनुज्ञानियमप्रतिषेधःस्तेनःस्तेनयुक्तः।कुतःनियमानियमयोर्विरोधात्।अनियमोहिनियमाभावस्तस्मिन्सतिनियमासंभवादितिभावः।तदेवंवर्णानांप्रत्यूषेविकारभावेनिरस्यस्वपक्षेविकारव्यवहारमुपपादयति।गुणंतराधत्त्युपमर्दात्त्रासश्लेषेभ्यस्तुवर्णविकारोपपत्तेर्वर्णविकारःतुशब्दःपुनरर्थएतेभ्यःपुनर्वर्णविकारोपपत्तेर्वर्णविकारस्यैकत्वेप्रियोगेणवर्णांतरप्रयोगस्योपपत्तेर्वर्णविकारइतिव्यवहियतेतानेवाहगुणंतराधानिर्धर्मिणिसत्येवधर्मांतराधानिःयथोदानेनुदात्तंलंउपमादेर्धर्मिणिसत्तौधर्म्यंतरप्रयोगःयथास्तेभ्यूःत्रासादीर्घस्यतुस्वत्वंस्थिरार्थात्तुस्वस्यदीर्घत्वंलेशःअल्पत्वंयथास्तेरकारलोपाःश्लेषआगमःएतैकारएवंविकारव्यवहारइति।।समासंसंज्ञाशब्दपरिणामप्रकरणंज्ञाब्दबोधेयदजन्यपदार्थोपस्थितेर्हितुत्वात्तुपपादनायपदार्थेनिरूपणीयेयदादौनिरूपयतितेविघ्नध्वंसायपदंलक्षणतुल्यमविवक्षितंनिघ्नेधसत्वमनपेक्षितंविघ्नंक्वचसुस्थिरूपावस्तुनस्तुनेदंपदंशब्दबोधोपयोगिकिंचिदमाकांक्षास्वरूपंउतथवाविधिकल्पितंनिरंतरःसंबंधस्तेनवृत्तिमत्पदंइहात्यपदंनिरूप्यतदर्थंनिरूपणसंगत्यैतयतुप्रसंगात्तदर्थंनिरूपणमितितत्रपदंनिरूपणस्यासंगतत्वापत्तेः।एकसूत्रस्यप्रकरणत्वाभावात्ततत्रपदंनिरूपितंतद्वाच्यत्वंपदार्थत्वंसमर्थान्निरूपितंतत्रापिधात्वर्थस्यनिर्विवादत्वादुद्देशादिपदार्थंनिरूपयितुमाह।।तदर्थंव्यक्त्याकृतिजातिसन्निधारुपचारात्संज्ञायः।व्यक्तिर्गवादिः।आकृतिर्गोत्वादिरवयवसंस्थानविशेषस्तेषांसंनिधिःसामीप्यंमिलनंतत्रसनिउपचारात्तानाम् २७

य य

तथाचत्रयाणांयुगपत्प्रसंगात्किमेतेषांप्रत्येकंपदार्थउतसमस्तानामितिसंशयइत्यर्थः।।इदंभाष्यमितिकेचित्वस्तुतस्तत्रबोधादिस्थिरत्वात्सूत्रमवतदर्थइत्येतन्नास्तुभाष्यलक्षणंपूरणमितिप्रतिभाति।तत्रव्यक्तिराकृतिर्वादिनोमतेआकृतिर्बाधाच्छब्दसमूहत्यागप्रतियोगसंख्याकृत्यपचयवर्णसमासानुबंधानांव्यक्तावुपचाराद्व्यक्तिःपदार्थइतिनिशेषउक्तानांउपचारात्व्यवहारात्तुअनुबंधेःप्रत्ययनेथोगोर्गछतीत्यादिव्यवहारोव्यक्तावेवजात्याश्रयेमुख्यत्वात्तत्रवेगवत्त्वंसमूहः गोरदानिगोप्रतिगृह्णातिनिदर्शनागावःगौर्वर्धतेतिलक्षणागौःकपिलागौर्गौरितिनेगौःप्रसूतइत्यादिव्यवहारोव्यक्तावेवसंभवात्सुमासःसमयासनेसंबोधेचेत्यर्थेगौरासनेगौर्मुखमित्युदाहरणीयं।तदूपयति।तूदनवस्थानात्।नव्यक्तौजातिर्व्यक्तिमात्रस्यानवस्थानात्तस्यैवस्थानात्व्यक्तिमात्रस्यशक्यत्वेहिगवादिपदात्यत्किंचित्व्यक्तेरुपस्थितिःस्यादतोगोत्वविशिष्टाव्यक्तिर्वाच्यातथाचनागृहीतविशेषणन्यायतोनावेशशक्तिरस्तु।।कथंतर्हिव्यक्तिबोधइत्युच्यतेनिमित्तसूत्रे।।सत्यरणस्थानतादर्थ्यैरनुमानभारणसामीप्ययोगसाधनाधिकरणेभ्योब्राह्मणंप्रत्यटराजसक्तंयेदंगंगायांघोषःकोन्नुपुरुषेष्वितद्भावेपिनदुपचारः।उतद्भावेपितत्पदार्थत्वेपिनदुपचारस्तत्रप्रत्यक्षत्वव्यपदेशोयथासतुचरणादितोब्राह्मणादौषत्वादिपदप्रयोगःसतुचरणात्संयोगविशेषाच्छिक्षोजयेत्यत्रषिधरब्राह्मणोषष्टिशब्दप्रयोगःएवंस्थानान्यंतरेकोशंतीतिनिमित्तस्थुरुषेतादर्थ्यात्कटंकरोतीतिकटार्थकेरणेकटस्यसिध्यतेननूरकटायोगात्यमस्यवृत्तादनुशासनादितोराजनियमइतिमानात्प्रासादेनमितानःसन्नयआसनंकटवइतिधारणात्तुलयार्थेनचंदनेनतुलाचैदनमितिसामीप्याद्गंगायांगावश्चरंतीतिलक्षण्याद्व्ययोगात्तस्थाःशाटकइतिनाकटेतिपाठेरण्यंशाकटैत्युदाहरणीयोप्राणसाधनादन्नंप्राणाइतिजात्याधिक्याद्राजैवास्यकुलमितिकुलाधिपतिःप्रतीयतेनथाचयथागंगादिपदाद्गातीरत्वादिनाबोधस्तथागंगापदादितोगोत्वविशिष्टस्यलक्षणयाबोधइतेनयुगपद्विरुद्धयविरोधःकपदार्थयोःपरस्परानन्वयश्चप्रसक्तःगोत्वेनैवरूपेणाक्रियत्वानयेबोपस्थितिरनेनिष्प्रकारकपदार्थोपस्थितिरपिनास्तीतिगंतव्यंआकृतिरेवशक्योनिमित्तमुपन्यस्यतिं।आकृतिस्तदपेक्षत्वात्सत्वव्यवस्थानसिध्येःआकृतिःपदार्थःतत्रःसत्स्यप्राणिनोगवादेर्व्यवस्थानसिध्येर्व्यवस्थितत्वसिध्यसदपेक्षत्वादाकृत्यपेक्षत्वादयमर्थोगोरयमित्यादिव्यवहारस्याकृत्यपेक्षत्वादाकृतिरेवशक्येत्यर्थः।।कश्चलतस्तदूषयति।व्यक्त्यादौनियुक्तोप्रसंगात्प्रेक्षणादीनामपूर्वत्वेकेजातिःगृहीत्वैकेव्यक्त्यादौनियुक्तेपिप्रेक्षणादीनामप्रसंगादप्रसंजनाजातिः।पदार्थइतरथामृदेवकस्यापिव्यक्तेरतुबाहुलिसत्वात्चवेघंप्रेक्षणा

२४ दिकंस्यादिनिभावः। केवलव्यक्त्यात्मनिराकृतिपक्षनिराकृत्यकेवलजातिनिराकृतिपक्षनिराकरोतिनात्मनित्यव्यक्त्यपेक्षत्वात्साध्यविपर्यये:नजातिमात्रं पदार्थःजात्यपेक्षत्वेजातिशब्दबोधस्यऔत्सर्गिकत्वादात्मनित्यव्यक्तिविषयकत्वनियमानयोरपिवाच्यत्वमावश्यकंव्यक्तिंविनातद्धर्मा संभवात्नवगोत्वप्रकारकत्वादशाबलेतिविशिष्टशब्दकस्यकार्यतावच्छेदकत्वात्तद्धर्मानिवाच्यंतथासतिगवादिपदस्यघटत्वादावपिशक्तिग्र संगस्तस्मात्पदंस्ववाच्यमेवोपस्थापयति॥इत्थंचत्रयाणामपिवाच्यत्वंसिध्यतिन्यात्। नात्मानित्यव्यक्तयस्तुपदार्थः।तुशब्दस्त्वेकैकमात्रपदार्थत्वे व्यवच्छेदायपदार्थइत्येकवचनंतुनिसृष्टवैकैकवशक्तिस्थितिसूचनायविभिन्नशक्तीकदाचित्कस्याश्चिदुपस्थितिभूयात्शक्तिस्तुल्यत्वेपिव्यक्तेर्वि शेषत्वात्प्राशाधान्यंतथैवशक्तिग्रहात्नचास्त्यादिसाधारणशक्यतावच्छेदकाभावान्नशक्तयैक्यमितिवाच्यंतथानियमेमानाभावात्। इदं गवादिपदमभिप्रेत्यैतन्नपचादिपदस्यजात्यवाचकत्वेपिनक्षतिः।जातिपदंबाधर्मपरंतथैवलक्षणस्यवक्ष्यमाणत्वात्तत्रकेवलव्यक्तादयइत्याकांक्षा यामाद्यव्यक्तिगुणविशेषाश्रयोमूर्तिः।यद्यपिजात्यादेरपिव्यक्तित्वात्प्रमेयत्वमेवव्यक्तित्वंतथापिजात्यादिशक्तिविषयव्यक्तेरिदंलक्षणंतथा च्चगुणविशेषोजात्यादिसमानाधिकरणोगुणःसंख्यादिभिन्नत्वादाशयःमूर्तिर्व्यक्तिरितिसमानार्थकमित्यर्थः।परतोगुणाश्रयादयः।विशे षाविशेषकाउक्तेपणादयजात्याश्रयोद्रव्यंतेनजात्याश्रयोव्यक्तिरित्याशयः।विशेषलक्षणमाह।मूर्तिरिति।मूर्तिःसंस्थानविशेषवानित्याहुः॥ अत्रचमध्यमपदलोपीसमासइत्याशयः।अन्येतुव्यक्तेर्लक्षणंमूर्तिरितिस्यैवकेत्याहुःगुणविशेषाश्रयइतिगुणविशेषस्यावच्छिन्नपरिमाणस्या श्रयइत्यर्थइत्याहुः।जात्यादिलक्षयतिनोक्तलक्षणाजातिर्लिंगमित्यारभ्यावश्यजातेर्गोत्वादेर्दीर्घासास्नादिसंस्थानविशेषोलिंगंतस्य च्चपरंपरयाद्रव्यत्वंतांतादृश्यासमवायिकारणतावच्छेदकालिंगंगंधमेपस्यासेत्यर्थः॥इतिकश्चित्।जातिर्लिंगमितिसमानप्रसवात्मिकाजा तिः।समानःसमानाकारकःप्रसवोबुद्धिजननंजात्यात्मास्मरंपयस्यांसातथातथाचसमानाकारबुद्धिजननयोग्यत्वमर्थःसमानाकारबुद्धिजनन योग्यधर्मविशेषोनित्यानेकसमवेतत्वरूपोर्थइत्यर्थइत्यपिवदंति।इदंतुबोध्यंएवंसत्यात्मस्यविषयकोगवादिपदन्नशाब्दबोधःउनुभवत्वेन २४

तथैवकार्यकारणभावकल्पनादन्यथालाघवेलिंगशक्तिरेवस्यादिति।समाप्तंशब्दशक्तिपरीक्षाप्रकरणं॥ ॥द्वितीयाध्यायस्यद्वि तीयमाह्निकं॥विधिभागपरीक्षाद्वारकसांगप्रमाणपरिक्षणंनामइतिश्रीविश्वनाथभट्टाचार्यविरचितायांन्यायसूत्रवृत्तौद्वितीयाध्यायवृत्तिः॥०५२॥ ओंनमःपरमात्मनेनरप्रकृतितुल्यतामवनियत्नपामंतरायदीयकरणाकरणान्तरनिमोढजालंजनः।निधायदृदयांबुजेनविरचाक्प्रया शपतंनमामिपरदेवतांसततमेवबालेमहेउथावसरःप्रमेयेषुपरीक्षणीयेषुप्रथमोहिद्रव्यात्मादिद्रव्येतनीयपरीक्षणीयंतेनात्मादिद्र व्यकपरीक्षैवाध्यायार्थः।तत्रात्मादियनुपरीक्षाप्रथमाह्निकार्थः।तत्रचनवप्रकरणानितत्रादावि द्रियभेदप्रकरणंतत्रेंद्रियंसानवत्त्वेनिसंज्ञायेकरणत्वेनसिध्यानाभिंद्रियाणांवैतन्यमस्तुलाघवात्तथाचात्मशब्दस्यनानार्थत्वादिंद्रियाणामभौतिकत्वज्ञानंसांकर्यमितीद्रिय चैतन्यवादिनस्तन्निराकरणायसूत्रांदुर्निरूपत्वेनाभ्यामेकोर्थगृह्यतेत्यतएकस्यैवदर्शनस्पर्शनाभ्यामर्थस्यग्रहणात्योहंघटमद्राक्षंसोहं स्प्राक्षमीत्यनुभवादप्येंद्रियव्यतिरिक्तएकइति।एतन्नशंकनीयंविषयव्यवस्थानात्।चक्षुस्त्वगादीनांरूपस्पर्शादिनियतविषयत्वात्चक्षुरादे श्चाक्षुषादिसमवायित्वेनाप्येषांचाभेदप्रत्ययाभावइतिभावः।समाधत्ते।तद्ग्रहस्यानादात्मसद्भावादप्रतिषेधः।उक्तःप्रतिषेधोनयुक्तउ क्तविषयव्यवस्थानादेवात्मसद्भावादितिरिक्तात्मकल्पनादित्यर्थः।एतयंभावः।तत्तदिंद्रियाणांतत्तद्विषयकप्रत्यक्षंप्रतिसमवायिसंबंधेन नतुप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नंप्रतिएतेनतुनित्यादिज्ञानकत्वेनतुविनिगमकाभावः।तेनजन्यज्ञानत्वावच्छिन्नजनकतावच्छेदकमात्मत्वंचक्षुरादेर्नित्यत्वा दात्मनश्चनित्यतायावक्ष्यमाणत्वात्चक्षुरादिनाग्रोविस्मरणंचक्षुरहंमित्याद्यप्रतीतेश्चनेंद्रियात्मवादोयुज्यतइतिसमासःमिंद्रियभेद प्रकरणं॥ननुगौरोहंनानामीत्यादिप्रतीतेरस्तुशरीरमात्मेत्याशंक्यदूषयति।शरीरंदाहेपातकाभावात्।पातकाभावोज्ञातकादेरभावप्रसंगा तथाचौत्तरकालिकंदुःखादिकंनस्यादितियद्भादाहेनाशः।तथाचशरीरनाशरहितंपित्रादिशरीरैर्विनेष्टापत्तिकंनस्यादित्यर्थः।यद्यपिभूतचैतन्यवादि नापातकादिकंनापेक्षतेतथापिनस्यप्रसाध्यांगकत्वेदेहेनिःपूर्वपक्षित्वाद्दोषइतिभावः॥तथौद्वापितुल्योदोषइत्याशंकतेनदेभावः।आत्म कपदार्थेपिनित्यत्वात्तदभावःपातकाभावःसात्मकशरीरस्यपदार्थेविप्रसंगकः॥नित्यज्ञानस्यात्मनोनित्यत्वात्नित्येनेनविकारहेतुनाजन्यं

२५ धर्मानाश्रयत्वमभिमतेऽपि केचित्तु नित्यत्वान्नाशशरीरनाशोऽशरीरे विशिष्टसंज्ञाकस्यानियतत्वादित्यधिकश्चित्किंचासात्मकशरीरनाशोऽपि हेतुः
पातकाभावः स्यात्तत्स्यात्मनो नित्यत्वेनतन्नाशकत्वाभावात्। परिशेषइति। नकार्याश्रयकर्तृबंधात्कार्याश्रयस्यचेष्टाश्रयस्यकर्तृत्वव्यवच्छेदकस्य
शरीरस्यैवनाशोनत्वात्मनइतिनपातकाभावः। यद्वानहेतुः पातकाभावः। कार्याश्रयकर्तृबंधात्शरीरस्यनाशान्नात्मपाशादेः शरीरवृत्तित्वात्तन्ना
शादेवपाशोत्पत्तिरितिभावः। वस्तुतस्तुपूर्वशरीरावच्छिन्नप्राणसंयोगात्मकोत्पत्तिवत्शरीरावच्छिन्नप्राणसंयोगध्वंसविशेषात्मकमरण
मप्यात्मनः संभवतिअन्यथाशरीरा विनाशिनोबंधनमुखविरोधादिसाधनंस्यात्पातकानभ्युपगंतव्यंकादिकमतेशरीरभेदसाधनंतुवक्ष्यमा
णायुक्तिभिरितिध्येयं॥ समाप्तंदेहभेदप्रकरणं॥ प्रसंगाच्चक्षुरादीनप्रकरणमारभतेसव्यदृष्टस्येतरेणप्रत्यभिज्ञानात्रामेनचक्षुषादृष्टस्यदक्षिणे
नचक्षुषाप्रत्यभिज्ञानात्स्थिरात्मसिद्धिरितिकेचिन्मतंतन्नराकरणायचैतदुपन्यासः। एतत्दूषयति। एकस्मिन्नात्मास्तित्वव्यवहितेद्वितीयाभि
धानात्मध्यस्थेनेतरागस्यैवनास्तित्वेव्यवहितगोलकांतरावच्छिन्नतयाद्वैतप्रत्ययोभ्रमइत्यर्थः॥ आक्षिपति। एकनाशेद्वितीयाविनाशात्
चक्षुरेकोऽपिचक्षुर्नाशिंध्यत्वस्यादितिभावः॥ अत्रैकदेशीपरिहरति। अवयवनाशेप्यवयव्युपलब्धेरहेतुः अवयवस्यशरीरादेर्नाशेऽवयवि
नोरूपस्यप्रत्यभिज्ञानान्नाशयतनाशेसर्वत्रावयविनाशानियमस्तथैवैकनाशेपिनांधत्वमितिएकदेशिकमतस्यपूर्वोक्ताक्षेपस्यसमाधानायसि
द्धांतिनः सूत्रं॥ दृष्टांतविरोधादप्रतिषेधः। उक्तःप्रतिषेधोनयुक्तः। दृष्टांतस्यविरोधादयुक्तत्वात्। नहिशास्त्रादौद्वौ भेदेदृक्षास्तिष्ठतितथासति
दृक्षस्यानाशप्रसंगादतोवास्तिवावयवैस्तत्रवंदृक्षोसनेनैकदेशिमतंयुक्तंयतेनैकनाशेद्वितीयाद्विनाशेभेदसाधनमपिप्रत्यक्षंचक्षुर्नाशेपिगोलकांत
रावच्छिन्नावयवैःस्वंस्वंचक्षुःसंभवात्इत्यंचलाघवाच्चक्षुरादेर्नमितिटीकास्वरसमित्थंपरेतुचक्षुरादेर्नभेदसूत्रार्थमन्यमानाव्याचक्षते। सिद्धांतिनः
सूत्रंसव्येतिशंकतेनैकस्मिन्निति समाधत्तेएकेनिशंकतेअवयवेतिनिराकरोतिदृष्टांतेतिनिराकरोतिनैकनाशेचक्षुरनाशावश्यकत्वात्दृष्टांतोनयुक्तः यद्यादृष्टां
तस्यगोलकभेदस्यविरोधादन्यथाउपपन्नत्वात्दृष्टहिमृतस्यचक्षुरधिष्ठानगोलकद्वयंभेदेनैवोपलभ्यतइतिवदंति। आत्मनइंद्रियभेदेयुक्त्यनर
माह॥ इंद्रियांतरविकारात्धिरबिल्वादावमूर्त्तेष्वदृष्टेतद्दर्शनात्दंतोदकसंभवस्परसनेंद्रियविकारादींद्रियव्यतिरिक्तआत्मसिध्यतिआक्षिप
ति॥ २५

नस्मृतेःस्मर्तव्यविषयत्वात्स्मृतिर्हिस्मर्तव्यविषयिणीतिनियमस्तस्याश्चदर्शनादिनासामानासामनाधिकरण्येमानाभावात्॥ असुखादिविषयत
त्वेवसामानाधिकरण्यमितिभावः। समाधत्तेतदप्यगुणत्वसद्भावादप्रतिषेधः। उक्तःप्रतिषेधोनयुक्तः धर्मिग्राहकमानेनस्मृतेरात्मगुणत्वात्परि
शेषेणात्मगुणत्वसिध्येरुत्स्मरामीत्यनुभवात् विषयनिष्ठकार्यकारणभावेचैतस्यतत्रानपेक्षत्वस्मरणापनेरितिभावः॥ विषयाएवस्मर्तव्यानां
स्मृतिसमवायित्वंस्यादित्याशंक्यसमाधत्ते। उपपरिसंख्यानात्स्मृतिविषयस्याउपपरिसंख्यानात्तआनंत्यात्तथाचलाघवादतिरिक्तात्म
सिद्धिः। इदंसूत्रंकिंतुभाष्यमितिकेचित्॥ समाप्तंचक्षुरादितत्प्रकरणं॥ ननुमनसोनित्यत्वादात्मत्वमस्त्वित्याशंकतेनानात्वसाधनप्रतिपत्तिहेतु
नांमनेसिसंभवात्नातिरिक्तआत्मा आत्मसाधकमानानांमनसाधर्म्यांतरमितिभावः॥ समाधत्ते। तानुमानसाधनेनोपपत्तेःसंसाभेदमात्रं
यदिमनसोनानात्वंतदाव्यासंगायुपपादकंनयामनस्त्वंसिध्यमात्मनश्चयुगपज्ज्ञानानुत्पादकंनयामनस्त्वमितिभेदआवश्यक इतिभावः। ननुरूपादिप्रत्यक्षंकर
णकमस्तुननुसुखादिप्रत्यक्षंतूपरमाणवंतरस्यानींद्रियत्वेपिमनसःप्रत्यक्षंस्यादत्राहुः नियमश्चिरंतनमानउक्तोनियमविशेषोनि
रनुमानः निष्प्रमाणकोगौरवाद्धेत्वंतरेत्यविनिगमकाभावाच्चेतिभावः॥ समाप्तं। मनोभेदप्रकरणंएवंसाधितेहादिभिन्नआत्म
नित्यत्वंनपरोक्षार्थिनःप्रवर्त्तेरन्नात्मनिसैतानप्रतिपादनायसूत्रोपूर्वाभ्यांस्मृत्यनुबंधाभ्यांतस्यतदर्थमयत्नोक्तसप्रतिप
त्तेः तात्पर्यबालस्यएतत्प्रमाणमनुभूतेस्तृष्णादितस्तुसत्सुतदादीनांसंप्रतिपत्तिः। उक्तंतस्याःपूर्वपूर्वानुभवाधीनस्मृतिसं
बंधादेवसंभवात्। इत्थंचेदानींतनस्यात्मनःपूर्वापूर्वसिद्धौनस्यादादित्वमानादेश्चननाशइतिनित्यत्वासिद्धिरितिभावः॥ अत्राशंकते।
रागादिषुपदोषसंभीतनविकारवन्नाविकारः बालस्यतर्षादयोहिमुखविकाराश्यनुमेयानचतत्संभवःयमादीनांप्रबोधादिवददृष्टविषयाधीन
क्रियावत्तादेवनदुपपन्नेरितिभावः सिद्धांतसूत्रंनोष्णादिवद्व्यर्थकालनिमित्तत्वात्॥ पंचात्मकविकाराणांउक्तंनयुक्तंयतः पंचात्मकानांपंचाभौ

२६

निकानांयमादीनांये विकारास्तेषांउष्णकालादिनिमित्तत्वात्मनुष्यादीनांतुतृष्णादिनिमित्तकामुखविकासादयइतिनतुल्येनेतिभावः।आत्मनित्यत्वेहेत्वंतरमाह। प्रेत्याहारसंबंधतात्स्वाभिलाषात्। प्रेत्यमृत्वासाद्यं नमात्रस्यपस्वन्याभिलाषःसनावदाहाराभ्याजानितः। जन्मांतरीयेष्टसाधनताधीनस्यजीवनादेष्टेदृष्टेधिनसंस्काराधीनेष्टसाधनतास्मरणेनहिबालः।स्तनपानेप्रवर्तनइत्यादिप्रतिशंकनेनापसोपस्कोनानिमुखतयागमनंतथैवबस्यापिस्तनोपसर्पणंनहिष्टसाधनतास्मानाधीनप्रवृत्तिनन्यत्रेष्टेयमित्यर्थः। समाधत्तेगौनान्यत्रप्रवृत्त्यभावात्।स्तनपानेएवबालःप्रवर्तनोनान्यत्रेतिनियमयकथंस्यात्बस्तुतस्तुअन्यत्रअवसिप्रवृत्त्यभावात्प्रवृत्तिर्हिचेष्टानुमितौलिंगंनतुक्रियामात्रमतोनव्यभिचारइतिभावः।हेत्वंतरमाह वीतरागजन्मादर्शनात्।वीतरागोरागशून्यन्द्रावनोक्तयते।किंतुसरागस्तत्रचजन्मांतरीयेष्टसाधनतास्मानाधीनस्मरणंहेतुरितिपूर्वस्मान्नाभिलाषउक्तःसंप्रतितुपतंगादीनांकणभक्षणाभिलाषसाधारणंरागमात्रमित्यापोनस्त्र्यांशंकनेसुगुणद्रव्योस्तिवेतदुपपत्तिः।द्रव्यस्यघटादेर्यथासुगुणस्यरूपादिविशिष्टस्येत्यर्थः।यथाघटादिःस्वतएवरूपादिनानुभवितृतथैवात्मापिस्वतएवसरागोभवतीत्यप्रयोजकत्वंवदतोयंहेतुनाभिप्रायः।समाधत्तेनसंकल्पनिमित्तत्वाद्रागादीनांसंकल्पोत्तानिष्टसाधनतास्मानंतुनिमित्तकारिरागादयस्तथावेष्टसाधनतास्मानंतेनेच्छादिनाकार्यकारणभावात्प्रवृत्तिनत्वनयेष्टत्वेनचकार्यकारणभावान्नाप्रयोजकत्वमितिभावः॥समाप्तमनादिनिधनप्रकरणं॥ॐ॥अथप्रमाणपरीक्षणेमानुषादिशरीरंपांचभौतिकमित्येकेतत्रसिद्धांतसूत्रंपार्थिवंगुणेनोपलब्धेः।सामानुषादिशरीरंपार्थिवं।पृथिवीसमवायिकारणकोगुणोगंधस्तस्योपलब्धेर्घ्राणेनेतादिन्यादेरुपलब्धेरितिमतोनरा भिधानात्पार्थिवाप्यतेजसवायव्यानांतुगुणानामुपलब्धेः।एतावतात्रैभौतिकत्वेसिद्धेनिश्वासादिनश्चातुर्भौतिकत्वंनिश्वासोच्छ्वासोप्राणावायोर्व्यापारविशेषोकूदोजलविशेषोजलविशिष्टपृथिवीवेत्युभयथाविजलभावस्यकंयाकस्यतेजःसंयोगाधीनत्वात्तेजः सिद्धेः व्यूहोनिश्वासादिःउपकाशदानंछिद्रं।एतानिगतानिसूत्रसूत्रातुछान्नदूषितानितथाहि।

२६

एकस्मिन्शरीरेपृथिवीत्वादिनाजातेःसंकरापत्तेरसंभवात्।नवानानोपादानकत्वंविजातीयानामनारंभकत्वात्तथात्वेबीजजलाघूरब्धस्यनपृथिवीत्वंव्यभिचारात्।नवाचिन्नद्रव्यंगंधवत्त्वविरोधात्गंधादीनामाकाशमनपायाच्यपार्थिवत्वमित्युक्तप्रायं।यद्वापार्थिवत्वेकथंजलादिसंबंधइत्याशंकायांजलादिनिमित्तत्वशब्देभौतिकत्वादिव्यपदेशइत्याशयेनत्रिसूत्रीपार्थिवत्वेत्युक्तंनरा भिधानात्।श्रुतिप्रामाण्याच्चसूर्यतेचक्षुस्मृणोमीतिमंत्रांतरेपृथिव्यांतेशरीरमितिइमांचनःसूत्रीकेचनभाष्यंतयाव्याचक्षतेतन्नतथासत्येकसूत्रस्यप्रकरणवाक्यानुपपत्तेः।अतएवचनुर्थंसूत्रमेकेव्याचक्षतेअन्येतूक्तमेवानुपपन्नाआप्यतैजसवायव्यानिलोकांतरशरीराणिजलादिरूपत्वेकथमुपभोगक्षमेत्यत्रतेषुयीतिभूतसंयोगः।पुरुषार्थतंत्रइतिभाष्यंसूत्रतयावर्णयंतिनदर्थस्तुआप्यादीनीलोकांतरेषुवरुणलोकादिषुप्रसिद्धानिशरीराणिजलादिरूपत्वेकथमुपभोगक्षमेत्यत्रतेषुयीतिभूतसंयोगः।पृथिव्युपष्टंभःपुरुषार्थतंत्रइतिसूत्रमुपभोगसंपादकं।समाप्तशरीरपरीक्षाप्रकरणं॥ अथेंद्रियपरीक्षणीयंतत्रलक्षणसूत्रोक्तंभौतिकत्वमिंद्रियाणांपरीक्षितुंसंशयमाह। लक्ष्यास्वोक्तयुपलंभात्व्यतिरिच्योपलंभात्संशयः।लक्ष्णासारेचक्षुर्गोलकेसतिघटादयुपलंभात्गोलकस्येंद्रियत्वमितिवैद्याव्यतिरिच्यविषयंप्राप्यलउपलंभात्।उपलंभजननाद्गोलकानिरिक्तानीत्यपरेतन्नेंद्रियाणिगोलकातिरिक्तानिनवेतिस्वसंज्ञयेगोलकादिनिरूपानीतिनैयायिकादयः॥तत्राद्यभौतिकान्यात्मकारिकारिणीतिसंख्याभौतिकानीत्यपरेतत्रसंख्यामतेनबौद्धमतमुदस्येंतेमतद्वयेतुगोलकेनेंद्रियंअप्राप्यकारित्वेनिषेधसंगात्इंद्रियंचगोलकातिरिक्तंभौतिकमितिवाच्यंनदृश्यसांगतंचक्षुषामिन्यूनपरिमाणंमहत्परिमाणंचगोस्तेनचन्यूनेनमहतोव्यापनंसंभवतिनवाव्याप्यग्रहणमतोभौतिकानींद्रियाण्यात्मकारिकाएतीतिअत्रचअभौतिकानींद्रियाणीत्यवतारभाष्यंसूत्रादिकेवलिस्वतिसांख्यंनिरस्यति।रश्म्यर्थसन्निकर्षविशेषात्यस्मिंगोलकावर्तिनस्तेजःतेनार्थस्ययदादेयःसन्निकर्षविशेषस्तस्मात्तयोर्महदाद्यवयवग्रहणमुपपद्यतेभौति

२७ केपिप्रदीपादौमत्प्रदीप्रकाशकत्वंदृष्टं अभौतिकत्वेनुपुरःपश्चाद्वर्तिनांसर्वेषामेवयतः स्यात्तैजसेचक्षुष्यनुपलब्धे बाधं द्योत्यंशंकतेनदनु
पलब्धेरहेतुःररूपर्यसन्निकर्षेनहेतुर्गौलिकातिस्निग्धस्यररोरनुपलब्धेः।समाधत्तेननुमीयमानस्यप्रत्यक्षतोनुपलब्धिरभावहेतुःरूपोपल
ब्धेःसकरणकत्वादिनानुमीयमानस्यप्रत्यक्षतोनुपलब्धिर्नाभावनिर्णयेयर्थःकथंतर्हिनोपलंभइत्यतआह। द्रव्यगुणधर्मभेदाच्चोपलब्ध
नियमः॥ द्रव्यस्यधर्मभेदोमहत्त्वादिर्गुणस्यधर्मभेदउद्भूतत्वंतदधीनत्वात्प्रत्यक्षस्यद्रव्यमात्रेउपलब्धेर्नियमः यत्रोद्भूतरूपमहत्त्वादिकंतस्य
प्रत्यक्षंतदभावाच्चक्षुरादेरप्रत्यक्षंचक्षुरादावुद्भूतरूपमेवनकुतइत्याशंकायांभाष्यं कर्मकारितध्यं द्रियाणां व्यूहःपुरुषार्थतंत्रः॥ अदृष्टविशे
षाधीनइंद्रियाणांव्यूहोरचनाविशेषउपभोगसाधनमितिसूत्रमेवदर्शितंकेचित्। महतोरूपवतोनुपलब्धेरुदाहरणमाह। मध्यंदिनोल्काप्रका
शानुपलब्धिवनदनुपलब्धिः। महतोरूपवतश्चोल्काप्रकाशस्यसौरालोकेनाभिभवान्मध्यंदिनेनुपलब्धिर्यदनुभूतरूपत्वाच्चक्षुषोप्यनुपलं
भःसंभवतीतिभावः नन्वेवंयत्तादावपिरश्मिःस्यात्सौरालोकेनाभिभवात्पुनरग्रहइत्यत्राह। नरात्राच्यनुपलब्धेःनित्यस्यघटादेरश्मि
रितिशेषः। नचनुद्भूतरूपत्वाच्चक्षुषानुपलब्धिर्नत्वाभिभवादित्यत्रकिंचिन्निगमकमितिनटस्याशंकायामाह। बाह्यप्रकाशानुग्रहाद्विष
योपलब्धेरनित्यत्वेतोनुपलब्धिः। अनभिव्यक्तेतोनुभूतरूपाच्चक्षुषोनुपलब्धिकुतः बाह्यप्रकाशानुगृहीतयात्सौरालोकादिसाहि
त्याद्विषयोपलब्धेः। तस्योभूतरूपत्वेबाह्यप्रकाशापेक्षानस्यात्अभिभूतत्वेनतत्साहित्येनापिप्रत्यक्षजननंनस्यादभिभूतस्यकार्याक्षम
त्वादितिभावः। ननुचक्षुषोनाभिभवः किंतुद्रूपस्यतस्यवप्रत्यक्षजनकत्वेमानाभावः किंवाभिभवानस्यनप्रत्यक्षमितरप्रत्यक्षजननेच
विरोधाभावइत्याशंकायामाह। अभिव्यक्तौचाभिभवात्परस्यअभिव्यक्तौप्रत्यक्षेउद्भूतत्वइतियावदुद्भूतरूपस्यप्रत्यक्षाभावेभिभवक
ल्पनानान्त्वेवंप्रक्षेसुवर्णादिवत्सर्वत्राभिभाव कद्व्यांतरकल्पनेचगौरवमितिभावः।चक्षुषिप्रमाणांतरमाह।नक्तंचररश्मिदर्शनाच्च। २७

नक्तंचराणांरूपदर्शनान्नतद्दृष्टांतेनपरेषामपिरश्म्यनुमानमितिभावः। अन्यथातमसिनस्यप्रत्यक्षंनस्यादितिदूषयं
अप्राप्यकारित्वंचक्षुषःस्यादित्याशंकतेअप्राप्यग्रहणंकाचाभ्राभ्रपटलस्फटिकांतरितोपलब्धेःसमाधत्ते।कुड्यांतरितानुपलब्धेरप्रतिषेधः।
परेतूक्तसूत्रस्यपूर्वपक्षपरत्वमन्यमानस्यभाष्यकारस्यावतारिकाअप्राप्यग्रहणमितिवस्तुतःसिद्धांतसूत्रमेवतत्प्रदीपदृष्टांतेनकाचाद्यं
तरितप्रकाशकत्वेनतैजसत्वंसिध्यतीतिनचप्राप्यकारित्वमेवकिंनस्यादितिकुड्येतिउक्तस्यतैजसत्वस्यप्रतिषेधोगोलकात्मकत्वंनसंभवति।
कुड्यांतरितस्योपलब्धेः। ननुकुड्यांतरितइवकाचांतरितेपिसन्निकर्षोनसंभवतीतिकथंप्राप्यकारित्वमित्याशंकायामाह। अप्राप्तिघा
तात्सन्निकर्षसिद्धिः। काचादिनास्वच्छद्रव्येणप्रतियादप्रतिबंधात्संनिकर्षउपपद्यतइतिभावः॥ तत्रदृष्टांतमाह। आदित्यरश्मेः
स्फटिकांतरितेपिदाहेजलेवघातादाहइवस्तुमात्रोपलक्षणंपरेतुदाहेकपालादौवन्हादिरवियातपरंतदित्याहुः॥ अक्षिप्रति
नेतरतेजसंयोगात्। अप्रतिघातोनयुक्तः इतरस्यस्फटिकादेरितरस्यकुड्यादेर्योधर्मःप्रतिघातकत्वेनतत्प्रसंगात्स्फटिकादिकमपिकु
ड्यादिवत्प्रतिबंधकंभवेदित्यर्थः। समाधत्ते। आदर्शोदकयोः। प्रसादस्याभावाद्दूषोवैवंस्फटिकार्थंतेरितस्योपलब्धिर्नतुकुड्यार्थंतरि
तस्येतिस्याद्व्याख्यानेदोषः एतेनवन्ह्यादेर्घटादिनाप्रतिघातवच्चक्षुषोपिप्रतिघातोनस्यादितिप्रयुक्तंवन्ह्यादेरप्रतिबंधापादापालोकादेः
प्रतिबंधवत्संभवादितिभावः। चक्षुषस्तावत्कल्पनेकिंमानमित्यत्राहादृष्टानुमितानांहिनियोगप्रतिषेधानुपपत्तिः। नियस्मादृष्टा
नामनुमितानांवापदार्थानांदृष्टेनानुमितानामितिवार्थः तेषामेवंभवतेतिनियोगएवंमाभवेतेतिप्रतिषेधावानोपपद्यते। युक्तमनुस
रणंहिकल्पनेतिभावः॥ समाप्तमिंद्रियपरीक्षाप्रकरणं॥ दर्शनस्पर्शनाभ्यामित्यादिकमिंद्रियनानात्वेयुक्त्यनइत्युपोद्घातेनेंद्रियनाना
त्वेपरीक्षणीयं। तत्रसंशयमाह। स्थानान्यत्वेनानात्वेनयविनानास्थानत्वाच्चसंशयः स्थानान्यत्वे स्थानभेदेघटपटादीनांनानात्वदर्शनान्नाना

२८ अथवास्तथस्यावयविनएकत्वदर्शनाच्चइंद्रियाणांनानात्वएकत्वेतिसंशयः पूर्वपक्षसूत्रांत्वगव्यवस्थातिरेकात्।सर्वेंद्रियप्रदेशेष्व
व्यतिरेकात्सत्वात्त्वगेवैकमिंद्रियमस्तुउत्तरयतिनयुगपदर्थानुपलब्धेःयुगपत्।एकेर्थानांगंधरसादीनांअनुपलब्धेर्नत्वगेवैक
मिंद्रियंउत्तन्यथानुपपत्तेरव्याप्यकत्वाच्चक्षुषादिकालेघ्राणजादिकमपिस्यादितिभावः।इंद्रियाणांनानात्वेकार्यभेदंगानमात्र।इंद्रियार्थ
पंचत्वात्।इंद्रियार्थानामिंद्रियग्राह्याणांरूपादीनांपंचत्वात्पंचविधत्वात्रूपादीनांहिचक्षुराद्येकैकेंद्रियग्राह्यत्वलक्षणंयत्ते
नेंद्रियपक्षेनसंभवति।अंधादीनांनूपाद्युपलब्धिप्रसंगश्चेतिभावःशक्तेोनानार्थत्वात्।इंद्रियार्थानांनीलपीतादीनांबहुत्वा
दिंद्रियाणांबहुतरप्रसंगादिंद्रियार्थपंचत्वादिंद्रियभेदेनयुक्तःसमाधत्ते।गंधत्वाद्व्यतिरेकाद्गंधादीनामप्रतिषेधः उक्तप्रति
षेधोनगंधादीनांसौरभादीनांगंधत्वाद्व्यतिरेकात्संधत्वादिसत्वात्तथाचविभाजकगंधत्वावच्छिन्नग्राह्यकत्वमिंद्रियेतानत्वांतरध
र्मावच्छिन्नग्राह्यकत्वमितिभावः।यदिगंधत्वादिनासौरभादीनामेकेंद्रियग्राह्यत्वंतदाविषयत्वेनगंधरसादीनामप्येकयादिंद्रियेकंस्यादितिशंकते।
विषयत्वाव्यतिरेकादेकत्वंविषयत्वाव्यतिरेकाद्विषयत्वेनैक्यात्।उत्तरयति।नबुद्धिलक्षणाधिष्ठानगम्यत्वात्त्रिजातिपंचत्वेभ्यः।इंद्रिया
णामेकंनेतुमलंबुद्धीत्यादिबुद्धेश्चाक्षुषादेर्यल्लक्षणंचाक्षुषत्वादिनातद्वच्छिन्नकरणानांपंचत्वंएवमधिष्ठानेरूपादिद्विष
यस्तत्पंचत्वात्दूरात्दौरगमनंइदंचक्षुरधिष्ठायद्वागतिःप्रकारस्तथाचप्रकाराणांपंचत्वात्चक्षुर्हित्वागृह्णातीत्यादिव्यवछेदेनश्रो
त्रकरणंविवछेदेनेत्यादिप्रकारभेदात्।आवृतिगौलकानांसंस्थानविशेषजातिः पृथिवीत्वादिवस्तुतोजातिर्धर्मिवेत्तेनश्रोत्रत्वसंगतः।घ्राणादेः
पृथिवीत्वादिमत्वेनमानमात्।भूतगुणविशेषोपलब्धेत्तात्पर्यभूतानांपृथिव्यादीनांयेगुणविशेषागंधादयस्तदुपलंभकत्वात्कुंकुमगंधाभि
व्यंजकघृतादिदृष्टांतेनपृथिवीत्वादिसाधनमितिभावः।समासमिंद्रियनानात्वप्रकरणं।क्रमप्रामाण्यपरीक्षणायसिद्धांतसूत्रं।गंधरसरूप
स्पर्शज्ञानानांस्पर्शपर्यंताःपृथिव्याआप्येजोवायूनांपूर्वपूर्वमध्योत्तराकाशस्योत्तरः।स्पर्शपर्यंतेषुमध्येपूर्वपूर्वस्यकाआप्येजोवायूनांगुणाज्ञानंव्या २८

यूनां

उत्तरःशब्दःआकाशस्यगुणस्तथास्पर्शपर्यंताःपृथिव्यारसरूपस्पर्शाजलस्यरूपस्पर्शौतेजसःस्पर्शोवायोःशब्दआकाशस्याव्याप्तेरपिनि
सर्वगुणोपलब्धेः।उक्तोगुणनियमोनयुक्तःपृथिव्यादिगुणत्वेनाभिमतानांसर्वेषांघ्राणादियास्यत्वाभावान्नपार्थिवत्वादेकंघ्राणेनपृथि
व्यारसाद्यग्रहणमत्वद्बहिरिंद्रियाणांस्वरादिनिरूपणायोग्यत्वेषगुणगाह्यकत्वनियमोभज्येतेतिभावः।इत्थंचपृथिव्यादावुपलभ्यमानानांरसादी
नांकागतिरित्यत्रस्वमतमाह।एकैकस्यैवोत्तरोत्तरगुणसद्भावादुत्तरोत्तरापांनदनुपलब्धिःउत्तरोत्तरापांअवादीनांएकैकस्यैवएकैकक्रमेण
उत्तरोत्तरगुणसद्भावात्रसादिगुणसद्भावात्तदनुपलब्धिस्तेषांरसादीनांघ्राणादिनानुपलब्धिरित्यर्थः।कथंतर्हिपृथिव्यादौरसादिग्रहणंन
त्रात्।[redacted]संसर्गध्यानेकगुणग्रहणंवि
ष्टस्यपरंपरेणाऽपरंपृथिव्यादिपरंपरेणादिनाहियस्मात्विष्टंसंबंधंतथाचपृथिव्यामवछिन्नजलादिनारसनसंयोगाद्रसादिग्रहइतिभावः।
सिध्यंतसूत्रंनपार्थिवाप्ययोःप्रत्यक्षत्वात्उक्तोगुणनियमोनयुक्तःकुतःपार्थिवस्याप्यस्यद्रव्यस्यचप्रत्यक्षत्वाद्रूपस्पर्शसिद्धेस्तस्यरूपस्पर्शशून्यत्व
चक्षुषात्वक्चयद्गुणंनस्याद्रूपादेःकुचित्साक्षात्संबंधेनकुचित्परंपरयाहेतुत्वेगौरवमितिभावःरसादेःपृथिव्यादिगुणत्वेघ्राणादिनापि
तद्ग्रहणप्रसंगाइत्यत्रनियामकमाह।पूर्वंपूर्वंगुणोत्कर्षंतंतत्प्रधानंपूर्वघ्राणादितंतत्प्रधानंगंधादिप्रधानंघ्राणत्वेबीजमाहगुणोत्कर्षंत्।
गुणस्यगंधादेरुत्कर्षंतद्द्रव्यव्यवस्थापकत्वात्तथाचगंधादिषुमध्येस्वव्यवस्थापकगुणस्यैवग्राहकत्वंघ्राणादीनामितिननुपृथिव्येवनरस्यापिगंध
प्राधान्यात्किमिंद्रियंकिमनींद्रियमित्यत्राहतद्द्रव्यव्यवस्थानंतुभूयस्त्वात्।नत्वाधनविशिष्टेपृथिव्यांरसत्वारत्वानतद्द्रव्यव्यवस्थानंघ्राणादिंद्रियस्य
वव्यवस्थितिः।घ्राणादीनांगंधादिगुणत्वेमानमाह।सगुणत्वमिंद्रियभावात्सगुणानामिंद्रियगंधादिविशेषाणांघ्राणादीनांइंद्रियभावात्गंधादि
साक्षात्कारकारणत्वात्कुंकुमगंधादिव्यंजकघृतादौनथैवदर्शनात्इत्थंचगंधादिसिध्यावप्रत्यक्षत्वादनुद्भूतत्वकल्पनस्यान्यायत्वेनात्तेनैवतस्याग्र
हणाच्चतेनइंद्रियेणतस्यगुणस्येंद्रियस्याग्रहणादनुद्भूतत्वकल्पनमितिनचेंद्रियगुणत्वंनामप्रत्यक्षत्वनियमोनेयाशंकेतनगंधवद्गुणोपलब्धेः।

२९ उक्तनियमेनयुक्तःशब्दस्यश्रोत्रगुणस्योपलब्धेः।समाधत्तेनदुपलब्धिरितरेतरद्रव्यगुणवैधर्म्यात्।द्रव्यगुणानांरूपशब्दादीनांपरस्परंवैधर्म्यं
शब्दस्योपलब्धिर्नचक्षुषादीनांशब्दाश्रयस्यत्वाघवेनैक्यसिद्धेरितिभावः॥समाप्तमर्थपरीक्षाप्रकरणं॥इतितृतीयाध्यायसाध्यमाह्निकं॥०५
आत्मादिप्रमेयचतुष्टयपरिक्षणंनामयथाक्रमप्राप्तयाबुध्येर्मनसश्चपरीक्षासप्तभिःप्रकरणैस्तत्परीक्षैवचाह्निकार्थः।परेतुशरीरावदेद्रव्या
प्यभोगानुकूलसंबंधवत्प्रमेयपरीक्षानारीरांतर्वर्तिप्रमेयपरीक्षैवाह्निकार्थइतिनदस्तदिंद्रियपरीक्षायामतिव्याप्तेर्गोत्रत्वबुध्यिपरीक्षायांचभिन्न
प्रकरणैःतन्नाद्यैर्बुध्यनित्यताप्रकरणंतत्रसंशयपदर्शनायसूत्रंकर्मकाशसाधर्म्यात्संशयःकर्मणआकाशस्यचसाधर्म्यान्नित्यस्पर्शादतोबुध्यि
पदार्थेनित्यत्वानित्यत्वसंशयः।बुध्यिपदंनित्यज्ञानंनवेतिसंशयः।पर्यवसन्नःतत्रबुध्यिनित्यत्वंसांख्यःसाधयति।विषयप्रत्यभिज्ञानात्।बुध्यि
नित्यिनिरोपः।योहंघटमद्राक्षंसोहंघटंस्पृशामीतिप्रत्यभिज्ञानंनैमेकंचित्तंविषयीकरोतितत्रात्मानथात्मस्थज्ञन्यधर्मानधिकरणस्यकूटस्थ
त्वात्तस्माद्भिन्नमतीबुध्येरवचनिस्तुतस्याःपरिणामःबुध्येरप्यविभोर्वितिरोभावोवेवनतूत्पादविनाशादितिपरिहरति।साध्यसमत्वादहेतुः।
साध्यसमत्वात्।अस्तिबुध्यात्मप्रतिसंधानलक्षनेहेतुः।अहंज्ञानामीत्यादिनाआत्मानएवप्रतिसंधात्रत्यप्रत्ययात्अनादिनिधनत्वमेवतस्यको
टस्थंजन्यात्रज्ञत्वंसिध्यतितिभावःबुध्येरनस्त्वेपिन्यायथाविषयंतानात्मिकाबुध्योवृत्तिमदभिन्नायनेहेवस्फटिंगनिश्चरंतीतिसंशय
मनेनिरस्यति।नयुगपदनुत्पादात्।वृत्तिमतोरभेदेवृत्तिमदबुध्यिवृत्तेरप्यवस्थितिर्वाच्यातथाचसर्वंयदर्थग्रहणंयुगपत्स्यान्नचैवंतस्मा
न्नाभेदइति।अथवृत्तीनामनवस्थाप्रसक्तिमुच्यतेतत्राह॥अप्रत्यभिज्ञानेचविनाशप्रसंगः।अप्रत्यभिज्ञानेप्रत्यभिज्ञानस्याभावेविनाशोवृत्तिम
तोपिविनाशस्यातोनबुध्यर्थंकं।अयुगवद्ग्रहणंस्वमतेन्युत्पादयति।क्रमवृत्तित्वाद्युगपद्ग्रहणं।मनसइत्यादिः।मनसोरगुणत्वादिंद्रियैःसहक्रमे
णसंबंधात्सानानाक्रमिकत्वंतथाचअविभुवैकमनःपर्यायेणसर्वेंद्रियैःपर्यायेणसंबध्यतइत्यवतारभाष्यं।नन्विंद्रियमनःसंयोगेसति २९

ना

६

ज्ञानमुपपाद्यतद्विशेषेकेज्ञानाभावमुपपादयति।अप्रत्यभिज्ञानंचविषयांतरव्यासंगात्।अप्रत्यभिज्ञानंनतत्तदिंद्रियजज्ञानाभावः।विषयांतरेण
इंद्रियांतरेमनसःसंबंधादित्यर्थः।स्वन्मतेवेदनेःपपत्तरित्यनुषंगभावात्।स्वन्मतेमनसःक्रमेणेंद्रियसंबंधोनमनसोविभुत्वेनगत्यभावात्।परेतुन
कारोनसूत्रांतर्गतः।किंतुविभुत्वेसतिःकरणस्यपर्यायेणेंद्रियैःसंयोगेनेतिभाष्यावतारणिकायांइत्याहुः।वृत्तिमतोर्वस्तुतोभेदेपिभेद
प्रत्ययप्रतिपादनायशंकतेस्फटिकान्यत्वाभिमानवदन्यत्वाभिमानः।यथाजपाकुसुमादिसन्निधानादेकस्यापिस्फटिकस्यतत्तद्रूपाभिमानस्तथावृ
त्तिमदभिन्नापिवृत्तिस्तत्तद्विषयसन्निकर्षवशात्तानेवप्रतिभासतइति।दूषयति।नेतरेतरभावात्।भ्रमेसाधकाभावाच्चोक्तंयुक्तमित्यर्थः।केचित्तु
नेतरेतरभावादितिभाष्यमितिटीकादर्शनानेदंसूत्रंकिंतुतदुत्तरयासूत्रत्वेनादूषणान्यूनतापरिहारायभाष्यत्वेनातदुक्तमितिमन्यंतेसमासंबुध्य
नित्यताप्रकरणं॥स्फटिकेनानात्वभ्रमश्चयसत्यमानःसंगतः।शंकतेस्फटिकेप्यपरापरोत्पत्तेः।क्षणिकत्वाद्धिकिलनामहेतुःस्फटिकान्यत्वाभिमान
वदित्येहेतुःकुतःस्फटिकेप्यपरापरोत्पत्तेः।उत्पत्तेनविलक्षणस्फटिकोत्पत्तेः।नचमानमात्रव्यक्तीनांभावानांक्षणिकत्वात्तत्साधनायभाष्यं।
उपचयापचयप्रबंधदर्शनाच्छरीरेषुप्रतिक्षणंशरीरेपूपचयापचयदर्शनान्नानात्वेनैकस्मिन्वयवेविनिपरिमाणद्वयसमावेशइतिभा
वः।इदंसूत्रमेवेकेचित्।सिध्यंतसूत्रं।नियमेतरेतराभावाद्यथादर्शनमभ्युपगमात्।नियमेतरेतराभावाद्यथादर्शनमभ्युपगमात्पदार्थानांविनाशसामग्रीवैशिष्ट्यनियममानाभावात्।
उत्पत्तेर्यथादर्शनमितियदिकस्यचिद्विनाशसामग्रीवैशिष्ट्यमानंस्यात्तदाक्षणिकत्वंतस्यानुमानायतएवयथोक्तशब्दइतियुक्तंतर
मात्रेनोक्तमितिविनाशकारणोपलब्धेःनस्फटिकादेःक्षणिकत्वंयतउत्पत्तिविनाशकारणान्युपलब्धानिनिर्णीतान्यवयवोपचयापचयादीनिंच
स्फटिकेविनाशकारणमुपलभ्यतेयेनपूर्वविनाशकारणोत्पत्तिरस्तिस्यादितिभावः।आक्षिपति।क्षीरविनाशकारणानुपलब्धिर्दध्युत्पत्तिवद्ध्युत्पत्ति
र्दध्युत्पत्तिवद्ध्युत्पत्तिकारणानुपलब्धिवत्तदुपपत्तिः।पूर्वस्फटिकविनाशकारणानुपलब्धेर्युत्तरस्फटिकोत्पत्तिकारणानुपलब्धे
श्चोपपत्तिःस्यादितिभावः।सिध्यंतसूत्रं।लिंगतोग्रहणान्नानुपलब्धिर्दध्नःक्षीरविनाशस्यचप्रत्यक्षसिद्धत्वान्नकारणंकल्पनेनवैवंस्फटिक

३० विनाशोत्पादादुपलभ्यते येनतत्कारणकल्पनं सौगतमतेसांख्यदूषणमुपन्यस्यति। नपयसः परिणामगुणांतरप्रादुर्भावात्। नक्षीरस्यतादृशोदध्न्यस्यसिद्धिः। किंतुक्षीरस्यपरिणामः परिणामशब्दार्थेगुणांतरप्रादुर्भविः विद्यमानस्यक्षीरस्यपूर्वरसनिरोभावेऽपूर्वरसात्मकगुणांतरस्याविर्भावाद्दित्यर्थः एतन्निराकरोतिसूत्रकारः व्यूहांतराद्द्रव्यांतरोत्पत्तिर्दृश्यतेनदेवचपूर्ववद्द्रव्यनिवृत्तेरनुमानोव्यूहांतराद्दचनांतराद्द्रव्यांतरोत्पत्तिर्दृश्यतेनदेवचपूर्ववद्द्रव्यनिवृत्तेरनुमितिर्जनयतिमूर्तयोः समानदेवशाविरोधादेकद्रव्यद्वयसमावेशात्पूर्वमयवसंयोगनाशेद्रव्यांतरोत्पादश्चानुभविकइतिभावः दोषांतराभिधानायसिध्यतिनः सूत्रंकुचिद्विनाशकारणानुपलब्धेर्ध्रुवोपलब्धेरनेकांतःक्षीरदधिदृष्टांतेनविनाशेसादावकारणकावेवेतिनयुक्तंघटादौसकारणकत्वोपलब्धेर्व्यभिचारात्वस्तुतःक्षीरविनाशेमुद्रव्यसंयोगस्यहेतुत्वादन्यदवत्परमाणुनिष्ठयदध्नआरंभानाकारणकौक्षीरविनाशादध्युत्पादाविति॥समाधिरक्षणभंगप्रकरणं॥८५=५

बुध्यरात्मगुणत्वंयत्पात्मपरीक्षातएवसिद्धिप्रायंतथापिविशेषव्युत्पादनायबुध्यात्मगुणत्वप्रकरणंतत्रचेंद्रियार्थसन्निकर्षाधीनत्वादिंद्रियादिनिष्टत्वमेवास्यभूर्यकाशसंयोगाधीनशब्दस्याकाशनिष्टत्वत्वादितिपूर्वपक्षेसिध्यंतमूत्रेनेंद्रियार्थयोस्तद्विनाशेपिस्मरणावस्थानात्। बुध्यिंद्रियस्यनवार्थस्यगुणस्तन्नाशेपिस्मरणस्यावस्थानात्। उच्यतेः नस्मरणभूविनुरभावेस्मरणमुपपद्यतेतिप्रसंगादितिभावः मनोगुणत्वंनिरस्यतियुगपज्ज्ञेयानुपलब्धेश्चनमनसःयुगपद्ज्ञेयानुपलब्धेर्हेतोः सिध्यस्यमनसोनकर्तृत्वंधर्मिग्राहकमानेनकरणत्वेनैवसिध्येःवस्तुतोयुगपज्ज्ञेयानुपलब्धेरित्यनेनमनसोणुत्वंसूचितंतथाचतद्धेतुसुखाद्यसंवेदनंस्यात् एवंकायव्यूहेननेंद्रियावछेदेनसानादिकंनस्यादितिशंकतेनदात्मगुणत्वेपितुल्यंतत्स्याबुध्येरात्मगुणत्वेपिसानयोगपद्यंनुल्यं ज्ञात्मनःसर्वेंद्रियसंयोगात्तथात्वसदोषस्तदवस्थएवेतिकथंतयायुक्तामनःसिध्तिरितिभावउत्तरयति। सन्निकर्षाभावान्नदनुस्मृतिः। युगपन्नानेंद्रियैः

३०

सऽमनसःसन्निकर्षाभावान्नयुगपन्नानाविषयोपलब्धिरितिभावः आणुत्वेतिनोऽनित्यकारणानपदेशात्। बुध्युत्पत्तौकारणस्यानपदेशात्प्रकथनात्नात्मगुणेबुध्तिः आत्ममनःसंयोगस्यकरणत्वेसानस्यसार्वदिकत्वप्रसंगःइतिभावः।बुध्येरात्मगुणत्वेदोषमप्याह। विनाशकारणानुपलब्धेश्चावस्थानेतन्नित्यत्वप्रसंगःइतिभावःसंयोगस्यकारणत्वेदोषमप्याह। विनाशकारणानुपलब्धेश्चावस्थानेतन्नित्यत्वप्रसंगः।बुध्येरात्मन्यवस्थानेविनाशकारणस्याश्रयनाशादेरनुपलब्धस्तस्याबुध्यनित्यत्वप्रसंगः।उत्तरयति। अनित्यत्वग्रहणात्तूबुध्येः बुध्यंतराद्विनाशब्दवत्बुध्तेरनित्यत्वस्ययत्नाणात्उत्पादनाशयोरानुभविकत्वात्।नकारणेकल्पनीयेज्ञानमनोयोगादेरुत्पादकल्पनंतरोत्पन्नबुध्येः।संस्कारादेर्विनाशकत्वंकल्पतेचरमबुध्तेस्तुअदृष्टनाशात्कालाद्वानाशः बुध्येर्बुध्यंतरनाश्यत्वेनुरपदेष्टव्यात्मशब्दवदितिशब्दस्ययथाशब्दांतरान्नाशश्चरमशब्दस्यनिमित्तनाशानाश्यत्वंतथाप्रकृतेपीतिभावः।ननुबुध्येरात्मगुणत्वेसंस्काराख्यमनोयोगयोःसत्वात्स्मृतीनांयौगपद्यंस्यादत्रैकदेशिनः परिहारमाशंकते॥सानसमवेतात्मप्रदेशसन्निकर्षान्मनसःस्मृत्युत्पत्तेर्नयुगपदुत्पत्तिः।सानेसंस्कारकारणंसमवेतंयदवच्छेदेनतदवच्छेदेनमनस्सन्निकर्षस्यस्मृत्युत्पादकत्वात्तस्यचक्रमिकत्वात्सानस्मृतियौगपद्यमित्यर्थः।स्यादेतेनेतिव्युत्पाद्यात्सानपदेसंस्कारएवरमित्यन्येदूषयति।नांतःशरीरवृत्तिर्मनसउक्तेनयुक्तेमनसःउक्तःशरीरवृत्तिर्लक्षणंयस्यभूतस्यव्यापारोतस्यभावात्शरीरात्। निरुक्तावछेदनात्समनोयोगस्यसानात्तुल्यावछेदेनशरीरावछिन्नस्यैतुल्यतादोषतादवस्थ्यमितिभावः एकदेशीशंकते। साध्यत्वादेतुःशरीरावछिन्नात्ममनोयोगोहेतुःसाध्यत्वात्प्रसिध्यभावात्मानाभावादितिभावः॥सिध्यंतसूत्रंस्मरणातःशरीरधारणेपपत्तेरकदाचित्तदपिधानाद्विपर्ययेणायातिनचप्रणिधानंशरीरतःस्थितमनसस्वबुद्धिर्निगमस्तुस्मरणाव्यवस्थितपूर्वमेवेतिवाच्यंवृत्तिर्निगमांतःप्रवेशानुकूलक्रियाविभागादिकालकल्पनायावच्छरीरधारणंनस्यादितिभावःएकदेशिमतमन्यएकदे

३१ शरीरदूषयति।आत्मप्रेरण्यदृष्टज्ञानतदभिश्चनसंयोगविशेषः।बहिःप्रदेशविशेषेमनःसंयोगविशेषोनसंभवतिसहिनस्मृत्यर्थमात्मप्रेरणेननस्यस्मरणीयस्यानपूर्वकनयात्सागेवस्मृत्यापत्तेःनाप्रियदृष्टयाऽकस्मात्आकस्मिकत्वस्यनिषेधात्नापिमनसोऽनयाऽनुनयामनसोऽसात्त्वानभ्युपगमात्प्रेरणायदृष्टज्ञानताभिःअपन्नेचज्ञानेस्त्रियर्थेइच्छाश्चेत्तन्नप्रयत्नेनेवचरितार्थत्वापत्तेःयदन्निशकरोतिव्यासक्तमनसःपदव्यथनेनसंयोगविशेषणसमानन्यायादिकंपश्यतःकंटकादिनाथादव्यथनेनमनःसंयोगोयथाजायतेनथेवतदपिइतिभावः।इतरथात्वत्रमनःसंयोगेत्युक्तदोषाःस्युःउदृष्टविशेषाधीनकर्मवशादितिचनतुल्यंप्रयत्नेपीतिभावःस्मरणायोगपद्यमुपपादयति।प्रणिधानलिंगादिज्ञानानामयुगपद्भावायुगपत्स्मरणंप्रणिधानेचिनैकाग्र्यंसुस्पष्टेतियावत्लिंगज्ञानेउद्बोधकानामानंतर्यादादिपदज्ञानात्परतोयोजनीयंनस्यक्रमात्स्मरणक्रमःयदिचयुगपद्बोधकानिनदानावद्विषयकस्मरणमित्यत्रवयंयथापदज्ञानादावितिमंतव्यं।नन्विच्छादीनांमनोधर्मत्वेऽपिज्ञानजन्यत्वात्सामानाधिकरण्येनचतत्रकार्यकारणभावाऽक्षतिरितिचेन्नज्ञानस्यात्मगुणत्वेमित्याशंकायांसिद्धांतसूत्रंस्वेच्छाद्वेषजन्यज्ञानत्वंचसामानाधिकरण्येनज्ञानस्यहेतुत्वमितिभावः।यद्वाज्ञानस्यज्ञानवतोयाविच्छाद्वेषौतन्निमित्तत्वादित्यर्थःतथाचज्ञानेच्छाप्रयत्नानांसामानाधिकरण्येनासिद्धेनन्वस्तुनेपासामानाधिकरण्यंपरंतुतेषामधिकरणंकायाकारःपार्थिवादिपरमाणुपुंजएवेतिचार्वाकःशंकतेनलिंगत्वाद्विच्छाद्वेषयोःपार्थिवाद्यात्मविशेषगुणप्रतिषेधःपार्थिवादयेषुदेहेषुज्ञानादिर्नप्रतिषेधःकुतःइच्छाद्वेषयोस्तल्लिंगत्वादारंभविशेषलिंगकत्वाच्चेष्टायाश्चशरीरेप्रत्यक्षसिद्धत्वादितिभावः।समाधिसुःप्रतिवदतिपरस्यादिष्वारंभनिरूपितदर्शनात्प्रारंभनियमानुमापकक्रियाविशेषदर्शनात्पृथ्व्यादिषुप्रतिषेधः।ऊष्मप्रतिषेधोनयुक्तःस्मरतश्शरीरधारणरूपयाउपपत्तेर्युक्तिरन्यथामनसोबहिर्भावेशरीरावच्छिन्नात्समनोयोगाभावेनप्रयत्नाभावेशरीरधारणंनस्यादितिभावःपुनःशंकतेनदाशुगतित्वान्मनसःशरीरधारणेनमनसआशुगतित्वाच्छीघ्रमन्यशरीरपरावृत्तेः।स्मरणकालानियमात्मनसःशीघ्रमागमनंनयुक्तंस्मरणेकालनियमाभावात्कदाचिच्छीघ्रंस्मर्यतेकदाचिदि

३१

श्री

[redacted]

सिद्धिप्रसंगःतस्मात्क्रियाविशेषाएवंप्रयत्नादिनान्यत्वसंबंधांतरेणनतुसमवायेनव्यभिचारादितिभावः।स्वमतंव्युत्पादयति।नियमानियमौतुतद्विशेषकौनद्विषकौनयौश्चेतनाचेतनयोर्विशेषकौइतरव्यावर्तकौनियमानियमौसमवायेनजन्यतानियमनदभावौसमवायेनसानेच्छादीनांचेतनधर्मत्वावच्छेदकनयानशरीरेणतांजन्यजनकभावःपरश्चादौयत्नविषयतयाक्रियावत्स्तुतस्तुचेष्टैवपरश्चादिक्रियानिमित्तकायत्नादस्तुतेनुमानाभावःइच्छादीनांमनोगुणत्वाभावेयुक्त्यंतरमाह।यथोक्तहेतुत्वात्परतंत्र्यात्स्वतंत्राभ्युपगमाच्चीनमनसः।इच्छादयइतिशेषः।यथोक्तहेतुत्वात्सानेच्छादीनांसमानाधिकरण्येनकार्यकारणभावात्परतंत्र्यात्मनसश्चेतनसत्कारित्वादिछादयोननद्रव्याः।वयंतुइच्छादीनांपरतंत्र्यात्पराधीनविषयतायालिंगत्वात्इच्छादीनांहिसमानाधिकरणस्वजनकज्ञानविषयतैवविषयतासानवैयधिकरण्येचननस्यादितिभावःस्वसंतानस्वयंसंतानात्कर्मणःउपभोगोभोगःसमनसोयत्नादिमत्त्वेनस्यान्नस्वन्यसंतानात्कर्मणोभोगःनचभोगोविमनसःभोक्तुर्बंधमोक्षादिभागित्वायात्मनोद्विन्नआत्मनिमानाभावात्तुआत्मनःसुखादिसाक्षात्कारानुरोधात्मतेर्वमनसश्चधर्मित्वाऽकमानादाऽत्मनोपिनैकंनचमनसःपरमाणुसाधर्म्यायत्वंनित्यत्वंनित्यंबेतथाचसमनसोनित्यत्वात्सदाज्ञानादिप्रसंगादनिर्मोक्षःस्यादतोनःकरणस्यानित्यत्वेनत्रात्मशुद्धिमोक्षइतिवाच्यं।उदासीनभावेननित्ययोरपिबंध्ययोरविरुद्धज्ञानजनकत्वात्नचज्ञानादिकंप्रकाश्यइत्यनंतसर्वमनसएवज्ञानादिकंअभेदमुपेत्यनेमनसएवज्ञानादिकंअभेदमुपेत्यनेनोपादानोपादेयभावकथनादितिनाचार्यं।उन्नंयैप्राणाइत्यादौनिमित्तेपिदर्शनात्कारणत्वमात्रतात्सर्यादितिवत्तत्रात्मगुणत्वमुपसंहरतिपरिशेषाद्यथोक्तहेतूपपत्तेश्चइच्छादिकमात्मगुणइत्यादिःहेतुमाहापरिशेषात्शरीरादिहेतुलिंगसामान्यथाऽनुपपत्तेरित्यर्थःतेनोदेशनिरूपणाभ्यामेकार्थ्यंतत्रेच्छादीनांउपपत्तेरुपपन्नत्वात्।स्मृतेरात्मगुणत्वमर्थसिद्धमपिशिष्यबुद्धिवैशद्यायपृथग्व्युत्पादयति।स्मरणंह्यात्मनोसाधारणोगुणोनत्वसाधारणोगुणस्तुत्वर्थो

३२ स्वस्वाभावात् ज्ञानवत् स्वाभाव्यात् ज्ञानाभावविशिष्टबुद्धेस्वभावः स्मृतेश्च ज्ञानाभावविशिष्टज्ञानदृष्टमर्थान् सिध्यं यद्गुणस्वाभाव्यात् स्मृतिहेतुर्ज्ञानं स्यात् स्मृतिहेतौ सिध्येत् स्मृतेरात्मवृत्तित्वमपि सिध्येत् परे तु ज्ञानस्याशुविनाशित्वात् कथं स्मृतिहेतुर्ज्ञानं नेत्याह तु स्मरणमित्यादि। ज्ञानवतः स्वभावः संस्कारः। तस्मादित्यर्थ इत्याहुः। स्मृतियोगपद्यसमाधानाय प्रणिधानादीनां बुद्धिधर्मादीनां क्रमोऽनुरूपस्तत्र प्रणिधानादीनि निदर्शयति। प्रणिधाननिबंधाभ्यासलिंगलक्षणसादृश्यविप्रतिपत्त्याश्रयसंबंधानंतर्यविरोधसहचरणविप्रव्यवधानसुखदुःखेच्छाद्वेषभयार्थित्वक्रियारागधर्मनिमित्तेभ्यः। स्मरणमित्यनुवर्तते। निमित्तशब्दस्यैकैकशः परेण प्रत्येकमभिसंबंधः। प्रणिधानं मनसो विषयांतरसंचारवारणं निबंधनिबंधकैरेकग्रंथोपनिबंधनं यथाप्रमाणेन प्रमेयादिस्मरणं। अभ्यासः संस्कारवाहुल्यं तस्मात् यथापि तद्बोधकत्वं तथापि तादृक्शीघ्रमुद्बोधकं समवधानं स्यादित्याशयेनानुपन्यासः। अभ्यासो दृढतरसंस्कारोद्बोधत्वेनोक्तः इति केचित्। लिंगं व्याप्यं व्यापकस्य स्मारकं लक्षणं यथा कपिध्वजादिरर्जुनादेः सादृश्यं देवदत्तादेः परिगृहीतस्वीकारस्तस्य स्वामिभूतो वा तदेकतरेणेतरस्मरणं आश्रयाश्रितौ राजादित्यरिजनौ परस्परस्मारकौ। संबंधो गुरुशिष्यभावादिः गोरक्षन्यायात् पृथगुक्तः। आनंतर्यं यथा मोक्षरणावघातादेः। वियोगो यथा दारादेः। एककार्यौ अंतेवासिप्रभृतयः परस्परस्मारकाः। विरोधादिर्दिङ्नक्षत्रादेर्न्यूनेरणैरस्मरणं। अतिशयः संस्कारोपनयनादिराचार्यादिस्मारकैः प्राप्तिसिद्धिनोदर्दारसंस्मारयतिव्यवधानमावरणं यथारवदुःखादेः। कोशादिसुखदुःखयोरन्यतरेणापरस्यतयोर्न तत्सुखयोर्जनकस्य तस्मरणं इच्छाद्वेषयोर्विषयतया गृहीतौ तत्स्मारकौ भयमरणादेर्भयेच्छानिर्वाणस्मारकं। अर्थित्वं वदतुः शारदादेः क्रियाचार्यादेः रागात् प्रीतेः पुत्रादिस्मरणं धर्मो धर्मभिर्जन्मांतरानुभूतसुखदुःखसाधनतयोः प्रागनुभूतसुखादेश्च स्मरणमिति उक्तेनुक्तकिंचिद्विशेषसंग्रहपरेण ज्ञानबुद्धेः शिष्यव्युत्पादनायचार्यप्रपंचः समाप्तः बुध्यात्मगुणत्वप्रकरणं ५७॥

३२

बुध्येर्बुध्यंतरादिनाशादुक्तः सचतुर्थीयक्षणावर्तिध्वंसप्रतियोगित्वसिद्धौ सादनो बुध्येरस्मन्नापवर्गित्वं व्यासादनीयेनत्रसिध्यंतसूत्रे। कर्मनिवर्त्याविग्रहगुणात्। शरीरादिकर्मधारायाश्चनवस्थायिन्याः प्रयत्नधारायाश्चिरव्यानबाधबुध्येरनरोनरयात्कत्वं विरम्यव्यापाराभावात्। पूर्वपूर्वस्यपरतः परतोननुभवादिनाशसिद्ध्यावाश्रयनाशादेरभावादिरोधिगुणस्यैवनाशकत्वमिति। कर्मवत् बुध्येरनवस्थायित्वग्रहणादितिचार्थः। श्लोकनो। अव्यक्तग्रहणमनवस्थायित्वाद्धि युत्संपातेन्यत्रापाव्यक्तग्रहणवत् बुध्यिर्यस्यांशुविनाशिनीस्यात्योग्यशेषविशेषधर्मविशिष्टधर्मिग्राहिणीनस्याद्धि युत्संपातकालीनवस्तुग्रहणावत्नयैवंतन्मानंतथेत्यर्थः। उत्तरयुतिरेरणादानात् प्रतिषेध्यस्याप्यनुत्तापप्रतिषेध्यस्यबुध्येरंशुविनाशित्वस्याप्यनुत्तापयातनाविद्युत्संपातदृष्टांतरूपस्यहेतोः साधकस्योपादानात् तथाचांशतोबाधइतिभावः। अस्मत्तर्कितदृष्टांतेनान्यसंबुध्यीनामनवस्थायित्वंसिध्यत्यनुमानात्। नदीपाशुचिः संतत्यभिव्यक्तगुणवत्तद्गुणमनवस्थायित्वेपि यथाप्रदीपार्चिषांसंतन्यमानानामनवस्थायित्वेप्यभिव्यक्तगुणंतथान्यत्रापिस्यात् विद्युत्संपातदृष्टेनबुध्येरस्मन्नासाध्यविषयेव्यभिचारेतिभावः। समाप्तं बुध्येरस्मन्नापवर्गित्वप्रकरणं॰ अथबुध्येः शरीरगुणत्वाभावप्रकरणं न च प्रागेवतसिद्धेरनारभ्यमेतत् गोरोत्वजानामीत्यनुभवेनतत्साधकानामाभासीकरणादतोविशिष्यनियुत्सादनायसंशयबीजमाह द्रव्येस्वगुणापरगुणोपलब्धेः संशयः। द्रव्येहीत्यादौ स्वगुणस्यरूपादेः परगुणस्यशब्दादेश्चयत्तदिंद्रियशरीररूपादेकार्थसमवायाद्बुध्यादिशरीरगुणोननेतिसंशयः। तत्रसिद्धांतसूत्रंयावच्छरीरभावित्वादित्यादौ। नशरीरगुणश्चेत्यादौभाष्यंस्वतः पूरणंनशरीरगुणाविशेषगुणइत्यर्थः। अयंचतर्कोकारः बुध्यादिकंशरीरविशेषगुणंस्याद्यावच्छरीरभावित्वात्रूपादिवत्तत्परिकार्यवानुमानेनेंद्रियादिकंनशरीरविशेषगुणः। अन्वयावत् द्रव्यभावित्वात्व्यतिरेकेरूपवद्वाअन्वयावत् द्रव्यभावित्वेचआश्रयवाभिमतकालीनरूपादिनाव्यभिचारान्नोक्तसाधनेनयुक्तमित्यर्थः॥

३३ परेतुसिध्यंतसूत्रमेवेदं तथाहि न पाकजरूपेणव्यभिचारःशंकनीयः।पाकजगुणांतररूपांतरस्योत्पत्तेः तथाचस्वसमानाधिकरण स्वसमानजातीयासमानकालीनत्वंपूर्वोक्तंहेतौनास्तीत्येषणीयमित्यर्थइत्याहुः।।सिध्यंतसूत्रं।प्रतिद्वंद्विसिध्येः।पाकजनामप्रतिषेधः।। पाकजानांप्रसिध्यंतिद्विनिपूर्वशरीरप्रतिरूपकेशरीरांतरेसिध्येः घटादौपाकजरूपसंभवेपिशरीरेनतत्संभवःशरीरावयवानांधर्मा धी नामग्निसंयोगिविशेषेणानाश्रवश्यकत्वात्परेतुपाकजानांप्रतिद्वंद्विनोग्निसंयोगासिध्येःतथाचतादृग्निसंयोगसमानाधिकरणस म र्थमर्थस्तेनाग्निसंयोगनाशेग्निसंयोगजन्येव्यभिचारइत्याहुः।।अन्येतुशरीरगुणलाभावेहेत्वंतरमाहप्रतिद्वंद्विनिपाकजानांपूर्वरूपा दिकंप्रतिद्वंद्विविरोधिएकस्मिन्रूपेविद्यमानेरूपांतराभावात्प्रवृत्तेरेकस्मिन्स्नानेसत्यपिद्वितीयक्षणेनांतरीयत्वेनानादिकंनशरी रस्थितिरोषगुणइत्यर्थइत्याहुः।हेत्वंतरमाहशरीरव्यापित्वात्।शरीरावित्तिरोषगुणानामितिशेषः।स्नानसुखादिकंतुनशरीरव्यापकंहृदयावच्छे देननतदानुपलब्धिकत्वादितिभावःदेशयति।नकेशनखादिष्वनुपलब्धेः।शरीरस्यादेराश्रयव्यापकत्वेनशरीरस्यगोरूपस्यशृंगादेःकेशन खा वनुपलब्धेरित्यर्थः।दूषयति।व्यक्त्यपेक्षयातुशरीरस्यकेशनखादिष्वप्रसंगःस्यादेव।अन्येतुचेतनानाशरीरगुणः शरीरव्यापित्वात्शरीर तदवयवेषुसर्वेष्वेकेनसंबंधेनसत्यात्शरीरगुणस्तुनखावयववृत्तिःशंकनेःनकेशेनित्येतन्यस्यानुपलब्धेः।समाधत्तेःवर्तितीत्याहुः५ हेत्वंतरमाहशरीरगुणवैधर्म्यात्बुद्धिर्नशरीरगुणःशरीरगुणवैधर्म्यात्बुद्धिरिंद्रियाघेयत्वेसतिनिर्वेद्यत्वात्।आक्षिपतिनिरवयवादीनामि तरवैधर्म्यात्नोक्तयुक्तेरवयवादीनांपरस्परवैधर्म्यात्।तथाचक्वचिदित्यस्यशरीरादीनांशरीरगुणत्वंनस्यादचाक्षुषत्वात्तथाचोक्तमप्रयोजकमितिभा वः।समाधत्तेःनेंद्रियकत्वादित्यादीनामप्रतिषेधःरूपादीनांशरीरगुणत्वप्रतिषेधःकुतएंद्रियकत्वात्तन्नेंद्रियग्राह्यत्वलक्षणत्वंगुणवै धर्म्यंकिंशरीरेगुणत्वावच्छिन्नवैधर्म्यंवबुद्धिरिंद्रियाग्राह्यत्वेसतिनाग्राह्यत्वस्याभावात्बुद्धौचतत्सत्वादितिभावःसमाप्तंबुद्धेःशरीरगुणभेदप्रकरणं५५॥ ३३

।।अथक्रमप्राप्तमनःपरीक्षातत्रप्रतिशरीरमेकंमनःश्चक्षुरादिसहकारितयामनःपंचकंनेतिसंशयेमनःपंचकमेवाचिंतनेनप्रत्येकसकल मनःसंबंधाभ्यांव्यासंगयौगपद्येउपपद्येतेइतिपूर्वपक्षसिध्यंतसूत्रंनानायौगपद्याद्देकंमनः।प्रतिशरीरंमनोनानात्वेव्यासंगस्यतेपियौगपद्यंस्यादतोनमनोनानात्वमितिभावःदाद्येकुशलीभक्षणादौतानयौगपद्यान्नानात्वंस्यादित्याशंकतेनयुगपदेनेकक्रियोपलब्धेःनएकंमनःअनेकक्रियाणांअनेकत्वानानामुपलब्धेरित्यर्थः।समाधत्ते।अलातचक्रदर्शनेयनदुपलब्धिरशुसंचारात्क्रमिकेपि तदुपलब्धियौगपद्योपलब्धिरशुसंचारात्शीघ्रसंचारात्मकद्रौपात्यथाआलातचक्रेवेगनिमित्तेनभ्राम्यमाणक्रियासंतानस्यभेदेनानुप लब्धिरिति।ननुयौगपद्योपपादकतयामनसोवैभवंस्यादत्राह।यथोक्तहेतुत्वाच्चाणुमनइतिशेषःयथोक्तस्यस्वानायौगपद्यस्यहेतुत्वान्मनो राअत्वसाधकत्वादित्यर्थः।।समासंमनःपरीक्षाप्रकरणं ।।अथप्रसंगशरीरस्यतत्पुरुषादृष्टनिष्पाद्यताप्रकरणं।अथवाक्षेत्रेवशरीरेमनसः सर्वैरात्मभिःसहसंयोगात्सर्वत्रैवमनसास्तानंजन्यतामतंतदपाकरोतन्यताप्रतिपादनप्रकरणं।।तत्रशरीरंतत्पुरुषसमवेतादृष्टनिमित्त कंनवेतिविप्रतिपत्तौनिषेधकोहेत्वभावात्तस्यशरीरेतुल्याभावात्उदृष्टस्यपुरुषसमवायाभावाद्धेतुत्वानास्तीपक्षंनिरस्यति। पूर्वकृतफलानुबंधात्तदुत्पत्तेः।पूर्वकृतस्ययागादेर्नहिसादेःफलस्यधर्मोधर्मरूपस्यउत्पत्त्यनुबंधात्सत्कारणाभावात्तस्यशरीरस्योत्पत्तिः। आक्षिपति।भूतेभ्योमूर्त्युपादानमितरेतरद्रव्योपादानं।भूतेभ्यइतिसाधारणंतथाचादृष्टनिरपेक्षेभ्योभूतेभ्यःपरमाणुभ्योमूर्तेर्मृदादेरणोर्नमार भेयथानथैवतस्यशरीरस्यउपादानमारंभःपरमाणुभ्योदृष्टनिरपेक्षेभ्यइत्यर्थः।समाधत्तेनसाध्यसमत्वात्।नोक्तंयुक्तेर्दृष्टोनस्यसाध्यसमत्वा त्पक्षसमत्वात्मृदादेरप्यदृष्टसापेक्षपरमाणुभ्यएवोत्पत्तेरितरेतरगमकत्वादनन्यत्वंस्यतत्रासिध्येरितिभावः।नुमृदादिसाम्यमित्याहसूत्राभ्यांनोस्त्यत्तिनिमित्तत्वान्मातृपित्रोः।तथात्मनश्शरीरंनमृदादिसाम्यंमातापित्रोःकर्मणःशरीरोत्पत्तिनिमित्तत्वादृष्टसहकारेणद्वारस्यशुक्रशोणितो

पुत्रदर्शनादिजन्यसुखानुभावकादृष्टस्यदेवाराधनादिजन्यस्यपुत्रादिनिमित्तत्वात्एवंमातापित्रोरात्मशरीरस्यशरीरोत्पत्तिनिमित्तवाद दृष्टसत्कारेणद्वारस्यशुक्रशोणितादिद्वाराकललादिजनकत्वात् आत्मशरीरस्यपितामातरौपिंडभोजनादेरदृष्टद्वारापुत्रजनकत्वादित्यर्थ इत्यन्ये। आत्मशरीरस्यादृष्टसत्कारित्वेविपक्षेबाधकमाह प्राप्तौवानियमात्। प्राप्तौदंपत्योःसंप्रयोगेतुगर्भधारणस्ययत्नोनियमस्तत्रो दृष्टस्यसत्कारित्वमावश्यकमितिभावः नच्चादृष्टनिरपेक्षैरेवभूतैःकैश्चित्स्वभावविशेषात्शरीरंजन्यतेस्वभावानभ्युपगमेचशरीरस्य सर्वात्मसंयुक्तत्वात् साधारण्यापत्तिरत आह। शरीरोत्पत्तिनिमित्तत्वात् संयोगोत्पत्तिनिमित्तंकर्मेत्ययमर्थः। शरीरस्यसर्वात्मसंयुक्तत्वे पिसंयोगविशेषावच्छेदकनालक्षत्तोपेतात्मनस्तत्तदीयंतत्तच्छरीरंसंयोगाविशेषएवकुतोन्यत आह। संयोगेतिसंयोगविशेषोत्पत्तौकर्मादृष्टवि शेषोनिमित्तमयथाशरीरोत्पत्तावदृष्टाविशेषोनिमित्तमितिसंयोगविशेषस्यादृष्टजननेनियामकोजातिविशेषएवसंयोगःशरीरावयव संस्थानविशेषइतिकश्चित्। अथशरीरंनादृष्टजन्यंप्रवृत्तेरारंभस्वभावत्वादेवतदुत्पत्तेःप्रतिबंधकपूर्वशरीरापगमस्यादृष्टाधीनःजन्य स्यनिमित्तानुसरणंस्वभावस्येवबंधापगमाधीनत्वंइतिद्वितीयपक्षंसांख्यसमेतंनिरस्यति। एतेनानियमःप्रत्युक्तःएतेनअदृष्टेतुकत्वव्य स्थानेनाअनियमस्तुआत्मनःकदाचिन्नानुपशरीरसंबंधःकदाचिदन्यादृशःकिंचिच्छरीरंसकलावयवंकिंचिच्चविकलावयवमित्यादिजदृष्ट हेतुत्वानभ्युपगमेत्वयंनियमोनलक्ष्यतेकिंचादृष्टनिरपेक्षप्रवृत्तिमात्रारब्धत्वेसर्वात्मसाधारण्यंशरीरस्यस्यात्इतिभावः। अन्येतुअदृष्टमप्यनि यंतुंस्यादित्यआत्मशरीरेनेतिअत्राप्यदृष्टांतरमित्यनादित्वमेवेतिभावइत्याहुः। आर्हतास्तुमनःपरमाणुगुणमदृष्टंमन्यंतेतथाहिपार्थिवाःपरमाणु वःसंहिताःस्वादृष्टवशादुत्तरारंभमनेमनश्चस्वादृष्टप्रयुक्तंशरीरमाविशतिनचादृष्टंस्वभावादेवपुद्गलस्यसुखदुःखेसाधयतीतितच्चो त्तरमाहुःपुनस्तत्प्रसंगेपवर्गोनतदात्मादृष्टोपयत्तेर्विनैवतत्तदात्मोपभोगापरमाणवश्चेष्टारंभंनेमुक्तेपितदात्मनिनद्वेगायशरीरमार भेतेअपवर्गइत्युपलक्षणंसंसारिणामपिनरकेतिरश्चादिशरीरोपपत्तेर्विनिगमकंनस्यादितिभावः।अदृष्टस्यमनोगुणत्वमपिदूषयति॥

मनःकर्मनिमित्तत्वाच्चसंयोगाच्चानुच्छेदः। संयोगस्यशरीरारंभस्यतानादिजनकस्यचउच्छेदोनस्यात्कुतःमनसोयत्कर्मअदृष्टंतानि मित्तत्वात्तस्यनित्यत्वात्तादृशसंयोगाधारानोच्छियेततस्यानित्यत्वेपिव्यधिकरणभोगस्यरणस्यतन्नाशकत्वेपिप्रसंगइतिभावः संयो गानुच्छेदकाक्षत्तिरतआह। नित्यत्वप्रसंगश्चप्रापणानुपपत्तेः। नथासतिप्राप्तिरूपस्यमरस्यानुपपत्तेः शरीरादेर्नित्यत्वस्यविनाशित्वस्यप्रसंगः। आक्षिपतिअणुश्यामनानित्यत्ववत्स्यात्। यथापरमाणोःश्यामनानित्यापिनिवर्तनेतनथाशरीरादिकमपिनिवर्तनेतयद्वातथैवपरमाणु नित्यंनित्यमप्यदृष्टंनिवर्तनेतरभावाच्चनापवर्गेशरीरमितिसिद्धांतसूत्रंनास्तिनागमेन्। अस्तुतस्यप्रमाणविषयस्यअभ्युपगमःस्वीकारस्त तूप्रसंगादित्यर्थः। नहिपरमाणुनिष्ठादृष्टस्यकरणस्यसत्त्वेशरीरोच्छेदःस्यादेवमणुश्यामनानित्यत्वस्यापिप्रमाणागोचरस्यस्वीकारःस्या नथदृष्टानासिद्धिःनचानादेर्भावस्यनाशःसंभवतिजन्यभावत्वेनतथेतुत्वात्यद्वानित्यादृष्टाच्छरीरसंबंधोपगमेअस्तुतात्स्वयमत नितात्कर्मतत्फलभोगमःफलसंबंधःस्यात्नथाचस्वात्मनाविशेषात्किंशरीरंकस्यभविष्यतीत्यत्रनियामकाभावइतिभावः॥समाप्तंश रीरस्यादृष्टनिष्पाद्यत्वप्रकरणं॥ ॥समाप्तंचतृतीयाध्यायस्यद्वितीयमाह्निकं॥२॥ ७१॥श्रीः श्रीः इतिश्रीविश्वनाथभट्टाचार्यकृतायांन्या यसूत्रवृत्तौतृतीयाध्यायवृत्तिःसमाप्ता॥श्रीः श्रीः॥ ॥शूरकोटिविजयप्रभाभरंयोगिमानसचरंपरंमहः॥श्यामलंकिमपिधामकाम मदंकामकोटिकमनीयमाश्रये॥तृतीयनाबदात्मादिप्रमेयषट्कंकारणरूपंपरीक्षितमथकार्यरूपंप्रवृत्त्यादिप्रमेयषट्कमवसरतोनुसृ त्यनुमद्भावनचपरीक्षणीयंययपिप्रथमाह्निकेषट्कंपरीक्षणीयंद्वितीयाह्निकेतुतत्त्वज्ञानेनथापिनस्यापवर्गहेतुत्वादुपेक्ष्ययोगेन चपरीक्षणीयत्वादपवर्गपरीक्षणंःपात्तिनयाषट्कपरीक्षेत्याध्यायार्थः॥नन्वेवंदृष्टधर्मबनयाषट्कपरीक्षाप्रथमाह्निकार्थः।तत्रप्रथमा ह्निकेचतुर्दशप्रकरणानितत्रोद्देशरूपंबनयाप्रवृत्तिदोषयोःपरीक्षाप्रथमप्रकरणार्थनवार्थभेदात्प्रकरणभेदःयथानघतिपरस्परंनो

३५ साकांक्षाभ्यामवयवाभ्यामुत्पन्नवत्सलक्षणौ कार्थकत्वकथनात्प्रवृत्तिपरीक्षायामाकांक्षिता योसूत्रोप्रवृत्तिर्यथोक्ता।अत्रतथैवेति शेषं पूरयंति।तदयुक्तंतथासत्यैवयथाशब्दस्याकांक्षाशोनावग्निमसूत्रस्थतथाशब्देपियथाशब्दांतरस्यपूरणीयतयाप्रकरणभेदापत्तेस्तस्मादग्निमसूत्रस्थतथाशब्देनान्वयोयुक्तः।प्रवृत्तिर्यथोक्ताऽऽत्मलक्षणवतीतथादोषाऽप्युक्तलक्षणवतइत्यग्निमसूत्रसंबन्धितोर्थः॥प्रवृत्तिर्वाग्बुद्धिशरीरारंभइत्युक्तलक्षणासत्वान्नासिध्यंतलक्षणमितिभावः।प्रवृत्तिस्तुदृष्टीकारणरूपाकार्यरूपाच्चेष्टाऽऽप्तोपदेशसमवेतज्ञानजन्यत्वेनाविशिष्टाविशिष्टावाग्यत्नवज्जातिमतीप्रत्यक्षसिध्यादितीयानुधर्माधर्मरूपायागादेरगम्यागमनादेश्चविरध्वस्तस्यव्यापारतयाकर्मनाशजन्यस्पर्शादेःप्रायश्चित्तादेश्चनाश्यतयासिध्यतीतिदोषपरीक्षायांप्रासायामाह।तथादोषाः।तथादोषाऽपिप्रवर्तनालक्षणइत्युक्तलक्षणवत्तयैवनासिध्यतीतिभावः।समासंप्रवृत्तिदोषसामान्यपरीक्षाप्रकरणं॥अथवैराश्येनविशेषेणदोषपरीक्षणायतवैराश्यप्रकरणंतत्रसिध्यंतसूत्रंतत्रैराश्यंरागद्वेषमोहाधर्मताभावात्तेषांदोषाणांत्रयाराशयःत्रयःपक्षानुरागद्वेषमोहानामेकैकत्वेतेषामर्थांतरभावात्तत्रबांतरभेदवत्वात्।तथाचभयशोकमानादीनामेवेषांवांतर्भावात्रविभागन्यूनत्वंइच्छाद्वेषत्वमिथ्यासानत्वरूपविरुद्धधर्मवत्त्वान्नविभागाधिक्यंइच्छादिकंतुरागादावनुभवसिध्यंतत्ररागपक्षःकामोमत्सरःस्पृहातृष्णालोभोमायादंभइतिकामोहिरंसारूपश्चविजातीयःसंयोगःनारीगतोभिलाइतितुनयुक्तंस्त्रियांकामेव्याप्तेःमत्सरःस्वप्नयोजनप्रतिसंधानंविनापरस्मिन्ननिवारणेछायधाराजलकीयादृष्यानान्मोदकंपाइत्यादिएवंपरिगुणनिवारणेछापिस्यूताधर्माविरोधेनप्राप्तीछातृष्णाइदमेतन्नक्षीयतामितिनूछाउचितव्ययाकरणेनापिधनरक्षणेचानापंकार्पण्यमपितृष्णाभेदएवाधर्माविरोधेनपरद्रव्येछालोभःपरवंचनेछामायाकपटेनधार्मिकत्वादिनास्वोत्कर्षख्यापनेछारंभः।द्वेषपक्षस्त्वीर्ष्यासूयापदेशमात्सर्याभिमानइतिक्रोधेनैवलीलित्यादितुर्द्वेषविशेषः।ईर्ष्यासाधारणेवस्तुनिपरस्वत्वात्तद्वतीतिद्वेषःयथादुरंतदारादीनांऽसूयायरगुणादौद्वेषः ३५

द्रोहोनाशायद्वेषःहिंसालुद्रोहऽन्यापरेतुतंद्रोहंमन्यंतेऽवमर्षःस्वापराधेसमर्थस्यद्वेषःअभिमानोपकारिण्यकेचिदिरस्यान्निद्वेषःमोहपक्षःविपर्ययसंशयतर्कमानप्रमादभयशोकाः।विपर्ययोमिथ्याज्ञानापरपर्यायोऽयथार्थनिश्चयएकधर्मकविरुद्धभावाभावस्थानंसंशयःसएवविमृशिकेत्युच्यतेव्यापारोयंप्रापकप्रसंजनंतर्कःआत्मन्यविद्यमानगुणारोपेणोत्कर्षधीर्मानःगुणवतिनिर्गुणत्वधीरपकर्षस्ययमपिमानेनभवतिप्रमादःपूर्वंकर्तव्यतयानिश्चितेप्यकर्तव्यताधीःएवंवैपरीत्येविभयमनिष्टेतूपनिपातेनस्मरीयोगोनष्टेतात्मानंशोकरूपेवियोगतत्प्राप्तानष्टेतासंतापोनैकप्रत्यनीकभावात्रागादीनांभेदानएकप्रत्यनीकभावात्एकस्मिन्प्रत्यनीकभावोविरोधित्वंयथातस्यक्षयोनैकनाश्यत्वादित्यर्थः।एकंहिनित्यत्वानमेष्टोविरोधिसमाधत्तेव्यभिचारादितितुएकविरोधित्वंभेदनिषेधनेतुव्यभिचारात्एकारात्एकस्मिंसंयोगनाश्यतेपिरूपादीनांभेदात्किंचनैतेषामेकनिवर्त्यवंतत्वंतानस्यमोहनिवर्तकत्वान्निवर्त्यरागादिनिवर्तनित्याशयनात्तेषांमोहःपापीयान्मोमूढस्यनरोसत्तोःयद्यपिबहुनोनिर्धारणेइष्टेनसप्तम्यौवाविधानात्पापतमःपापिष्ठइतिवायुक्तंनथापिद्वौद्वावधिकृत्यनिर्धारणंद्वयोर्निर्धारणेईयसुनोविधानात्नेहरागमोहयोर्द्वेषमोहयोर्वामोहःपापीयानर्थमूलत्वेबहुत्वेपिनियमवतेतुनामोहनामूढस्यमोहशून्यस्यरागद्वेषयोरभावादित्यर्थः।नवतत्त्वानिनोपितिनातितेषांवरप्रवृत्तिनिवृत्तिरागद्वेषाधीनेइतितत्रव्यभिचारइतिवाच्यंधर्माधर्मप्रयोजकरागद्वेषयोर्द्वित्वेनविवक्षितत्वात्एतदपिप्रायकमेवास्मोद्विषंश्चभुंक्ष्वइत्यादिकमपीतिभावः।शंकतेप्राप्तस्तुतिनिमित्तनैमित्तिकभावादर्थांतरभावादोषेभ्योदोषनिमित्तानामस्तेषांनित्यत्वेस्यादभेदनकार्यकारणभावाभावाद्दोषेभ्यइत्यंतंगणितकभेदाद्दवचनंप्राप्तस्तुतीर्यंशास्त्रनसूत्रंकिंतुभाष्यतःपूरणमित्यपिवदंतिनिराकरोतिनिदोषलक्षणावरोधान्मात्स्यामोहस्यदोषत्वलक्षणवादोषत्वंव्याख्यातेतुमद्भावोनविरुध्यतइतिभावः।

३६ उत्पत्तेर्योजकत्वमुक्तमनैकांतिकत्वमप्यात्मनि नित्यनैमित्तिकोपपत्तेश्चतुल्यजातीयानामप्रतिषेधः। एकजातीययोरपि द्रव्ययोर्गुणयोश्च नित्यनैमित्तिकोपपत्तेर्हेतुत्वेनुमद्भावस्वीकारात्तुल्यजातीयत्वप्रतिषेधोनयुक्तइति॥ समाप्तंप्रेत्यभावपरीक्षाप्रकरणं॥ ५

क्रमप्राप्तनया प्रेत्यभावेपरीक्षणीये प्रेत्यभावः शरीरस्यबुद्धेरात्मनो वा नित्यस्यपुनरुत्पत्तिः प्रेत्यभावइतिलक्षणसूत्राद्दृष्टस्यादृष्टस्यवादः प्रतीयतेनयासौनित्यस्यात्मनः संभवतीतिशरीरादेः स्यान्नचमृतस्यशरीरादेरुत्पत्तिर्विरोधान्नेदंयुक्तमिति वाच्यं प्रेत्यभाव इत्यस्य सुखंव्यादायस्वपितीतिवत्प्रत्ययेनभूत्वाप्रायेणमित्यर्थादत्रसिद्धांतसूत्रं आत्मनित्यत्वेप्रेत्यभावसिद्धिः। आत्मनःपूर्वोक्तयुक्त्या नित्यत्वे प्रेत्यभावस्तस्यसिध्यतिएकजातीयशरीरायसंबंधव्यरमसंबंधनाशयोरुत्पादप्रापणयोरात्मनःसंभवात्संबंधस्य वक्ष्यमाणस्यावच्छेदकभावलक्षणःसंबंधविशेषोनिरुक्तोवेत्यनेदंतल्लक्षणसूत्रेपुनरुत्पत्तिरित्यत्रपुनःपदंचप्रेत्यभावेऽस्यानादित्वंज्ञापनायसूत्रेवैयर्थ्यमुद्भावयितुंयुज्यतइति। ननुप्रेत्यभावउत्पत्तिर्निरूप्यः साचनजातीयाद्द्वितीयादुत्पत्तिसंभवतिआद्येपृथिव्यादौव्यभिचारात्तन्नित्यत्वेमानाभावादतः प्रेत्यभावोसिध्यइत्युपेक्ष्यात्मप्रसंगाद्धेत्वंतरप्रकारंप्रदर्शयति। व्यक्ताऽव्यक्तानांप्रत्यक्षप्रमाणात्। व्यक्तानामुत्पत्तिरितिशेषः व्यक्ताऽव्यक्तजातीयात्पृथिव्यादिनः व्यक्तानांव्यक्तजातीयानांजन्यपृथिव्यादीनामुत्पत्तिरित्थंचपृथिव्यादेः पृथिव्यादिनोरुपचयादिनोरुपचयादीनामुत्पत्तेःप्रत्यक्षसिध्यत्वात्परमाणुरपिकल्प्येतत्रसरेणोरपक्षएमत्वेनसावयवत्वसिध्येत्स्वल्पलाघवान्नित्यत्वमितिभावः। अत्रबुध्यांकुरेतेनघटादयटनिष्पत्तेः। विशेषकार्यकारणभावाभावसामान्यतोपिनतथेतिभावः। विशेषतोव्यभिचारेनाविशेषेणसामान्यतस्तुनास्त्येवेत्याशयवान्समाधत्तेव्यक्ताद्यटनिष्पत्तेरप्रतिषेधःसजातीयात्सजातीयोसत्तेनप्रतिषेधः। पृथिवीजातीयात्कपाल्यादिनोघटादिनिष्पत्तेः। उक्तोपादानंवाप्रयोजकमितिभावः। समाप्तंप्रेत्यभाव परीक्षाप्रकरणं ५ ८ ५ ८ ५ ८

३७ वस्तुतस्तुकेवलेश्वरकारणतापरंप्रकरणंतदुपादानतापरंवेतुनाक्षिप्तमितिमानमाकलयामइति॥समाधत्तेनपुरुषकर्माभावेफलानिष्पत्तेःकेवलब्रह्मस्वरूपवद्देहतुत्वेनादिदृक्षायाअप्यधिष्ठितायास्तद्विषयतायाश्चानभ्युपगमादभ्युपगमेद्वैतापत्तिरतःसर्वेसर्वदास्यात्तस्याश्चकार्यवैचित्र्यमितिपुरुषकर्मणोपिस्मृत्कारितावश्यकीब्रह्मस्वरूपउपादानहेतुनसंभवेसमवायिकारणसंभवात्तस्यकारणतामात्रंविष्यतएवेतिभावः॥नन्वेवंपुरुषव्यापारस्यफलेव्यभिचारोनस्यादितिचेन्नेश्वरकारितत्वादेहेतुःफलाभावस्यपुरुषकर्माभावकारितत्वात्पुरुषस्यकर्मअदृष्टंतदभावाधीनत्वात्पुरुषकारःओहेतुःफलानुपधायकः॥नन्वीश्वरएवकइत्यत्रभाष्यं॥गुणविशिष्टात्मानमीश्वरः॥गुणैर्नित्यत्वेनेच्छाप्रयत्नैःसामान्यगुणैश्चसंयोगादिभिर्विशिष्टमात्मांतरजीवेभ्योभिन्नआत्मांतरादाद्यःसृष्ट्यादिवेदद्वारादिताद्विनोपदेशकोजगतोपितेतिपरेतुप्रसंगादीश्वरमनिपादनायेत्यनिसूत्रीनयाहिईश्वरःकारणंअर्थाज्जन्यजातस्यअनुमानंतुक्षित्यादिकंसकर्तृकंकार्यत्वाद्घटवदित्यर्थः॥ननुजीवानामेवकर्तृत्वंस्यादत्राह॥पुरुषेतिपुरुषकर्मणांवैफल्यंदृश्यतेतथाचविकलेकर्मणिप्रवर्तमानत्वादत्रजीवानांयतःउपादानगोचरापरोक्षज्ञानादिमतोहिकर्तृत्वंनचक्षित्यादेरुपादानगोचरमपरोक्षंतज्जीवानामितिभावः॥नन्वदृष्टद्वारा जीवानांकर्तृत्वमस्त्वित्याशंक्याहनपुरुषेतिफलस्यकार्यस्यकर्माभावेनिष्पत्तेरनन्यथासिद्धत्वात्पुरुषोपभोगसाधनत्वात्तत्कर्मजन्यत्वमितिस्वीकारेणायपुरुषेति॥समाधत्तेनादिकर्मणोपिनित्यादीश्वरकारितत्वादत्रेतनस्यवेतनाधिष्ठितस्यैवजनकत्वादितिभावः॥ समाप्तमीश्वरोपादानताप्रकरणं यद्यपिकार्याणांसाक्षात्सिद्धिकेवलंनदानघरमाद्यादीनामुपादानत्वंनचेश्वरस्यनिमित्तत्वमतएवाकस्मिकत्वनिराकरणप्रकरणमारभ्यतेतत्रपूर्वपक्षसूत्रं॥अनिमित्ततोभावोयादिदर्शनात्॥ कंटकतैक्ष्ण्यादिदर्शनात्॥ अनिमित्ततइतिप्रथमांतात्तसिऽनिमित्ताभावोयमितिशेषः॥भावेतिस्पष्टार्थं॥सुखमित्यादिकारणनियम्योऽसौनित्यात्॥कंटकतैक्ष्ण्योसन्निवेशयद्वायदादिकंनसकारणकंभावत्वात्कंटकतैक्ष्ण्यवदित्यनेसंस्थानविशेषःआदिपदान्मयूरचित्रादिपरिग्रहः॥ ३७

तदकारणकमेवेत्याशयः॥एकदेशाभ्रांतोदूषयति॥अनिमित्ततइतिहेतुपंचमीनिर्देशादनिमित्तस्यैवनिमित्तत्वात्कथमनिमित्ततइतिदूषयति॥निमित्तानिमित्तयोरर्थांतरभावादप्रतिषेधः॥अनिमित्तस्यानिमित्तस्यचार्थांतरभावात्भेदात्उक्तःप्रतिषेधोनयुक्तःअनिमित्तस्यानिमित्तत्वासंभवात्शरीरस्यकर्मनिमित्तत्वदूषणेनैवचदूषितत्वापत्तिरितिन्यायेनात्रनदूषितमितिनव्यास्तुसूत्रद्वयीमेवंव्याचक्षतेसमाधत्तेःअनिमित्तेतिअनिमित्तस्याअनिमित्तत्वसाधकस्यनिमित्तत्वात्अनिमित्तत्वानुमितिजनकत्वादनिमित्ततइत्यार्थात्॥अनिमित्तत्वानुमितिजनकानभ्युपगमः॥निमित्तत्वेनसिद्धेदिकंटकतैक्ष्ण्यादिकमपिनानिमित्तकंअदृष्टविशेषसहकृतेश्वरेणभिन्नदुःखादादिपदादूदर्यंदोषांतरमाह॥निमित्तेति॥इदमत्रनिमित्तमिदमनिमित्तमितिप्रतीत्यानयोर्भेदसिद्धेर्निमित्तप्रतिषेधोनयुक्तःइतरथासर्वलौकिकीप्रतीतिर्नोपपद्यतेतिभावः॥समाप्तमाकस्मिकत्वप्रकरणं॥सर्वंसदैवनित्यत्वेनादेरपिनित्यत्वंस्यादतःसर्वनित्यत्वनिराकरणप्रकरणं॥तत्रप्रथमयत्नमनित्यत्वव्याख्यानेवेतिसंज्ञायेपूर्वपक्षसूत्रं॥सर्वमनित्यमुत्पत्तिविनाशधर्मकत्वात्॥अनित्यंविनाशिउत्पत्तिमत्त्वेनविनाशधर्मकत्वात्॥उत्पत्तिमत्त्वंचाकाशादेरपिमेयत्नासिद्धिःयद्वाउत्पत्तिविनाशकत्वात्॥उत्पत्तिविनाशधर्मकानांमानेनसिद्धत्वात्द्वित्वंमप्रमाणकमितिदूरंयंपरेतुअनित्यत्वंकादाचित्कत्वेउत्पत्तिधर्मकत्वाद्विनाशधर्मकत्वादितिहेतुद्वयेनासर्वमित्याहुःदूषयति॥नानित्यतानित्यत्वात्॥उत्पत्तिमत्त्वेनविनाशित्वसाधकंअनित्यतायाधर्मस्यानित्यत्वात्अविनाशित्वात्॥नत्रव्यभिचारात्॥आदिपदेनतदनित्यत्वमंगीकृत्यविनाशानुविनाशवत्तस्याअनित्यतायाअप्यनित्यत्वंयथावर्षास्वेघनादेर्विनाशानंतरंस्वयमपिनश्यतिननुतासोऽनुनंतथाघटादेरपिनाशोनश्यतिनतुघटाद्युन्मज्जनंध्वंसस्यापिप्रतियोगिध्वंसत्वाध्वंसप्रतियोगभावानाधारकालस्यप्रतियोग्यधिकरणत्वात्मिति॥प्रामाण्यप्रयोजकत्वात्॥नोन्मज्जनमित्यन्यासमाधत्ते॥नित्यस्यप्रत्याख्यानंयथोपलब्धिव्यवस्थानात्॥नित्यस्यनित्यत्वविशिष्टस्यनित्यत्वस्यनप्रत्याख्यानमितिफलितंतेयथोपलब्धिउपलब्धिनिर्वाहेणतथाचधर्मिसिद्धौसत्यांघटकमानेनलाघवसहकृतेनाकाशादेर्नित्यत्वव्यवस्थापनादिति॥समाप्तंसर्वनित्यत्वनिराकरणप्रकरणं॥

३८ सर्वनित्यत्वेनाप्रेत्यभावादिसिद्धिरतस्तन्निराकरणप्रकरणमारभ्यते॥ सर्वं नित्यं पञ्चभूतनित्यत्वात्सर्वं नित्यं भूतत्वान्नेयत्वाद्घटवत्तत्रदृष्टान्तप्रदर्शनायपञ्चभूतनित्यत्वादित्युक्तेनेतरमाणवाकाशदृष्टान्तोलभ्यते। समाधत्ते। नोत्पत्तिविनाशकारणोपलब्धेः। सर्वनित्यत्वेनमृद्भिर्घटादीनां उत्पत्तिविनाशकारणानांकपालसंयोगमुद्गरपातादीनांउपलब्धेस्तथाचोत्पादविनाशावावश्यकाविति पुनःसंस्थ्यमतन्निराकरणायाह॥ प्रतिषेधः उक्तः प्रतिषेधोनित्यस्यपरमाण्वादेर्यल्लक्षणंभूतत्वादिघटादौतदवरोधात्तत्सत्त्वात्तथाचोत्पादादिप्रत्ययोभ्रान्तइतिभावः॥ दूषयति॥ उत्पत्तिकारणोपलब्धेर्नित्यत्वनिषेधोनयुक्तउत्पत्तेस्तत्कारणात्तत्रप्रापकाउपलब्धेः तथाचोत्पादविनाशप्रतीतेः प्रामाणिकत्वान्नतन्निषेधइतरथाकादाचित्कप्रतीत्यनुपपत्तेः॥ नचाविभुत्वात्तदुपपत्तिस्तस्यैवनित्यत्वेसर्वं नित्यत्वव्याघातात्॥ विवेचयिष्यतेचेदंस्यष्टतरमुपरिष्टात्उत्पादविनाशप्रत्ययस्यभ्रान्तत्वंस्यादित्याशंक्याह॥ नव्यवस्थानुपपत्तेः॥ सर्वलौकिकप्रमाणेनसिध्यस्याविभ्रमत्वेशंकायांप्रमाभ्रमव्यवस्थाराहितोघःस्यादित्यर्थः॥ समाप्तंसर्वं नित्यत्वं निराकरणप्रकरणं॥ अथप्रसंगात्सर्वपृथक्त्वप्रकरणंतत्र पूर्वपक्षसूत्रंसर्वंपृथग्भावेचलक्षणपृथक्त्वात्॥ सर्वंवस्तुपृथक्नानालक्ष्यतेनेनेतिलक्षणंसमाख्यातस्यापृथक्पृथगर्थकत्वेनाचप्रयोगः घटादिसमूहरूपःवाच्यस्तेनावयविवत्अतीन्द्रियेगगनादौमानाभावादात्मनः॥ शरीरानन्तरंकाद्रुणकर्मणोनाश्रयाभेदाद्विशेषसमवायायोगान्नाभावादभावस्यनुच्छेदान्नव्यभिचारः यद्वाघटादिकंस्वस्मादपिपृथक्भावलक्षणानांगोधरसादीनांतत्तदवयवानांपृथक्त्वात्घटादेश्चतदभावादिति भावः॥ समाप्तंनानेकलक्षणैरेकभावनिष्पत्तेः॥ उक्तेनेकलक्षणैरनेकस्वरैरवरसादिभिस्तदवयवेश्चविशिष्टस्यैकस्यैवभावस्यनिष्पत्तेरस्त्येवेत्यर्थः॥ नचैकस्यधर्मिणः प्रत्यक्षादिप्रमाणसिद्धस्यानेकस्वरूपसामर्थ्यात्मकत्वाभावादवयवानांचकारणत्वात्कार्यकारणयोरभेदासंभवाच्चनतत्रदामकत्वंघटादेः संभवतीतिभावः॥ हेतुमाह॥ लक्षणव्यवस्थानादेनाप्रतिषेधः॥ लक्षणस्यार्थद्वारानोघटपटादीनां

व्यवस्थानाः व्यवस्थितत्वादेकत्वप्रतिषेधः॥ पृथक्त्वव्यवस्थापनेनेत्यर्थः॥ कपालसमवेतद्रव्यत्वादिकंहिघटादेर्लक्षणंकपालघटस्यादिप्रतीतिसिध्यंनचेदंसमूहात्मकत्वेसंभवतिपृथक्त्वलक्षणस्यघटादिस्वरूपव्यवस्थितत्वात्स्वरूपाद्योगश्चाप्रयुक्तत्वान्नतत्संभवः किंचसमूहलक्षणव्यवस्थितेरवश्यंयुक्तंसमूहोहिनानाकस्यसमुदायःसचैकव्यक्तेरनभ्युपगमेसिध्यतीतिभावः॥ समाप्तंसर्वपृथक्त्वनिराकरणप्रकरणं॥ सर्वशून्यत्वेनकार्यकारणभावासंभवतिनानिराकरणप्रकरणमारभ्यतेतत्रतानविषयत्वमभावत्वव्याप्यंनवेतिसंशयेपूर्वपक्षसूत्रंसर्वमभावोभावेष्वितरेतराभावसिद्धेः॥ सर्वेविवादयदभावस्तुच्छंतत्रप्रत्यक्षमानमाह॥ भावेष्विति भावत्वाभिमतेषुघटादिषुअभावत्वसिद्धेः घटःपटोनेत्यादिप्रतीत्यासर्वेषामभावत्वसिद्धेः॥ स्वयंतत्सूत्रंनस्वभावसिद्ध्यर्थंवानाभावानांपृथिव्यादीनांस्वभावस्यगंधादेःसत्वादेश्चसिद्धेः नहितुल्यस्यगंधरसादिकंसत्वेनप्रतीतिर्वासंभवतिपुनःशंकतेनस्वभावसिद्धिरापेक्षिकत्वात्॥ नहिसर्वेषांभावानामेकःस्वभावःसंभवतिआपेक्षिकत्वात्॥ भिन्नत्वाद्भिन्नस्यस्वभावत्वेस्वस्मादविभेदापत्तेः यद्वाऽतरसापेक्षत्वात्एतदपेक्षयायंनीलतरएतदपेक्षयातुस्वरूपनिष्प्रतीतेः यच्चसापेक्षंतदवस्तुयथात्वेवासापेक्षस्यकारणेसमाधत्ते॥ व्याहतत्वादयुक्तं॥ सापेक्षत्वस्यतुच्छत्वव्याप्येव्याहतत्वादसिध्यत्वान्नवाघटादेः सापेक्षत्वंसंभवतिकिंचसापेक्षत्वंभावेक्षंनवाद्यपक्षेनतस्यतुच्छत्वान्नसाधकत्वंद्वितीयेनस्यैवसत्वात्कुतः सर्वशून्यत्वमितिभावः॥ समाप्तंसर्वशून्यत्वनिराकरणप्रकरणं॥ अथसंख्येकान्तवादनिराकरणप्रकरणं॥ तत्रभाष्यउपपन्नेसंख्येकान्तवादः सर्वमेकंसदविशेषात्सर्वंद्विधानित्यानित्यभेदात्सर्वंत्रिधात्माताभेदयंतानमितिसर्वंचतुर्थप्रमाणाप्रमाणं॥ प्रमेयंप्रमितिरिति॥ एवंयथासंभवमन्येपीतितत्रयथानित्यत्वानित्यत्वलक्षणधर्माभ्यांद्वैधंनथासत्त्वेनैक्यमितिस्पष्टोर्थः परत्वेवंव्याख्यतोग्रंथः॥ सिध्यद्वैतवादस्तथाचाह॥ वैकमिदंविशेषंसंत्यसर्वमन्यन्मिथ्यायद्वासर्वप्रपंचजातंएकेद्वैतशून्यंसदविशेषात्तयटः

सन्पटसन्निति प्रतीतेः। यदाभिन्नसद्। भिन्नपटस्य घटादभेदसिध्येः श्रुतिरपि यत्कमेवाद्वयं ब्रह्मनेह नानास्ति किंचनेत्यादि। अन्ये
त्यनेनरूपसंस्कारवेदनानुभवाः पंचस्कंधाइतिसौत्रांतिकाः। इत्यादिसमुच्चयः एतेप्राक्षेपेषु सिध्यंतसूत्रांसंख्येकांतासिध्येः कार
णानुपपत्त्युपपत्तिभ्यांसंख्येकांतानसिध्यंतिकारणस्यप्रमाणस्यानुपपत्तेः उपपत्तौवानसंख्येकांतः साधनस्यसाध्यातिरिक्तस्यापेक्षितत्वात्।
आक्षेपतिनकारणावयवभावात् नसंख्येकांतस्यासिध्येः कारणस्यप्रमाणस्यावयवभावात्। उक्तस्यैकदेशत्वादवयवावयविनोश्चभेदाभा
वादितिभावः। दूषयति। निरवयवत्वादहेतुः। उक्तोहेतुर्नयुक्तः सर्वस्यैवपक्षत्वेनावशिष्टस्याभावात्पक्षैकदेशस्यहेतुत्वासंभवादिति
भावः श्रुतिस्तु ब्रह्मैक्यपरेतिएतच्चनास्माभ्यंरोचते सत्वेनैक्यस्यनित्यानित्यभेदाद्वैविध्यादेश्चाप्युपगमात्वाद नित्यस्याप्यनुपमानस्यनि
त्यानित्यसाधकत्वेविरोधाभावात्कथमितरथापटपदार्थसत्पदार्थचिंतेदितिनस्मादहेतवादनिराकरणापरत्वएवप्रकरणसंग
दृतइतिसंक्षेपः। अथावसरतः फलपरीक्षणायेसंशयमाहुः कालांतरेचफलनिष्पत्तेः संशयः। पाकादिक्रियायाःसपः फलकृत्यस्य
त्यादेः कालांतरफलकस्यदर्शनाद्ग्नित्रोत्रत्वनादिसादेर्वाफलंसाध्यस्ककालांतरेवेतिसंशयस्तत्रेष्टिकर्मकार्यकार्यादीनामेवफलत्व
संभवेनादृष्टादिकल्पनमितिपूर्वपक्षे सिध्यंतसूत्रं। नसपःफलकालांतरेपभोग्यत्वात्। कालांतरेपभोग्यत्वेनप्रतिपादनाद्धित्यर्थः।
स्वर्गोहिफलंश्रूयतेसचदुःखासंभिन्नसुखंनचैहिकंसुखंतथाएवंहिसादेस्तत्तन्नरकोपभोगःफलंश्रूयतेनचेदंतत्संभवइतिभावः। शंकते
कालांतरेणानिष्पत्तेर्हेतुर्विनाशात्कालांतरपतत्फलकर्मणः फलंनसंभवतिहेतोस्तत्कर्मणोविनाशात् समाधत्ते। प्रागिष्पत्तेर्दृष्टफल
वत्तत्स्यात्। स्वर्गादिनिष्पत्तेः। पाकतत्द्वारंस्यादृष्टंतमाह। वृक्षफलवत्यथामूलसेकादिनाशेपिनदृष्टीनावयवोपचयादिद्वारत्वे
नफलोत्पत्तिस्तथापत्तेर्यागादिनाशेपितज्जन्यादृष्टरूपद्वारसत्वात्स्वर्गादुत्पत्तिविरोधः। ननुकार्यकारणभावएवनविचारसहइत्या

शंकते। नासन्नसन्नसदसत्सदसतोवैधर्म्यात्। प्रागिष्पत्तेरित्यनुवर्तते। फलमित्यध्याहर्तव्यं तथाचोत्पत्तेः प्राक्फलंनासदुत्पत्त
उत्पत्तौशशशृंगादेरप्युत्पत्तिः। स्यात्स्याच्चसिकतादावपितैलंनवासत्सदुत्पत्तिविरोधादनुत्पत्तावेवसदसत्सदसतोः सत्वासत्व
क्षणोवैधर्म्यात्। समाधत्ते। प्रागुत्पत्तेरुत्पत्तिधर्मकमसदित्यध्याहारादव्यावृत्तेः उत्पत्तिधर्मकंउत्पत्तिधर्मकत्वेनोपलभ्यमानंपटादि
कमुत्पत्तेः प्रागसदितिअनुद्धानत्वंउत्पादनाशयोः प्रमितत्वात्इदानींपटउत्पन्नइदानींघटोविनष्टइतिप्रत्ययात्सतस्तुत्पत्तिसंभवउत्प
त्तेरनुपपत्तेः प्रसंगात्यत्र विनाशस्यतत्रहेतुत्वंतथाप्यनुत्पन्नभावस्यनाशायोगादुत्पादस्यसाधकत्वेनाशउक्तः असतउत्पत्तौनियमोनस्या
दित्यत्रहेतुः बुद्धिसिध्यंतुतदसत्तत्कार्यंउत्पत्तेःप्रागभावप्रतियोगिबुद्धिसिध्यंबुध्याविषयीक्रियतेतथाहिइहतंतुषुपटोनविद्यतीतिसत्सा
क्षिवेदःप्रवर्त्तनेनतुपटोस्तीतिसाक्षात्तथासतिसिध्येत्तेनेच्छाभावात्प्रवृत्त्यनुपपत्तेः सिकतादौतुपटोभविष्यतीतिनसायतेकिंतु
नभविष्यतीतिनसायत्यएवकुत इतिवेदनन्वनुभयप्रएषंकिंचत्मनेपिकुतोनसायते। तन्नपटाभावादितिचेत्कथमिदंनिरणा
पिपादनपूर्वंतेनुसिकतौघोस्तुल्यत्वात्तंतुत्वेनाश्रयतेनित्वेनतुत्वेनकारणत्वेत्येवस्यात्प्रवृत्त्यनुरोधात्तन्यस्तुतृफलभावस्तथाचिव
क्षफलघटिसाधनंघटमात्रादृष्टसिध्येरित्याशयेनशंकते। आश्रयव्यतिरेकाद्वृक्षफलवदित्यहेतुः। प्रागिष्पत्तेर्वृक्षफलवदितिहेतुः
कुतः। आश्रयव्यतिरेकात्येनकर्मफलंतत्स्यनाशादुत्पत्तेरुत्तरक्षणेतुतत्स्वरूपसत्वात्सविलयेकादिकंपरिकर्मोपयुक्तमतइत्यभिमानः समाधे
त्तेप्रीतेरात्माश्रयत्वादहेतुः। आश्रयव्यतिरेकादितिहेतुर्नयुक्तः प्रीतेः सुखस्यधर्मिशरीरावच्छेदेनजायमानत्वात्स्वात्मवृत्तित्वाद्यागादिसा
मानाधिकरण्यादित्यर्थः। क्वचित्सामानाधिकरण्यसंभवेपिसर्वत्रनतथेतिशंकतेनपुत्रस्त्रीपशुपरिच्छेदस्थिरणान्नादिफलनिर्देशात्
पुत्रादीनांफलत्वेननिर्देशात्सामानाधिकरण्यसंभवेपिसर्वत्रनतथेतिशंकतेनपुत्रस्त्रीपशुपरिच्छेदस्थिरणान्नादिफलनिर्देशात्पुत्रादीनां

फलत्वेन निर्देशात् सामानाधिकरण्यसंभवेपि सर्वत्रनतथेतिशंकतेनपुत्रस्त्रीपशुशरीरण्यान्नादिफलनिर्देशात्पुत्रादीनांफलत्वेन निर्देशा
त्सामानाधिकरण्यंनसंभवतीतिभावः। यद्यपिपुत्रादीनांमैत्रिकफलत्वात्रान्वयव्यतिरेकभावावेदकैवनतथापितज्जन्मांतरीयध
नादिकमपिफलस्यानत्रापिनानुपपत्तिरित्याशयेनाह। तत्संबंधात्फलनिष्पत्तेस्तेषुफलवदुपचारः। तत्संबंधात्पुत्रादिसंबंधात्फलनिष्प
त्तेःप्रत्युच्यतेःतेषुपुत्रादिषुफलवदुपचारःफलत्वेनव्यपदेशः यथाऽग्नौत्रैवार्णिनांप्राणाइति॥ समाप्तंफलपरीक्षाप्रकरणं५ ॥अथ
क्रमप्राप्तंदुःखपरीक्षणीयंतत्रबाधनालक्षणंदुःखमित्युक्तंनदर्थस्तुदुःखस्यात्यंतमत्यंतमित्युक्तंनत्रशरीरादौदुःखव्याप्तिमित्याशंक्याह।
विविधबाधनायोगादुःखंजन्मोपपत्तिः।ननुयोगाज्जन्मशरीरादिकंनदुःखंतिस्तत्संबंधः विविधबाधनायोगात्दुःखमितिव्यपदिश्यते
ननुवास्तवमेवतत्तद्दुःखंतथाचविविधदुःखानुव्यक्तयाहेयत्वार्थंदुःखमितिभावनीयमुपदिश्यतेननुदुःखभावनेनकिंसुखं
प्रत्यादिश्यतेनचैतदुपपद्यतेमैवं।सुखस्याप्यंतरालनिष्पत्तेःदुःखानांमध्येसुखस्याप्युत्पत्तेस्तत्प्रत्याख्यानंस्याशंक्यत्वात्।न
नुसुखंदुःखसंबंधाविशेषात्सुखभावनमेवकिंनेष्यतइत्यत्राहाबाधनानिवृत्तेर्वेदयतः पर्येषणदोषात्पर्येषणेसुखार्थंप्रवर्तमानोहि उत्पन्नेपालनादौविविधानिर्बाधनादिरूप
तप्यते।नोदुःखभावनवैराग्येतूत्पन्नेपादिश्यतेननुदुःखमनुभवतःस्वतएवनिवृत्तिसंभवात्दुःखभावनोपदेशोव्यर्थइत्यतआह दुः
खविकल्पेसुखाभिमानाच्चदुःखस्याविविधः।कल्प्योयत्नतादेशप्रतिषिद्धसंभोजनमैथुनादौदोषदर्शनंमाभूदित्ययमुपदेशइतिभावः।
समाप्तंदुःखपरीक्षाप्रकरणं॥ ॥अथक्रमप्राप्तंतयापवर्गःपरीक्षणीयस्तत्रेचनदर्थकप्रवृत्तिकालाभावात्तदभावइतिपूर्वपक्षयति।
अनुत्पन्नेशरीरेप्रत्यनुबंधादपवर्गाभावः।।प्रवृत्तेर्यत्नुबंधादपवर्गानुष्ठानकालाभावादपवर्गाभावःस्यात्तथाचश्रूयतेजायमानोवै

ब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋणवान्जायतेब्रह्मचर्येणऋषिभ्यःयज्ञेनदेवेभ्यःप्रजयापितृभ्यइतिऋषिभ्यःऋषिकार्येभ्यःब्रह्मचर्येणमुच्यतेदेवेभ्यः
देवऋणेभ्यःयज्ञेनमुच्यतेप्रजयाऽपत्येनपितृभ्यःपितृऋणेभ्योमुच्यतेऋणायाकरोत्।नैवचजीवनायगमस्तथाचश्रूयतेयदेतत्सत्रंय
दग्निहोत्रंदर्शपूर्णमासौवज्रसात्रवाएषतस्माद्विमुच्यतेमृत्युनावेतिऋणायाकरणमंतरेणाचनतत्रप्रवृत्तिःनथाचस्मर्यतेऋणानि त्री
ण्यपाकृत्यमनोमोक्षनिवेशयेत्।अनपाकृत्यमोक्षंतुसेवमानोव्रजत्यधःएवंह्यनुबंधादविच्छेदेनपुरुषोहिरागादिभिस्तत्तत्कर्मणापरंपराः
ह्यनुवर्तयतएवदृश्यतेतत्कथमपवर्गएवंप्रत्यनुबंधादविच्छेदेनपुरुषोहिरागद्वेषमोहशरीरैस्तत्तत्कर्मणिनिर्माणेधर्माधर्मौपादत्तेजीवमुपा
दायतत्कथमपवृज्यमितिसमाधत्ते।प्रधानशब्दानुपपत्तेर्गुणशब्देनानुवादोनिंदाप्रशंसोपपत्तेः।जायमानइत्यनुवादोहिनप्रधानश
ब्दःनहिजायमानःकर्मणाधिक्रियतेनचाचार्यभाष्यंयदनुमान्यतेजायतेकुमारेकुमारकोजनदाकर्मभिर्विधियतेऽर्थिनःशक्तस्याचा
धिकारादिति।जायमानेनहित्यनेनकोवान्यावर्तनीयःनह्यजातस्यप्रसक्तिरस्तियेनासौव्यावर्तनीयःस्यात्तथाचभाष्यंजायमानइतिगुणशब्दो
विपर्ययेनाधिकारादिगिनथाचजायमानइत्येनोपनीतउच्यतेनह्यब्रह्मचर्यादावधिकारात्प्रागग्निहोत्रादौचशक्तस्याधिकारःक्लीबो
मानाबाधीयानितिस्मृतेःएवमृणशब्दोविनमुख्यःनह्यत्रप्रत्यादेयंकश्चनददातिपरंतुऋणायाकरणादवदानस्यैवत्र्यापनायतथोक्तं
लाक्षणिकशब्दप्रयोगेबीजमात्रनिंदाप्रशंसोपपत्तेः।ऋणानपाकरणाद्दोषाकरणाभ्यामिवाग्निहोत्रायकरणात्कारणाभ्यांनिंदाप्रशंसेउपपपे
तेनपानुष्ठानकालाभावःजरयावियुज्यतइत्युक्तेःनचजरयाशक्तिरपलक्ष्यतेऽतेवा।सोयंतुतुयात्ब्रह्मणाद्विसपरिसंख्यइत्यादिनाशक्तस्यापि
विधानात्तस्मादायुष्यंचतुर्थभागंजरेत्युच्यतेकिंचजरामर्थवादःकाप्रतीतिप्रायेणाथाचभाष्यंअर्थिनस्यचापरिणामेराजंप्रत्यर्थवादोपप
त्तिरितिउत्पन्नेवांकामनातदपरिणामेतदनाशेकर्मकरणाभिप्रायेणजरामर्थवादउपपद्यतेननुकामानांकामनाविरहेणत्यागसंभवेपिनित्या

१।१ मांकर्यत्यागश्रुतेरिति यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहुयादित्यनेन समारोपादन्यप्रतिषेधः अपवर्गप्रतिषेधेनयुक्तः अग्निनामात्मनि समारोपविधानात्तथाचश्रूयतेप्राणापत्याग्निहिनिरूप्यतस्यांसर्वविदंदत्वात्मन्यग्नीन्समारोप्य ब्राह्मणः प्रव्रजेदिति।अतएवचत्वारः यथाशोदेवयानाइतिचानुराभ्रम्यश्रुतिरविसंगछतेनोनलाग्निहोत्रस्याप्रतिबंधकत्वेपितत्फलंस्वर्गएवापवर्गप्रतिबंधकःस्यात्तस्मात्रापात्रचयोनानुपपन्नेश्वफलाभावः।तानिनफलस्यस्वर्गस्याभावःअग्निहोत्रं त्रिपात्रचयोनेकमपित्रापाप्यग्निहोत्र पात्रापितेषांचयःप्रेतस्य यजमानस्यांगेषुविन्यासःमुखेचतूपर्णेसुचमितिक्रमेणाभिक्षोस्तदनुपपत्तेस्तेनतत्परित्यागात्अग्निहोत्रफलाभावेपिजोतिष्टोम गंगास्नानादिहिंसादिफलानांप्रतिबंधकत्वंस्यादतोऽत्रेतरसमुच्चयायचकारउपन्यस्तः तथाचश्रारब्धातिरिक्तप्राचीनकर्मणांस्नानादे नक्षयइत्याशयःश्रूयतेहितथाविद्यात्पुण्यपापेविधूयनिरंजनःपरमंसाम्यमुपैतिएवंवित्क्षीयंतेचाप्यकर्माणिमस्मिन्दृष्टेपरावरेस्मर्यते चस्मात्तानिःसर्वकर्माणिभस्मसात्कुरुतेनचेति ।इयंचकामनाशून्यस्यप्रजात्यादौपिनापवर्गविरोधीनथाचश्रूयतेएतदुहस्मवैपूर्वे ब्राह्मणाअनूचानाविद्वांसःप्रजांनकामयंतेकिंप्रजयाकरिष्यामोयेषांनोयमात्मालोकइतितेऽस्मपुत्रैषणायाश्चलोकैषणायाश्चव्युत्था यभिक्षाचर्यंचरंतीति।अन्येतुफलाभावः।फलस्यमुमुक्षुंप्रतिअग्निहोत्रादौप्रयोजकत्वाभावस्तथास्तिभिक्षाणामपिपात्रचयोनेना स्यादित्यर्थइत्याहुः।क्लेशानुबंधंदूषयति।सुषुप्तस्यस्वप्नादर्शनेक्लेशाभाववबदपवर्गः।स्वप्नादर्शनकालेसुषुप्तस्ययथाक्लेशभावेनदुःखा भावस्तथापवर्गेचिरंतनाद्यभावेनदुःभावःस्यात्।प्रवृत्त्यनुबंधंदूषयति।नप्रवृत्तिः प्रतिसंधानायहीक्लेशस्योच्छेदंयतेने नेतिक्लेशोरागादिःनहिरक्तोमोक्षायप्रवृत्तिःसाप्रतिसंधानायप्रतिबंधायनभवतिधर्माधर्मोजनयतीत्यर्थः।क्लेशाभावमसहमानःशंकतेनो नक्लेशासंततेः।स्वाभाविकत्वात्क्लेशसंततस्येदोनयुक्तःस्वाभाविकत्वात्।ओघादिकत्वात्।एकदेशसमाधत्तेप्रागुत्पत्तरभावानित्यत्ववत्।

१।१

स्वाभाविकेप्यनित्यत्वं।ओघुश्यामतावानित्यत्ववद्वाप्रागुत्पत्तेरभावोनित्यत्ववत्प्रागभावोनित्यत्ववत्।ओघादेःपरमाणुश्यामतायाविनाश वद्वानद्विनाशः।ओनित्यत्वं विनाशिभावत्वे।नचतत्प्रागभावेनवाणुश्यामतोन्मादिस्तथाचभाष्यं ओघादिरणुश्यामतेनेतिचेत्तभावादयुक्त मित्येतेनुनोमनद्वयमुपेक्ष्यसिद्धांतमाह।नसंकल्पनिमित्तत्वात्।रागादीनांनोक्तंयुक्तंकुतःरागादीनांसंकल्पनिमित्तकत्वात्।संकल्पोमि थ्याज्ञानंनिमित्तंनेषांतथाचतत्त्वज्ञानेनमिथ्याज्ञाननिवृत्तौरागादिनिवृत्तिर्युज्यतएवेतिभावः॥समाप्तमपवर्गपरीक्षाप्रकरणं॥ ।।

समाप्तेचचतुर्थाध्यायस्यप्रथममाह्निकं।अथशास्त्रस्यपरमंप्रयोजनमपवर्गःस्योद्दिष्टोलक्षितःपरीक्षितोप्यकिंचित्करः।कारणानिरू पणात्तन्मिथ्याज्ञानेदुःखादिसूत्रेकारणानांज्ञानेमेणदुःखाभावोऽप्रत्यभिधानीयमिथ्याज्ञानेनतत्त्वज्ञानपरीक्षासैवचाह्निकार्थःतत्रच षट्प्रकरणानिउद्देशोलक्षणंपरीक्षानिर्णयवादजल्पवितंडाहेत्वाभासछलजातिनिग्रहस्थानानांतत्त्वज्ञानादेःकारणंनिःश्रेयसाधिगम इत्यधिमानःसचशरीरादि विषयेकमिथ्याज्ञानमुच्यतेसर्वदोषनिमित्तानांशरीरादीनांतत्त्वज्ञानात्तत्त्वज्ञानाभिवर्तने आत्मतत्त्वेनहिशरीरादेमुमुक्षुंजनीयेषुरज्यतिकोपनचुकुप्यतिकेचिन्नुदोषनिमित्तौनोरागादीनांतत्त्वज्ञानाद्धत्तवदनिष्टानुबंधित्वज्ञानाद त्तेकारस्याधिक्याभावमनिवृत्तिरित्यर्थइत्याहुः।ननुकथावदनुरंजनीयाविषयायेषुरज्यन्नसंसरतीत्यतोविवेकायतत्त्वज्ञानमुपदिश्यतइति।दोषनिमि त्तंरूपादयोविषयाःसंकल्पस्तुसंकल्पःस्मरणात्मकोनुभवेनतद्विषयीकृतान्रूपादयःदोषस्यरागादेर्निमित्तंस्तुदोषोयमितिजानन्नरज्यतिना त्तूरयमितिजानन्नरज्यतिनाचुरयमितिद्वेष्टिएवमोरूपादयोदोषयत्नभावनीयाःप्रथमंततःशरीरात्मविवेकः।ननुसौंदर्यादिकंपश्यतो रागादिप्रसक्तेरिदुष्परिहरंतदुक्तंचंचलंहिमनःकृष्यप्रमाथिबलवद्दृढमित्यतोरागादिनिवृत्तयेयदर्शनाभ्यासानिमित्तंनवयव्य भिमानः।ओवयविनित्यरूपादिशरीरभिमानः।सपरिस्कारबुद्धिस्तन्निमित्तंनयाचसाबुद्धिर्हेयोतस्तएवभाष्यादौपरिष्कार

४२ बुद्धिरनुरंजनसंस्तासाद्दे यादोषदर्शनमशुभसंस्तासोभावनीयेति।अनुरंजनसंस्तायथारक्तकंचनंचेतनयनापरिणतविबाधरापद्मरा
गिकमलमुकुलस्तनीयंपूर्णेंदुसुरबीगुरवायमभविनेति।अशुभसंस्तायथाचर्मनिर्मितपेसीयंमांसासृक्पूयपूरितासस्यांरन्ध्रान्तर्या
मूढःपिशाचःकस्तनोपरःस्वशरीरावष्यशुभसंस्तैवभावनीयाएवंकोपनीयेपिशुभसंस्तामोद्भव्यसादुराचारोदुष्टानिष्टसंचेष्टाकं
पीठंपीठंकुटारेणच्छित्वास्यस्यासुरबीकरात्।अशुभसंस्तानुमोसासृक्पीकसमयादेतंकिमपराध्यतिहतस्मादपरःकर्तार्कनायःकथं
मयेति।समासेनलक्षणोक्तिप्रकरणं।अथप्रसंगादवयविप्रकरणं।वस्तुनस्तुशरीरधर्मद्वयस्यस्थूलेष्वेकंध्येयमपरंहेयमिति
निर्युक्तिकंअतोवयवीनास्तीकिंतुपरमाणुषुलइतिनवेदेनमुमुक्षुभिर्भावनीयोपरमाणुपुंजइत्यप्ययातनःपरमाणोरध्यनि
राकरिष्यमानत्वादितिसौगतशंकामपाकर्तुमयमारंभःयद्यपिद्वितीयाध्यायेव्यवस्थापितएवावयवीतथापिस्वयुक्तिदार्ढ्यंनमोच्च
तिकस्यवैभाषिकस्यचात्रप्रत्यवस्थानमितिनत्रसंशयप्रदर्शनायसूत्रंविद्याद्वैविध्यात्संशयःसंशयइत्यस्यावयविनोभ्यादिः
अवयविनःप्रत्यक्षत्वेसिद्धेलक्षणोपादुःखंकइत्यादुक्तंविद्येतिप्रमाभ्रमभेदेनतान्द्वैविध्यात्तत्रतत्लक्षणसाधारणधर्मदर्श
नात्सामान्यसंशयादवयविनिसंशायइत्यर्थः।समाधत्ते।हेतुसंशयःपूर्वंहेतुप्रसिध्यतात्।तत्रावयविनिसंशयःपूर्वंहेतुप्रसिध्यतात्
द्वितीयाध्यायोक्तयुक्तिभिरवयवितःप्रकर्षेणाप्रसिध्यतात्।अवयविनिबाधकंश्लोकतोवृत्त्यनुपपत्तेरपिनहिसंशायानुपपत्तिः।अपिरव
धारणेनहिसंशयानुपपत्तिर्वृत्त्यनुपपत्तिर्नावयव्यभावादेवस्यादित्यस्यसुभत्वात्।वृत्त्यनुपपत्तिर्विरुणतिभाष्यकारः।।वृत्त्यैकदेश
वृत्तित्वादवयवानामवयव्यभावः।अवयवीहिएकैकावयवेकात्स्न्र्येनैकदेशेनवानाथःविषयपरिमाणत्वात्तत्रैतेनैवावयवे

नात्स्न्येनवानाद्यः।यस्मिन्वृत्तिर्विरोधात्नात्यःअवयवांतरस्यावयवांतरावृत्तेःतथापिकथमवयव्यभावइत्यत्राभाष्येणपुनरा
वयव्यभावःतेषुभाष्येषुपूर्वंकिंयुक्त्यावृत्तेरभावादवयवीनास्तीत्यस्यावृत्तिरूपायाभ्युपेयतइतिभावः।सूत्रमेवेदमित्यपिवदंति।
नन्वासामवृत्तिरेवावयवीतिशंकायांपूर्वपक्षसूत्रं।एथक्नावयवेभ्योवृत्तेःवृत्यभावेवयविनोनिसत्वप्रसंगः।नचनिरोवयव्युपलभ्यते।
अतोनास्त्यवयवीतिभावः।यद्वावृत्तास्तैकदेशाभ्यामवयवीनवर्ततेकिंतुस्वरूपेणैवेतिशंकायांपूर्वपक्षिणःसूत्रंएथगिनिअवयवेभ्यः
एथगप्यवृत्तेः।अवृत्तिप्रसंगात्तथासतिनित्यत्वस्यादितिभावःकेचित्तुअवयवानतिरिक्तेवयवीवर्ततामित्यत्रपूर्वपक्षिणःसूत्रंएथ
गिनिअवयवेभ्यःएथगप्यवृत्तेः।नन्वयंवावयविनोस्तादात्म्येनसंबंधःस्यादतआह।नचावयव्यवयवाः।नहितंतुपटस्यभो गृह्
मितिकश्चिदप्रेक्षितनयभेदेनाधाराधेयभावउपपद्यतेसिद्धांतसूत्रंचैकस्मिन्भेदाभावाद्भेदशब्दप्रयोगानुपपत्तेरप्रश्नः।
अवयवीकात्स्न्येनवाएकदेशेनवावर्ततइतिप्रश्नोनयुक्तःएकस्मिन्नवयविनिभेदाभावाद्भेदनिमित्तशब्दप्रयोगस्यायुक्तत्वात्अनेक
स्याशेषतोहिकोत्स्न्र्येसमुदायिनःकिंचित्तमेकदेशालंनचैकस्यतत्संभवइतिभावः।इतश्चवृत्तिर्विकल्पेनायुक्तेत्याह।।अवयवांतर
भावेप्यवृत्तेर्हेतुः।अवयवीस्यावयवेषुनैकदेशेननवर्ततेअवयवांतराभावादितियःपरेषांहेतुःसनयुक्तःकुतःअवयवांतरभावेप्य
वृत्तेःअवयवांतरसत्वेपितस्यैवपरंवृत्तिरायातिनत्वयविनोपीतियद्वाआवृत्तेर्वर्तनाभावस्यहएकदेशविकल्पेनहेतुःकुतःअव
यवांतरस्यावयविभिन्नस्यावयवस्याभावेपिसत्वेपिसंभवात्घटत्वादिवत्स्वरूपेणावयविनोवृत्तेःसंभवात्वृत्तेःहएकदेशान्यतर
नियमायहेतुर्व्यभिचार्यप्रयोजकश्चेतिभावः।।तदसंशयःपूर्वंहेतुप्रसिद्धेत्यादिनासर्वंग्रहणमवयव्यसिद्धेरितिपूर्वोक्तायुक्तिःस्मरिता

४३ पूर्वपक्षमादूषयितुमुपक्रमतो केचित्समूहेनेति। विकोपलब्धिवत्तदुपलब्धिः। यथानेमिरिकस्यतिमिरयस्तच्चक्षुषोयथानेकंकेशाःप्रत्यक्षःकिंतु तत्समूहएवमेकःपरमाणुरप्रत्यक्षत्वेनतत्समूहस्तथाप्रत्यक्षःस्यात्। उत्तरयति। स्वविषयानतिक्रमेणेंद्रियस्ययदुभेदभावाद्विषयग्रहणास्यतथा भावोनाविषयेवृत्तिः। इंद्रियाणांचाक्षुषेविषयग्रहणपाटवंप्रकर्षइंद्रियाणांमांद्येग्रहणस्यमांद्यमपकर्षः। ननुपटुतरंचक्षुःशब्दंगृह्णाति तदिदमुक्तंस्वविषयंनातिक्रमेणेतिफलितार्थमाहुर्नाविषयेवृत्तिरितितथाचस्वाविषयंपरमाणुंसमूहोपायन्नप्रत्यक्षंकथंचक्षुर्गृह्णीयादिति भावः। दोषांतराभिधानायसूत्रांशमुत्थापयतावयविप्रसंगश्चैवमप्रत्याख्यातएवमुक्तप्रकारेणावृत्तिविकल्पदोषोवयविन्यवयवेप्रसक्तोऽप्रत्याख्यातः। प्रलयेभावस्तथाचसर्वाभावएवस्यान्नकस्यापिग्रहणमितिसाधुकंसर्वग्रहणमवयव्यसिद्धेरिति। अस्तुसर्वाभावइत्याशंक्यानवस्थाप्रसंगेनसद्भावात्। आश्रयनाशाभावेनपरमाणोर्नाशाभावेनतत्संघातरूपद्रव्यनाशेचयंत्रावयवाश्रयिप्रलयेपर्यंतेस्वीकार्यः। प्रलयेचनिखिलपृथिव्यादिनाशात्पुनःसर्गेनित्यादाद्यायेनशब्देनैवावयवेति। समाधत्तेनेतिनसकलपृथिव्यादिनाशःपरमाणुसद्भावादित्यर्थःपरमाणुरेवकइत्यत्रापरंबाह्यैः परंपरंतिसूक्ष्मंतत्परमाणुःवाशब्दोवधारणेअथवाह्यैरवयवस्तदवयवोवापरमाणुरितिविकल्पार्थोवाशब्दः। यद्वाह्यैः परंसूक्ष्मंपरमाणुस्तटावेववाविश्रामइतिविकल्पोभिमतः। समाप्तमवयवावयविप्रकरणं॥ अथविध्यस्यशून्यत्वात्कुतःपरमाणुसंभवनेति। मतनिराकरणायनिरवयवप्रकरणं। तत्रपूर्वपक्षेसूत्रांशमाकाशादिव्यतिभेदानदनुपपत्तिः। तस्यनिरवयवस्यैवंरनुपपत्तिःकुतः। आकाशादृतिभेदात्। उर्वतर्बृहिश्चाकाशसमावेशात्। तथाचसावयवः। ततश्चानित्यइति। अथनाकाशाद्यतिभेदस्तर्हिआकाशमसर्वगतंस्यादित्याह। आकाशासर्वगतत्वंवास्यादितिदोषः। समाधत्ते। उर्वतर्बृहिरितिक्रियाद्रव्यस्यकारणांतरवचनादकार्यतदभावः। उर्वतः शब्दोबृहिःशब्दश्चकार्यद्रव्यस्यावयविशेषवाचीनत्याकाकार्यवयवसंभवइत्यर्थः॥ बृहिरितिदृष्टांतार्थंआकाशस्यासर्वगतत्वंस्यादित्यत्राह। शब्दसंयोगविभवाच्चासर्वगतंशब्दस्यसंयोगस्यवयोविभवः। अथवाशब्दजनकसंयोगस्यचयोविभवः सार्वत्रिकत्वंनस्यात्पुनःसर्वगतत्वंतस्यसिध्यंनचाकाश ४३

स्यसर्वसंयोगित्वेव्यूहनविष्टंभौस्यातामतउक्तं। उक्तव्यूहाविष्टंभविभुत्वानित्याकाशधर्माः। व्यूहप्रतिहतस्यपरावर्तनंविष्टंभउत्तरदेशगतिप्रतिबंधः। आकाशेतयोरभावः निस्पर्शत्वात्। विभुत्वंसर्वगतत्वंपर्यायेणसूत्रेशून्यनावादिमतेनसंगच्छते। आकाशादेस्तुरनभ्युपगमात्तथाविधत्वमतइतिपूरयित्वाव्याख्यायोपूर्वपक्षीयुक्त्यंतरमाशंकते। मूर्तिमतांचसंस्थानोपपत्तेरवयवसद्भावः। अनुयवसद्भावः परमाणोरितिशेषः। हेत्वंतरमाह संस्थानोपपत्तेः संस्थानवत्वात्परमाणुर्हिपरिमंडलाकारः संस्थानवत्वेमानंभ्रंयादतिमूर्तिमतामितिमूर्तिमत्वात्संस्थानवत्वमित्यर्थः। चः पूर्वोक्तहेत्वंतरसमुच्चयेनोमूर्तत्वस्यसमुच्चयार्थेवाचकारः। युक्त्यंतरमाह। संयोगोपपत्तेश्चाऽवयवसद्भावइत्यनुवर्ततेः संयोगः सत्वादितिहेत्वर्थः। संयोगश्चात्रकर्मसाध्यवत्वमितिचेत्। इहसंयोगस्याव्याप्यवृत्तित्वादव्याप्यवृत्तित्वंचावच्छेदभेदंविनानोपपद्यतेऽवच्छेदकश्चावयवइतिननुपरमाणवयवेष्ययंदोषः। स्यानश्चायंनवच्छिन्नपदंपराप्रसंगइतिचेत्। एवंजनपदेपरमाणुव्यसनंस्वीकुरुशून्यतावादंनिरवयवमाकाशादिकमपिनास्तीतिभावः। समाधत्ते। उक्तनस्वाकारित्वादनवस्थानुपपत्तेश्चाप्रतिषेधः। पूर्वोक्तयुक्त्यापरमाणोर्निरवयवत्वंप्रतिषेधेनयुक्तंकुतः। उक्तनवस्थाकारित्वात्। अनवस्थापादकत्वात्। प्रमाणिकीयमनवस्थास्यादतआह। नानवस्थानुपपत्तेश्चेतिसर्वेषामनवस्थिताबद्धमेरसर्षपयोस्तुल्यपरिमाणत्वापत्तिरित्थंचतत्संयोगयोरवच्छेदकादिविभागानवस्थाशून्ययुक्तोक्तानिष्प्रमाणकत्वात्प्रमाणसत्वेशून्यत्वनिरोधात्निष्प्रमाणकशून्यताभ्युपगमेकिमपराद्ध्यंपूर्णतयेतिदिक्। समासेनिरवयवप्रकरणं॥ ५

ननुक्षित्यर्थाभावात्कुतोवयवावयविव्यवस्थेतिमतमवाक्तैर्वोत्थार्थेभंगनिराकरणप्रकरणमारभतेऽवयवत्वंसामान्यंव्याप्यनवेतिसंशयः॥ तत्रपूर्वपक्षसूत्रांशबुध्यादिवैचित्र्यानुभावानांयथास्यानुपलब्धिस्तंभपेक्षयापटसद्भावानुपलब्धिवत्। गुणप्रकरणविच्छेदार्थः। आत्मानोबुध्यादिवैचित्र्यादभेदार्थत्वात्यावाम्यस्यसाभेदलक्षणस्यानुपलब्धिरनुपपत्तिः। यदहितंतंमजानातीतिस्वनुभूयतेतन्नयदहितंजानातीत्यनेन

स्तानघटयोरभेदउल्लिख्यतेनतोनस्तानादिकोविषयः यथापटेविचिन्यमानेतंतूनामेवावयवानांदर्शनादतिरिक्तेनवस्तुरूपेतंतुरूपिनोशुक्लादिस्तुतानस्यैवाकारविशेषइतिभावः॥समाधत्ते।व्याहतत्वादेतदुक्तोऽतुर्नयुक्तः व्याहतत्वात्तुहि बुध्याविवेचनेपश्यतंतुरूपता
[illegible] तितंतुजःपटइतिहिप्रतीयतेननुतंतुःपटइतिएवंपटेनावरणंनतुतेतुभिःकिंचनतंतुपटविवेचनादेवबाह्यार्थसिद्धिः।स्तानेनतुस्य
[illegible] घटाभेदेनोल्लिख्यतेस्वाविषयकत्वादनुव्यवसायेनतुपटविषयकत्वेव्यवसायेसमुल्लिख्यतेनतुतंतुपटयोर्भेदयार्थक्येनयउक्तंस्यादित्य
त्रह।तथाश्रयत्वाद्घटयतइति।एवंकयउक्तंयदितंत्रविषयकप्रयत्नत्वविषयहेपटस्यापयतेत्रोत्तंतदाश्रयत्वादितिपटोहितंत्वाश्रितस्तेन
सामर्थीसत्वात्पटप्रयत्नस्यतंतुविषयकत्वयदिवेदप्रत्ययआपाद्यतेतदाभ्रवयवेतिभावः ननुस्तानस्योभयवादिसिद्धस्तानमात्रपदार्थक
ल्पनेलाघवान्नदतिरिक्तापदार्थाभावरसिद्धिःस्यादित्यतआह।प्रमाणतश्चार्थप्रतिपत्तेःचपूर्वोक्तहेतुःसमुच्चिनोतिअर्थस्यघटादेःप्रतिपत्तेः
प्रमाणाधीनत्वात्तथाचप्रामाणिकेर्थेगौरवंनबाधकमितिभावः।अन्यथास्तानमपिनसिध्येद्गोरवादितिशून्यतापत्तिःनवाबाह्याभावःअथ
प्रमाणंतत्रनोपयुज्यतेतदानिष्प्रमाणकत्वान्नतत्सिद्धिरित्यर्थः यद्वायदिघटादौप्रमाणमस्तितदानतएवबाह्यसिद्धिरधनप्रमाणंतदाकथंघट
इतिस्तानस्यघटाकारत्वमन्यस्तानस्यैवानुभवेतिनानुभवेतिनानुभवेतिचेन्न प्रमाणप्रमेयव्यवहारोनपारमार्थिकः परंतुविस्तानानितन्तदाकारकाणिवासना
परिपाकवशादेवस्वाप्नप्रत्ययवदैन्द्रजालिकप्रतीतिवच्चाविर्भवंतीत्याशयेनसूत्रकारेणसूत्राभ्यांस्वप्नविषयाभिमानवदयंप्रमाणप्रमेयाभिमानः।
मायागंधर्वनगरमृगतृष्णावद्वास्यष्टांसमाधत्तेहेत्वभावादसिद्धिः हेत्वभावान्नप्रमाणाभावान्नयद्धेतोरनुमितिप्रयोजकस्यपक्षसाध्ये
तुदृष्टांतादेवप्रसिध्यतीत्यर्थः।तदभ्युपगमेवाबाह्यसिद्धिःस्यादितिभावः।अथवाहेतोश्चक्षुरादेरनभ्युपगमेयंदोषमित्यादिसानानांस
द्धिरित्यर्थः।नचवासनावशात्स्यादितिमाध्यंवासनायाअतिरिक्तत्वेबाह्योपगमप्रसंगतवासनयाःसतन्यमाननयाचाक्षुरादेरपिसंतानाद्यनिरोधादि

ननुसद्विषयाअतेतुकाअपिस्वाप्नप्रत्ययानानाप्रत्ययाइवपरेपिप्रत्ययाभवयुरित्यतआह॥स्मृतिसंकल्पवच्चस्वप्नविषयाभिमानः।पूर्वोप
लब्धविषयइतिशेषः।संकल्पउपनीतभानंअयमर्थः।यथास्मृत्यादिःपूर्वोपलब्धविषयःतथास्वाप्नप्रत्ययोपीतिनिर्विषयःनचस्व
प्नेस्वमपिरवादतिनिजशिरःरवंउन्नमपिपश्यतिनहिदंपूर्वोपलब्धमितिवाच्यं।स्वस्यरवादनस्यचनिजशिरसःरवंउन्नमपिपश्यतिनहिदंपूर्वोप
लब्धमितिवाच्यं॥स्वस्यरवादनस्यचनिजशिरसःरवंउन्नस्यचपूर्वोपलब्धत्वात्संसर्गभानस्यचभ्रांतत्वात्तनवातेतुकत्वेस्मृत्यादिदृष्टांतेनसं
स्कारस्यस्मृतेश्चस्मृतौविशिष्टबुध्यौचेतुल्यत्वाभिमतत्वात्तत्रभ्रमेदोषःकालविशिष्टादृष्टविशेषाद्वोधोवेत्यन्यदेतत्॥ननुभ्रमस्यापि
सद्विषयत्वेतत्प्रतिरोधःकथंस्यादित्याशंक्याह॥मिथ्योपलब्धिर्विनाशस्तत्त्वज्ञानात्स्वप्नविषयाभिमानप्रणाशवत्।प्रतिबोधोमिथ्योपल
ब्धमीयागंधर्वनगरादिस्तानस्यतत्त्वज्ञानादनारोपितवस्तुप्रत्ययाद्विनाशःप्रतिरोधःभ्रमत्वंस्तानेबाह्यवंस्वाप्नप्रत्ययस्यापिदर्पणमुख
विभ्रमस्यतत्त्वज्ञानानप्रतिरोधेपिभ्रमत्वज्ञानंभवत्येवेतिभावः।माध्यमिकस्तुवास्वप्नसाध्यंतदृष्टांतेनबुध्येरप्यसत्वंसाधयतितेनप्र
त्यात्मवेद्यत्वेनैवनिमित्तसद्भावोपलंभात्एवंबाह्यवत्तुबुध्येरपिनप्रतिषेधः निमित्तसद्भावोपलंभात्सहेतुकत्वस्यप्रमितत्वात्।नस्वयंकि
सहेतुकंसंभवतिअहेतुकंवेत्यादिकल्पव्याकोपः केचित्तुभ्रमस्यसद्विषयत्वेप्रमात्वंस्यादित्याशंक्याहुःयेतिएवंप्रमात्वंनिमित्तस्यप्र
कारस्यसद्भावःसत्वंयत्रतथात्वंशुक्तिरजतयोःसत्यत्वेपिशुक्तेरजतत्ववैशिष्ट्याभावान्नतद्बुध्येः।भ्रमत्वमितिभावइत्यन्ये।अत्रचोपलंभ
पदमनिमित्तोपलंभकंनवामिथ्यावुद्धिदृष्टांतेनतत्तानमात्रस्यअसन्मात्रविषयकत्वंसद्विषयत्वाभावोवासंपन्नइत्यन्ये।सत्वंभ्रमभेदाच्चमि
थ्याबुध्येर्द्वैविध्यापपत्तिःसत्वंधर्मस्वरूपंप्रधानंआरोप्यंतथाचभ्रमेधर्म्यंशेभ्रमत्वमारोप्यतेतत्सामर्थ्यंशेनभ्रमत्वमितिदृष्टांतासिद्धिरि
तिभावः केचित्तुभ्रमात्प्रमत्वयोर्विरोधान्नैकत्रसमावेशइत्यतआहतत्वेतिताथाचविषयभेदान्नविरोधइतिभावइत्यन्यः॥समाप्तवास्वा
र्थभंगनिराकरणप्रकरणं।।ननुतत्स्वाधीनेनहेतुनातत्तानंक्षणिकंसतत्सन्तोशेमिथ्यातानंस्यादेवनचितादृशोकिंचिदेवसत्यदृष्टंभूमिसंवासन

४५ मिथ्याज्ञानसमुन्मूलनक्षममतत्त्वज्ञानविवृद्धिप्रकरणमारभतेतत्त्वज्ञानविवृद्धिस्तत्त्वज्ञानवासनानन्तर्यात्तिको मिथ्याज्ञाननाशः।तत्र तत्त्वज्ञानविवृद्धौ हेतुमाह समाधिविशेषाभ्यासात्। समाधिश्चित्तस्याभिमतविषय निष्ठत्वेनस्वप्रकर्षो विषयांतरज्ञानभियं गलक्षणस्तस्याभ्यासात्पौनःपुन्यात्तत्त्वज्ञान विवृद्धिंतदेवत्वनिदिध्यासनमामनंतितत्त्वज्ञान विवृद्धाच्च मिथ्याज्ञानवासनानिरोधस्तथाचयोग सूत्रंतत्तः संस्कारोन्य संस्कारप्रतिबंधीप्रतिबंधः कार्यक्षमतासंपादनंविनाशोवाननुरागादिभिः प्रतिबंधात्समाधिरेवनोदीयतामि त्याक्षिपतिसूत्राभ्यांनार्थविशेषप्राबल्यात् क्षुधादिभिः।प्रवर्तनाद्यविशेषस्य तनयवनितादिरागस्यप्राबल्याच्चिरकालानुबंधानदनु संधानमवर्जनीयंस्याच्चयनगर्जितदिज्ञानेनप्रतिबंधः एवंक्षुत्तृष्णामयादिभिःप्रतिरुध्यदुपरामायमयतेनापरिहरति।पूर्वज्ञानफलानु बंधात्तदुपपत्तिः।जन्मांतरकृतसमाधिजन्यसंस्कारबलात्समाधिसिद्धिरित्यर्थः। अतएवज्ञानेकजन्मसंसिद्ध्यादिसंगच्छतेवयं तुपूर्वज्ञानस्यप्रथमतःज्ञानस्येश्वराराधनस्यफलंधर्मविशेषस्तुसंबंधादित्यर्थः।तथाचयोगसिद्धिं सूचसमाधिसिद्धिरीश्वरप्रणि धानात्सूत्रांतरंचतत्रैवगतः प्रत्यक्चेतनाधिगमोप्यंतरायाभावश्चतत ईश्वरप्रणिधानाद्विषयप्रातिकूल्येनविनावस्थानेप्रत्यूहाभाव श्चेत्यर्थः।योगाभ्यासस्यानसुपदिशतिअवरत्नगुरुश्रुयुक्तादिषुयोगाभ्यासोपदेशात्।तत्रस्थिरचित्तताख्यादितिभावः।इदं न सूत्रंकिं तुभाष्यइतिकेचित्तटस्थःशंकतेअथवमेधिर्यबंधसंगः।एवंप्रसंगःअर्थविशेषप्राबल्याद्विषयावभासप्रसंगः।समाधानेतिनिश्चला वस्थैवाविद्यात्तिष्यन्नस्यउत्तन्नस्यशरीरादेःअनश्यंभावित्वात्कारणत्वात्तानादिदितिनिशेषः।ननुकिमेतावतेत्यतआह।मृदभावश्चा पवर्गेनिस्यशरीरादेरभावःतदारंधर्माधर्मविरोहादितिभावः।ननुसमाधिमात्रादेवनिष्प्रत्यूहोपवर्गः स्यात्।समाधानांतरंवापेक्षणीय मतआह।यद्वासमाधिसाधनान्यात्मतत्त्वंयमनियमाभ्यासात्मसंस्कारोयोगात्।आत्मविधुयायैः।तदर्थमपवर्गार्थमितिभाष्यादौतदर्थं समाध्यर्थमितिव्याख्यायमानाह।योगसूत्रंअहिंसासत्यास्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहायमः।नियमानाह।शौचसंतोषतपः स्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानिनियमाः

४५

स्वाध्यायः स्वाधिमंत्रतपः निधिध्यानाचनतदाश्रमविहितानाचरणंयमनियमाविपन्नेआत्मसंस्कारआत्मनोपवर्गप्राप्तिरामक्षयमा ननुपमनियमावेवसाधनेउक्तौ।अत्यदन्तीदित्यतआह।योगादितिआत्मविधिः आत्मसाक्षात्कारविधायकवाक्येआत्मानंवेदेत्यादेः आत्मानंवेद्विज्ञानीयादित्यादियोगादितिप्रतिपादनेपंचम्यर्थः।तथाचयोगशास्त्रोक्तात्मतत्त्वाधिगमसाधनैरात्मसंस्कारःकर्तव्य इत्यर्थः।तथाचयोगसूत्रंयोगांगानुष्ठानादशुद्धिक्षयेज्ञानदीप्तिराविवेकख्यातेः।तदर्थंचयोगांगानांयमनियमानां।अनुष्ठानाद्धितस्यशुद्ध रविद्यादिरूपस्यक्षयेसतिज्ञानस्यदीप्तिः।प्रकर्षःसचविवेकख्यातिपर्यंतोजायतेसाचसत्पुरुषान्यतासाक्षात्कारः।अस्मिन्नेवंविधे भिन्नात्मसाक्षात्कारः।सचनेदानींविद्याप्रतिबंधाद्दृढात्मनोर्मनश्चक्षुराद्ययोग्यत्वेचभवतिचासौयोगजधर्मात्। योगांगा नित्युक्तानियमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यानसमाधयोष्टावंगानि।आसनंपद्मासनादिकुशासनादिच्चयेनाजिन कुशोत्तरमितिभगवद्भाष्यनात्प्राणायामात्। योगसूत्रेतस्मिन्सतिश्वासप्रश्वासयोर्गतिच्छेदः प्राणायामःतस्मिन्आसनस्थे यैप्राणवायोरवनिर्गमप्रवेशस्तत्क्रियाविशेषात्श्वासप्रश्वासव्यपदेशः।बहिरिंद्रियाणांस्वस्वविषयवैमुख्येनावस्थानंप्रत्याहारः।धारणा मात्रायोगसूत्रंदेशबंधश्चित्तस्यधारणादेशोनाभिचक्रादिचित्तस्यबंधोविषयांतरवैमुख्येनावस्थानंध्यानमात्मानंसत्यंवैकज्ञानताध्यानं धारणैवधारणाविशेषोध्यानमित्यर्थः।समाधिमाह।तदेवार्थमात्रनिर्भासंस्वरूपशून्यमिवसमाधिः।अर्थस्यधर्मोज्ञानस्वरूपंपरंदृढंध्यान नभासनंतदाममाधिरित्यर्थः।सूत्रांतरेत्रयमेतरंगपूर्वेभ्यः।त्रयमत्रयंसाक्षादुपकारकमित्यर्थः।ननुवेकिमन्यैरिदंत्यतआह।तान यतएतान्यभ्यस्यमानादृढैःसमुदेतसंवादंतदर्थमित्यनुवर्तितेसायतनेनेतिज्ञानेज्ञास्त्रंप्रस्तुतंतत्स्यगतएषमध्ययनधारणाभ्यासादीतरसं स्कारःतद्विषयेस्तदभियुंक्तः।संवादःज्ञानुभवयोर्यथावद्विषयोगोगस्यानायतत्सोपक्षत्वेनप्रस्तुतशास्त्रैकदेश्यध्येयस्वरूपंवक्तुंक्षणात्संवाद

प्रकारमात्रमेतन्निग्रहस्थानसामान्यारिविशिष्टं श्रेयोर्थिभिरनुसूयुभिरभ्युपेयात्तेन हि यं सब्रह्मचारिणं सतीर्थ्यायी विशिष्टः प्रतिष्ठानवान् श्रेयोर्थी मुमुक्षुर्विशिष्टः पूर्वोक्तभिन्न इत्यर्थः इति कश्चित्। विजिगीषुव्याचष्टे अनसूयभिरिति संवादप्रकारं दर्शयितुमाह। प्रतिपक्षस्थापनमपि वादप्रयोजनार्थमेव वादो निश्चयार्थः। उक्तं हि वैतण्डिकेन तत्त्वबुभुत्सायोः सत्यां प्रयोजनार्थं तत्त्वनिर्णयार्थं प्रतिपक्षस्थापनं प्रतिकूलपक्षस्थापनं यथास्यानथाभ्युपेयात्तथा च भाष्यं स्वपक्षसाधनवस्तूपनयनं स्वदर्शनपरिशोधये दितिनात्र निर्णीषुतयानपक्षयानमिति भावः॥ १॥

समासेनत्रिस्थानविस्तरप्रकरणं॥ नन्वियं यैः सतः संवादः इत्यत्र यीशब्दैः सतः संवादः कर्तव्य इति भ्रमो माभूदितिनात्र स्थानपरिपालनप्रकरणमाह। तत्त्वाध्यवसायसंरक्षणार्थं जल्पवितण्डे बीजप्ररोहसंरक्षणार्थं कण्टकशाखावरणवत्। तत्त्वाध्यवसायस्य तत्त्वनिर्णयस्य संरक्षणं परोक्षदूषणस्फुटनेनतत्प्रामाण्यशङ्काविघटनेनेतदर्थं जल्पवितण्डे पूर्वमुक्ते इति शेषः। ननु ताभ्यां किं कार्यमित्यत आह। ताभ्यां विगृह्यकथनं जयपराजयौ यथा त्रयीशब्दैस्तद्वर्णाभ्यासहितैरन्यैरपरैर्वा यदि स्वपक्ष आक्षिप्येतेतदा ताभ्यां जल्पवितण्डाभ्यां सावधारणं चैतत्। नप्यंतः पातिनामायुर्वेदजल्पवितण्डाप्रियैर्यथेष्टं कथये दितिभावः। वस्तुतस्तु मुमुक्षोर्नैतादृशैः सतः संवादो वीतरागत्वान्नहि शास्त्रपरिपालनमपि तद्दूषणमनादृत्योपेक्षयैव शास्त्रं गच्छति किंतु शास्त्रमभ्यस्येत्तत्त्वमिति। समासेनतत्त्वस्थानपरिपालनप्रकरणे समासेचतुर्थस्य द्वितीयमाह्निकं इतिमहामहोपाध्यायश्रीमद्विद्यानिवासभट्टाचार्यात्मजश्रीविश्वनाथसिद्धान्तपञ्चाननभट्टाचार्यकृतायां न्यायसूत्रवृत्तौ चतुर्थोध्यायः॥ ४॥

॥ ॥ ॐ नमः परदेवतायै॥ नन्वाशाकरचरणांशरणंदीनस्यदुर्गमे तरणेसंप्रति निरूपयामः पञ्चममध्यायमिति गतो नोऽवयवजातिनिग्रहस्थानयोरुद्दिष्टयोर्लक्षितयोर्बहुत्वं नहि कल्पजातिनिग्रहस्थानबहुत्वमित्यनेनसूचितं बलवद्विप्रतिपत्तिसामानुसारिप्रमाणादिपरीक्षायांनेदिनंसंप्रत्यवसरतः प्रवक्तव्यमेतन्नजातिपरीक्षासहितजातिनिग्रहस्थानविशेषलक्षणमध्यायार्थः। जातिपरीक्षासहितजातिविशेषलक्षणप्रयोजनमाह्निकार्थः समुदायात्मकप्रकरणानि। तत्रादौ समुदितपक्षदेशनाभासप्रकरणं। अवयवजातिव्यतिरिक्तनिग्रहस्थानभेदस्यैतत्त्वविशेषलक्षणार्थं जातिविभजते।

साधर्म्यवैधर्म्योत्कर्षापकर्षवर्ण्यावर्ण्यविकल्पसाध्यप्राप्त्यप्राप्तिप्रसंगप्रतिदृष्टान्तानुत्पत्तिसंशयप्रकरणहेत्वर्थापत्त्यविशेषोपपत्त्युपलब्ध्यनुपलब्धिनित्यानित्यकार्यसमाः। अत्रच साधर्म्यादीनां कार्यंतानां द्वंद्वैकवद्भावेन समइत्यर्थात् साधर्म्यसमादयश्चतुर्विंशतिर्जातीर्यइत्यर्थः। अत्रच जातेर्विशेषत्वात् समशब्दं मन्यंतेभाष्यवार्तिककारौ तु समशब्दः अग्निमसूत्रे तु समशब्दो निर्विवादएव नत्वजातिशब्दस्य स्त्रीलिंगतयायत्यविनान्वयस्तथाविप्रतिपत्तेरिति भाष्यादयः वयंतु नद्विकल्पादितिसूत्रस्थविकल्पस्यैवविशेषत्वंविधेः कल्पप्रकारोविकल्पः तथाचैतेसाधर्म्यसमादयोजातिविकल्पाएवनग्निसूत्रेष्वपि इष्टंचजातेर्विशेषत्वेसाधर्म्यसमेत्यपीतिब्रूमः समीकरणार्थंप्रयोगः। समइतिवार्तिककृत्यपिनैतावतासमीकरणंतथाविधसमीकरणेद्वैयर्थ्यकल्पमस्यैवअथवासाधर्म्यमेवसमंयत्रससाधर्म्यसमः एकत्रवासेराधिक्येपिसाधर्म्यसमेवेतिभावः। साधर्म्यवैधर्म्यसमौलक्षयतिसाधर्म्यवैधर्म्याभ्यामुपसंहारेतद्धर्मविपर्ययोपपत्तेः। साधर्म्यवैधर्म्यसमौउपसंहारेसाध्यस्योपसंहरणवादिनालक्षेतेतत्साधर्म्यस्यसाधनरूपधर्मस्ययोविपर्ययोव्यतिरेकस्तस्यसाधर्म्यवैधर्म्याभ्यांकेवलाभ्यांव्याप्यनपेक्षाभ्यांयदुपपादनंतन्नतोरेतोः साधर्म्यवैधर्म्यवैसमाख्यंतेनतदयमर्थः वादिनाअन्वयेनव्यतिरेकेणवासाध्येसाधितेप्रतिवादिनः साधर्म्यमात्रमुक्तंतेतुनातदभावापादनंसाधर्म्यसमावैधर्म्यमात्रमुक्तंतेतुनातदभावापादनंवैधर्म्यसमातत्रसाधर्म्यसमायथाव्योमनित्यंस्पर्शवत्त्वात्यटवत्व्यतिरेकेणवाव्योमवदित्युपसंहृतेनैतदेवयथानित्यंघटसाधर्म्यान्नित्याकाशवैधर्म्याद्वानित्यःस्यान्नित्याकाशसाधर्म्यादमूर्तित्वान्नित्यःस्याद्विशेषोवावक्तव्यः। वैधर्म्यसमायथाशब्दोनित्यःस्पर्शवत्त्वात्घटवत्अनित्याकाशवद्वेतिस्तापनायांअनित्यघटवैधर्म्यादमूर्तत्वान्नित्यःस्याद्विशेषोवावक्तव्यइतिउत्तरा साधर्म्यमात्रंवैधर्म्यमात्रंवागमकंतौपयिकमित्यभिमानः सत्प्रतिपक्षदर्शनाभासेचेमउपनैकांतिकदर्शनाभासेतिवार्तिकवचनंकांतिकमदयोगात्प्रतिपक्षधरत्वंकांतेः साध्यसाधकत्वाभावात्तयोरसंदूषकत्वेबीजमाह गोत्वादेरसिद्धिश्चसत्प्रतिपक्षत्वंगोत्वात्गोसिद्धिर्गोव्यक्तेरिति संभवतः। वयंतुगोत्वादयोनरासमवेतसन्निकर्षसमवेतसमवेतसन्निकर्षसमवेतसमवेतसन्निकर्षादिनःएतेनेत्यादिपक्ष

४७ धर्मान्तरदृष्टान्तेनागौरित्वस्यतादात्म्येनगोरेवबाधसिद्धिर्यथातथैवकृतकत्वादविद्यासिपक्षधर्मतासहितादनित्यत्वसिद्धिर्नतुव्याप्तिपक्षधर्मतारहितात्साधर्म्यादिमात्रात्तथासतिअदूरकसाधर्म्यात्प्रमेयत्वादितस्वदूषणमप्यदूषकंस्यादित्ययंविशेषः। इतिसत्प्रतिपक्षदेशनाभासप्रकरणं क्रमप्राप्तंत्रातिषट्कंनिरूपयति। साध्यदृष्टान्तयोर्धर्मविकल्पादुभयसाध्यत्वाच्चोत्कर्षापकर्षवर्ण्यावर्ण्यविकल्पसाध्यसमाः उत्कर्षेणसमउत्कर्ष समएवमपकर्षसमोपिवर्ण्यावर्ण्यसाध्येनिर्भावप्रधानोनिर्देशः वर्ण्यत्वादिनासमोवर्ण्यसमादिः उक्तविद्यमानधर्मारोपउत्कर्षः विद्यमान धर्मापचयोऽपकर्षः वर्ण्यत्वंचवर्णनीयत्वेनचसंदिग्धसाध्यकत्वादितदभावोवर्ण्यत्वंविकल्पेद्वैविध्यंसाध्यत्वंपंचावयवसाधनीयत्वंसाध्य दृष्टान्तयोर्धर्मविकल्पादितिपंचानामुत्तरेषांबीजंउभयसाध्यत्वादितिषष्ठस्यतदयमर्थः साध्यत्वेनेनेनगतिसाध्यंपक्षः तथाचसाध्यदृष्टान्त योरित्यस्यपक्षदृष्टान्तान्यतरस्मिन्नित्यर्थः धर्मविकल्पोधर्मस्यवैविध्यंतच्चकचित्सत्वंकचिदसत्वंप्रकृतेसाध्यसाधनान्यतररूपस्यधर्मस्य विकल्पात्सत्वयोरविद्यमानधर्मारोपः सउत्कर्षसमः व्याप्तिपुरस्कृतपक्षदृष्टान्तान्यतरस्मिन्साध्यसाधनान्यतरेणाविद्यमानधर्मप्र संजनमुत्कर्षसमइतिफलितार्थः यथाशब्दोनित्यः कृतकत्वादितिस्थापनायांउनित्यत्वंकृतकत्वंचघटेरूपसदृश्यरहितमतःशब्दोपिरूपवान्स्या तथाचविवक्षितविपरीतसाधनाद्विशेषोविरुद्धोहेतुरनुत्तरदेशनाभासाध्येयंएवंश्रावणशब्दसाधर्म्यात्कृतकत्वादयोपिश्रावणःस्याद विशेषात्वस्तुतस्तुघटश्रावणत्वापादनेऽर्थांतरमतउत्कर्षलक्षणदृष्टांतपदंसाध्यपदंचनदेयंउपकर्षसमायांतुधर्मविकल्पःधर्मस्यसदृश्यरहितधर्म स्यविकल्पोःसत्वंतत्तःउपकर्षःसाध्यसाधनान्यतरस्याभावप्रसंजनंतथाचपक्षदृष्टान्तान्यतरस्मिन्व्याप्तिपुरस्कृत्यसदृश्यरहितधर्माभा वेनहेतुरसाध्यान्यतराभावप्रसंजनमपकर्षसमायथाशब्दोनित्यःकृतकत्वादित्यत्रयत्रनित्यत्वसदृश्यरहितघटधर्मात्कृतकत्वान्नित्यात्शब्दस्तद्वा कृतकत्वान्नित्यत्वसदृश्यरहितघटधर्मरूपत्वाव्याख्याशब्देकृतकत्वस्यानित्यत्वस्यचाव्याप्तिःस्यात् उत्तरेसिद्धिदेशनाद्वितीयेव्याधदेशनाऽर्थशब्दे कृतकत्वसदृश्यरहितश्रावणत्वस्यसंयोगार्थेवनित्यत्वकृतकत्वसदृश्यरहितगुणत्वस्यव्याख्यायांदेनित्यत्वंकृतकत्वंचाव्याप्तंतेनदृष्टांतेसाध्यसाधनवैकल्यात्श॰ ४७

नाभासाधीयांयत्नुवात्तिकेशब्दोनित्यइतिघटोपिनित्यःस्यादित्यपकर्षइतिनदृष्टांतेनिरूपणापादनस्यार्थांतरत्वात्उत्तरार्थस्वर सोप्येवंयत्नुवैधर्म्यसमयाउत्तरेवांतर्भावःस्यादितितत्रउपधेयसंकरेणुपाधेरसंकरात्। वर्ण्यसमायांतुसाध्यः सिध्यभावान्संदिग्ध साध्यकादिर्वातस्यधर्मसंदिग्धसाध्यकादिरनित्यत्वेतुस्तस्यविकल्पात्सत्वात्दृष्टांतेवर्ण्यत्वस्यसंदिग्धसाध्यकत्वस्यापादनंवर्ण्यसमातदयम र्थः प्रकृतेहेतोर्गमकः पक्षधर्मसंदिग्धसाध्यकस्तथाचसंदिग्धसाधकवृत्तिहेतुस्वयादृष्टांतेपिस्वीकार्यस्तथावदृष्टांतस्यापिसंदिग्धसाध्यक त्वात्सपक्षवृत्तित्वानिश्चयादसाधारणोहेतुस्तद्देशनाभासाश्चयंहेतुः संदिग्धसाध्यकवृत्तिर्यदिनदृष्टांततदागमकोऽभावात्साधन विकल्पादृष्टांतः स्यादितिभावः। उत्वर्ण्यसमायांतुदृष्टांतेसिद्धसाध्यतेयोधर्महेतुस्तस्यसत्वात्पक्षशब्दादावसंदिग्धसाध्यकत्वापादन मवर्ण्यसमादृष्टांतेहेतोर्यादृशत्वंतादृशोहेतुरवगमकइत्यभिमानेनरूपमापाद्यदृष्टांतेयोहेतुः सिद्धसाध्यकवृत्तिः सचेन्नपक्षेतदागमक त्वभावात्स्वरूपासिद्धिःस्यादतस्तादृशोहेतुरवश्यंपक्षत्वाभिमतेस्वीकार्यस्तथाचसंदिग्धसाध्यकत्वलक्षणपक्षत्वाभावाद्व्याप्ति ग्रहः उसिद्धिदेशनाभासाश्चयंविकल्पसमायांतुपक्षदृष्टांतेचयोधर्मस्यविकल्पोविरुद्धः कलोव्यभिचारिवंउपलक्षणंचेतदुत्तरत्र र्वत्रधर्मस्यापिविरोधःव्यभिचारोपिहेतोर्धर्मांतरस्यसाध्यंप्रतिधर्मांतरस्यधर्मांतरंप्रतिवातथाचकस्यचिद्धर्मस्यकचिद्व्यभिचारद र्शनेनधर्मत्वाविशेषात्प्रकृतेहेतोः प्रकृतिसाध्यंप्रतिव्यभिचारापादनेविकल्पसमायथाशब्दोनित्यःकृतकत्वादित्यत्रप्रकृतकत्वस्यगुरुत्वव्य भिचारदर्शनादुरुत्वस्यानित्यत्वव्यभिचारदर्शनांदनित्यत्वस्यमूर्तत्वव्यभिचारदर्शनाधर्मत्वाविशेषात्कृतकत्वमप्यनित्यत्वेव्यभिचारे दित्यनेकांतिकदेशनाभासाच्चेयंपक्षदृष्टांतादेः प्रकृतसाध्यतुल्यनापादनेसाध्यसमानत्वायमाशयः। एतत्प्रयोगसाध्यस्यैवानुमितिवि षयत्वंनथाचपक्षादेरनुमितिविषयत्वात्साध्यत्वेनतत्प्रयोगसाध्यत्वंअतः साध्यसमानधर्मिपक्षादेः पूर्वसिद्धेरेतत्प्रयोगसाध्यता

४८ भावान्नानुमितिविषयत्वं पूर्वमासीत्पक्षादेरसाधनादप्रयसिध्यादयस्तदेवानाभासाश्चेयं तासूत्रार्थस्तूभयसाध्यत्वात्तूभयंपक्ष दृष्टांतौनधूमेहेत्वादिश्चगत्साध्यत्वं तदधीनानुमितिविषयत्वं साध्यस्यैवपक्षादेरपीतितुल्यतापादनमितिलिंगोपपत्तौतद्भानमने लिंगस्याप्यनुमितिविषयत्वात्साध्यसमत्वंहेतोश्चसाध्यहेत्वहेतुमान्दृष्टांतोपिसाध्यइत्याशयः एतासामसदुत्तरत्वे बीजमाह। किंचित्साधर्म्यादुपसंहारसिध्येर्वैधर्म्यादप्रतिषेधः किंचित्साधर्म्यविशेषात्व्यतिरेकादुपसंहारसिध्येः साध्यसिध्यै वैधर्म्यादेतद्विपरीतात्व्याप्तिनिरपेक्षसाधर्म्यमात्राद्भवतीत्यर्थः अन्यथाप्रमेयत्वरूपसाधकसाधर्म्यान्त्यदूषणप्रसंग व्यस्यसम्यक्स्यादितिभावः तथाचायंक्रमः उक्तनित्यत्वव्याप्यानूदितकृतकत्वाच्छब्दोनित्यत्वमुपसंहारेणानुदितकृतकत्वरूपस्यापिव्याप्यंयेन ततोरूपमप्याददानियंत्र।ब्देएवंउक्तनित्यत्वे ननूपपद्यांयेनघटाभावादनित्यत्वाभावः शब्देस्यात्एवंवर्ण्यसमेपिकिंचित्साधर्म्यादा प्यतावच्छेदकावच्छिन्नाश्चेतोः साध्यसिध्यिःतादृशहेतुमत्वंचदृष्टांतनाप्रयोजकंननुपक्षेयावद्विशेषणावच्छिन्नोहेतुस्तावदनवच्छिन्नहेतु मत्वंउक्तव्याप्यविदूषणेयोदृष्टांतीकर्तव्यः सोपिनस्यात्एवमवर्ण्यसमेपिव्याप्यतावच्छेदकावच्छिन्नस्यदृष्टांतदृष्टस्यसत्वात्साध्यसि द्धिर्नतुदृष्टांतरेनियावद्धर्मावच्छिन्नस्यपक्षेसत्वंएवंविकल्पसमेपिप्रकृतसाध्यव्याप्यात्प्रकृतहेतोःसाध्यसिद्धिस्तद्धैधर्म्यनिकिंचित् व्यभिचारात्नतः प्रतिषेधोनसंभवतिनहिपक्षेकिंचिद्व्यभिचारादेवप्रकृतसाध्यासाध्यसाधकत्वमतिप्रसंगात्एवंसाध्यसमेपिव्या प्योहेतोःसिध्येपक्षेसाध्यसिद्धिर्नतुपक्षदृष्टांतावैधर्म्येणसाध्येनेनथासतिकुचिदपिसाध्यसिद्धिर्नस्याद्दुर्वादीयंदूषणमपिविद्वि येनवर्ण्यवर्ण्यसाध्यसमासुसमाध्यंतरमाहसाध्यादिदेशाद्दृष्टांतोपपत्तेः।दृष्टांतोपपत्तिः।दृष्टांतोपपत्तिः साध्यादिदेशाद्दृष्टांतेहिसा ध्यमितिदिश्यतेतत्रनैवदृष्टांतत्वमुपपद्यतेनत्वशेषोधर्मःपक्षदृष्टांतयोर्भेदापत्तेःपक्षादेरपिसाध्यसमत्वमितिनप्रत्युक्तंदृष्टांतः पक्षःतस्माद्धिमानित्येतेपक्षोकीर्तनात्तथाचसाध्यंस्यातिदेशात्साधनाप्रक्षइत्युच्यतेननुपक्षोपिसाध्येतिप्रसंगादितिभावः॥समा

तृतीयाह्निकषट्कप्रकरणं॥ ७७ ७७ ७७॥ ७७

भाषा

॥ क्रमप्राप्तौप्राप्यप्राप्तिसमौलक्षयति।प्राप्यसाध्यमप्राप्यचहेतोः प्राप्त्याविशिष्टत्वादप्राप्त्याःसाधकत्वाच्चप्राप्यप्राप्तिसमेहेतोः साधकत्वमितिशेषःप्राप्तिपक्षेदोषमाहप्राप्त्याविशिष्टत्वादितिसिद्धयोरपिप्राप्तत्वाविशेषात्किंकस्यसाधकंउतप्राप्तिपक्षेदोषमाहा प्राप्येति।उतप्राप्तस्यसाधकत्वेतिप्रसंगात्साधकस्यज्ञापकस्यापकसाधारणेनथाचकारकज्ञापकलक्षणंसाधनंकार्यसाध्यलक्षण नसाधनसंबंधंस्यात्साधकेचैतत्तदासत्वाविशेषान्नकार्यकारणभावःनत्संबंधस्यप्रागेवतानत्वान्नज्ञाप्यज्ञापकभावःवस्तुनोज्ञापक त्वंतल्लिंगजनकत्वेतदपिनावैतेवप्रत्युक्तंप्राप्तेर्नजन्यजनकभावःप्राप्तत्वेनलक्षणोदकयोरिवभेदादित्याशंक्याहदृश्यत्वेनथाचप्राप्यविशे षाद्धिनिष्पादानेनप्रयत्नस्यानंप्राप्तिसमायदिधाःप्राप्तलिंगसाध्यबुद्धिर्जनयतिसाध्याभावबुद्धिमेवकिंनजनयेत्नजप्राप्तत्वाविशेषा त्तथाचाप्राप्याःसाधकत्वादविशेषादेनमप्राप्तिसमाप्रतिकूलतर्कदेशनामाहेत्युक्तमनयोरसदुत्तरत्वेबीजमाह।यदादिनिष्पन्निदर्शना त्पीडनेव्यभिचारादप्रतिषेधः।दंडादिनोघटादिनिष्पत्तेर्दर्शनात्सर्वत्रैकप्रयत्नसिध्यादव्यभिचारात्नेयंनादिनाज्ञात्पीडनेयव्य भिचारान्नत्वदुक्तःप्रतिषेधःसंभवतिनहिकारणादंडादिप्रागेवयदादिनासंबद्धमपिघटादिनाज्ञयनादिरप्युद्दश्यतायापीडंजनयतिउक्तव्यथालो कनेदसिध्यकार्यकारणभावोछेदकत्वदुक्तेतेनुरुध्यसाधकस्यादितिइतिप्राप्यप्राप्तिसमजातिनिरूपणप्रकरणात्॥क्रमप्राप्तेप्रसंगप्रतिदृष्टांतसम जातीलक्षयतिदृष्टांतस्यकारणानपदेशात्प्रत्यवस्थानाच्चप्रतिदृष्टांतेनप्रसंगप्रतिदृष्टांतसमोदृष्टांतस्यकारणान्यपदेशात्।प्रत्यवस्थानेप्रसं गसूत्रेमःकारणोक्तनपदेशःनभिधानेउक्तभिधानेवानतिप्रयोजनकेतथाचदृष्टांतस्यसाध्यत्वेनप्रमाणाभावात्प्रत्यवस्थानमयुक्तं।यद्यपीदमसदुत्तरमेवतथापिदृष्टांतप्रमाणंवाच्यंतथापिप्रमाणांतरमित्यनवस्थायांप्रत्यवस्थानमासंयेनदुक्तमाचार्येणनवस्थाप्रसंगसम इतिलक्षणमनेनेतौर्त्वंतरमित्यनवस्थापिप्रसंगसमएवप्रमाणतउक्तेनवस्थादिकंवक्ष्यमाणंनिगृहीतेष्वंतर्भूतइतिनिगृहीतः उक्तनवस्थो दंशनाभासोवेयंप्रतिदृष्टांतेनप्रत्यवस्थानात्पुनःप्रतिदृष्टांतसमःप्रत्यवयवसाधारणंचिदंतेनप्रतिदृष्टांतमात्रबलेनप्रत्यवस्थानमर्थः तेन

६९ साधर्म्यसमव्युदासः यदि घटादृष्टान्तबलेनानित्यः शब्दस्तदाकाशादृष्टान्तबलेननित्यएवस्यात् नित्यः किंनस्यादितिबाधः प्रतिषेधोवाधादनीयः हेतुरनेनगंदृष्टान्तमात्रबलादेवसाध्यसिद्धिरित्यभिमानः बाधप्रतिषेधान्यतरदोषनासावपि प्रसंगसमप्रत्युत्तरमाह। प्रदीपोपादानप्रसंगविनिवृत्तिवत्तद्विनिवृत्तिः दृष्टोहि निदर्शनस्थानबलेनसाध्यनिश्चयार्थमपेक्ष्यतेननुदृष्टान्तदृष्टान्तायनवस्थितेपरंपरासाधकसिद्धायुक्तिसिद्धावाअन्यथाघटादिप्रयत्नाय प्रदीपइव प्रदीपप्रत्नाय यार्थमनवस्थितप्रदीपपरंपराप्रसक्त्येतत्प्रदीपसाधनमपिव्याहन्यतेनाप्रतिदृष्टान्तसमप्रत्युत्तरमाह। प्रतिदृष्टान्तेहेतुवचनाहेतुदृष्टान्तः उत्तरोपमुत्तरक्रमः प्रतिदृष्टान्तस्यायंकिमर्थमुपादीयतेमदीयतेमदीयहेतोर्बाधार्थस्यप्रतिपक्षितत्वार्थंवानायः यतः प्रतिदृष्टान्तस्यहेतुतुल्येस्वार्थसाधकत्वेमदीयोदृष्टान्तोनाहेतुः नासाधकस्तथाचतुल्यबलत्वान्नबाधः नवाहितयोः पियतः प्रतिदृष्टान्तस्यस्वार्थसाधकत्वेउच्यमानेनाहेतुर्दृष्टान्तः मदीयोदृष्टान्तस्तुस्याहेतुत्वादधिकबलः वस्तुनोहेतुंविनादृष्टान्तमात्रेणनसप्रतिपक्षसंभावनातदभावव्याप्यवत्वात्तभावाद्वाहेतूपादानेनुस्दुत्तरत्वमेवेतिभावः प्रसंगसमप्रकरणक्रमप्राप्तमनुसन्धत्ते समेलक्षयति। प्राप्तुपपत्तेः। करणाभावादनुपपत्तिसमः प्राप्तुपपत्तेरितिसाधनांगस्यनिर्देशः। कारणाभावात्स्वभावात्तथाचसाध्यनांगपक्षेहेतुदृष्टान्तानामुपपत्तेः प्राक्हेत्वभावइत्यनुपलब्धेप्रत्यवस्थानमनुपपत्तिसमः यथाघटेरूपवान्गंधात्पटवदित्युक्तेघटेरूपवत्त्वेगंधोपपत्तेश्चपूर्वंहेत्वभावादसिद्धिः पटेत्यगंधोपपत्तेः पूर्वंहेत्वभावेनदृष्टान्तासिद्धिः एवमाद्यपक्षेरूपाभावाद्बाधश्चउत्तरपक्षेहेतोरूपवत्त्वेस्थानस्यतत्रापिसत्वात्तदुपपत्तेः पूर्वंहेत्वभावेनप्रत्यवस्थानस्यैवलक्षणत्वात्जातिवेसतीनिश्चविशेषणंयंतेनोपपत्तिकालावछिन्नोघटोगंधवानित्यत्रबाधनप्रत्यवस्थानेनानित्यत्वेः उत्पत्तिधादिदृश्नाभासत्वंयत्रोत्तरमाहतथाभावादुपपन्नस्यकारणोपपत्तेर्नकारणप्रतिषेधः उपपन्नस्यतथाभावात् घटादात्मकत्वात्तत्रकारणस्यहेतोरुपपत्तेः सत्वात्कथंकारणप्रतिषेधः अयमाशयः पक्षेहेत्वभावोसिद्धिः नत्वनुपपन्नहेत्वभावः संभवनिश्चेधिकरणाभावान्नहिहेत्वभावमात्रंसिद्धिस्तेदीयहेतोरपिकश्चिदभावस्यस्वादेर्नदृष्टान्तासिद्धिर्व्याख्यातायदाकदाचित्हेतुसत्वेनेवदृष्टान्तोपपत्तेः एवंहेत्वादीनांपदाकदाचित्पक्षसत्वादेवहेत्वादिभावेनानुमार्वकालिकीनद

६९

पक्षेति। क्रमप्राप्तंसंशयसमंलक्षयति। सामान्यदृष्टान्तयोर्द्वियकत्वेसमानेनित्यानित्यसाधर्म्यात्संशयसमः नित्यानित्यसाधर्म्यादितिसंशयकारणोपलक्षणंतेनसमानधर्मदर्शनादियत्किंचित्संशयकारणबलात्संशयेनप्रत्यवस्थानंसंशयसमः। उदाहरणायह नित्यःशब्दोनित्यः कार्यत्वादघटवदित्युक्तसामान्यंगोत्वादिदृष्टंघटवद्द्वियकत्वतुल्यंतथाचयथाकार्यत्वंनिर्णायकंनित्यत्वेनिर्णीयतेतथाद्वियकत्वात्संशयकारणंनित्यत्वेसंदिग्धंतोरवंशब्दत्वंसाधारणधर्मदर्शनादपिसंशयोबाधः। तथाचहेतुसामान्यप्रमाणद्वारासाध्यसंशयात्सप्रतिपक्षदर्शनाभासयोरुत्तरोत्तरं। साधर्म्यात्संशयेनसंशयोवैधर्म्यादुभयथानासंशयेः यंतसंशयप्रसंगेनित्यत्वानभ्युपगमात्सामान्यस्यप्रतिषेधः साधर्म्यात्साधर्म्यदर्शनात्संशयउपपद्यमानेपिसंशयेवैधर्म्याद्धर्मदर्शनाद्यादिचकार्यचरूपविशेषदर्शनेपिसंशयस्तदात्यंतसंशयप्रसंगः। संशयानुच्छेदप्रसंगः नचतथाभ्युपगंतुंशक्यंनित्यत्वेनित्यसामान्यस्यसमानधर्मदर्शनस्यनित्यत्वानभ्युपगमानित्यंसंशयजनकत्वानभ्युपगमात्तथासतिहेतोरुत्तरविनपरपक्षप्रतिषेधकःस्यादितिभावः सामान्यस्यगोत्वादेर्नित्यत्वानभ्युपगमात्नित्यत्वानभ्युपगमप्रसंगात्तत्रापिसाधारणधर्मप्रमेयत्वादिनासंशयेनस्यादितिकश्चित्। [redacted] प्रकरणसमंलक्षयतिउभयसाध्यर्म्यात्प्रक्रियासिद्धेः प्रकरणसमः उभयसाधर्म्यात्उत्पत्तिसत्वाद्वाहेतोरुत्पत्तिसत्वाद्वा प्रक्रियाप्रकल्पेपिक्रियासाधनोनियमेनसाधनमितिनिष्फलिताथः तस्मिन्नेवसत्यूर्वमेवसिद्धत्वेनाधिकबलत्वेनाशेपितप्रमाणोत्तरणबाधेनप्रत्यवस्थानेप्रकरणसमः। यथाशब्दोनित्यः श्रावणत्वादित्युक्तेनैतदेवश्रावणत्वंनित्यत्वसाधकंनबाधात्बोधदर्शनाभासयोः। अत्रोत्तरमाह। प्रतिपक्षात्प्रकरणासिद्धेः प्रतिषेधानुपपत्तेः प्रतिपक्षोपपत्तेः। प्रतिपक्षद्वियर्तीतसाध्यसाधकत्वेनाभिमतोद्भावणात्हितः प्रकरणसिद्धिद्वारामदीयसाध्यस्यायः प्रतिषेधस्तस्याक्रियतेनस्यानुपपत्तिः कुतः प्रतिपक्षोपपत्तेः त्वत्पक्षापेक्षयाप्रतिपक्षस्यमदीयपक्षस्योपपत्तेः। साधनात्प्रत्यभिज्ञायः श्रावणत्वेनपूर्वंनित्यत्वेस्यसाधनायोबाधउच्यतेत्यनापपत्तेपूर्वसाधितत्वस्यबलत्वाभावात्कृतकत्वेनानित्यत्वस्यापिपूर्वसाधना

५० दृष्टान्तधर्मविकल्पात्साध्यधर्मविकल्पः प्रकरणसमः प्रकरणं क्रमप्राप्तमतेनुसमं लक्षयति त्रैकाल्यासिद्धेर्हेतोरहेतुसमः त्रैकाल्यं कार्यकालतत्पूर्वापरकालाः तेनहेतोरसिद्धेः हेतुरसिद्धः उभयमर्थः दंडादिकं घटादेर्नपूर्ववार्तनयाकारणं नदानीं घटादेरभावात्कस्यकारणं स्यादतएवनघटात्पुनरकालवर्तनयापि नवासमानकालवर्तिनयानुल्यकालवर्तिनोसव्येतरविषाणोर्गोरिवाविनिगमनायनतथाचकालसंबंधस्यहेतोर्नाहेतुनयाप्रत्यवस्थानमहेतुसमः कारणमात्रंहेतुर्नसिद्धेर्गोरपिरंहेतुनानानदसंशयप्रतिकूलनकंदेशनाभासाचायंयं। अत्रोत्तरमाहनहेतुर्हेतुर्साध्यसिद्धेस्त्रैकाल्यासिद्धेः। त्रैकाल्यासिद्धिस्त्रैकाल्येनयासिद्धिनुकृत्यानकुर्तहेतुर्हेतुः साध्यसिद्धेस्त्रयाण्यप्युपगमात्पूर्ववर्तिनामात्रेणैवहेतुत्वसंप्रवात्। अन्यथात्वदीयहेतोरपिसाध्येनसिध्यदित्याद्यप्रतिषेधानुपपत्तेश्चप्रतिषेधव्याप्रतिषेधः। हेतुरूपत्वावस्थेनप्रतिषेधस्याप्यनुपपत्तेः। प्रतिषेधव्यस्यपरकीयहेतोर्नप्रतिषेधइत्यर्थः। हेतुसमप्रकरणं क्रमप्राप्तमर्थापत्तिसमंलक्षयति। अर्थापत्तितः प्रतिपक्षसिद्धेरर्थापत्तिसमः अर्थापत्तिरर्थापत्याभासिः। तथाचार्थापत्याभासेनप्रतिपक्षसाधनायप्रत्यवस्थानमर्थापत्तिसमः अयमाशयः अर्थापत्तिर्हि उक्तेनानुक्तमाक्षिपतितथाचशब्दोनित्यइत्युक्तेऽर्थादापद्यतेन्यनित्यंतथाचदृष्टांतासिद्धिर्विरोधश्चकृतकत्वादनित्यश्शब्दइत्युक्तेऽर्थादायत्रमन्यस्माध्ये तोनित्यइतिबाधः। सत्प्रतिपक्षोवादनुमानादनित्यइत्युक्तेऽर्थादापद्यतेप्रत्यक्षान्नित्यइतिचबाधः। विशेषविधेःशेषनिषेधकत्वमित्याभिमानः। सर्वशेषनाभासाचेयं। अत्रोत्तरंउक्तुक्तस्यार्थापत्तेः। पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहवादनैकांतिकत्वाच्चार्थापत्तेः किमुक्तेनउक्तेयंकिंचिद्देवार्थादापद्यतउक्तेऽपदिकंवाऽऽख्येवत्यक्तेनिरर्थापपत्तोत्यानुक्तत्वात्अंत्यएतस्याऽर्थापत्तेरनैकांतिकत्वंएकपक्षसाधकत्वेनत्रास्तिनहिनित्यत्वस्यापपादकंनित्यत्वमितिनहिविशेषविधिमात्रेशेषनिषेधफलकमपितुसतितासर्वत्रकुत्रचित्नहिनीलाघटइत्युक्तेसर्वमन्यदनीलमितिकश्चित्प्रतिपद्यतेऽर्थापत्तिसमप्रकरणंअविशेषसमंलक्षयतिएकधर्मोपपत्तेरविशेषसर्वाविशेषप्रसंगात्स्यद्वाबाधपत्तेरविशेषसमः एकस्यधर्मस्य ५०

कृतकत्वादेःशब्देघटोपपत्तेःसत्वात्यदिशब्दघटयोरनित्यत्वेनाविशेषउच्यतेतदासर्वमविशेषप्रसंगःकुतःसद्भावोपपत्तेः सत्तासन्मात्रस्ययेभावाधर्माःसत्वप्रमेयत्वादयस्तेषामुपपत्तेःसत्वात्तथाचसर्वेषामभेदपक्षायाविशेषभागः सर्वेषामकृतानीत्यवेदांतरजात्युत्तरेःसर्वेषांप्रनित्यहेतूनांयादिनित्यइत्यादिनाथाचसन्मात्रवृत्तिधर्मणाविशेषापादनमविशेषसमइतिसूत्रेणतत्रविशेषसमइतिलक्ष्यनिर्देशःसद्भावोपपत्तेःसर्वोविशेषप्रसंगादितिलक्षणंशेषंव्युत्पादकंप्रतिकूलतर्कदेशनाभासाचेयंअत्रोत्तरमाह। क्वचिन्नधर्मोपपत्तेःक्वचिच्चानुपपत्तेः प्रतिषेधाभावः। नधर्मस्तस्येतोधर्मोव्याप्यादिसत्यस्यक्वचित्कृतकत्वादेरुपपत्तेः। सत्वात्क्वचित्सत्वादेरनुपपत्तेःअभावात्तत्वदुक्तस्यप्रतिषेधस्याभावोःसंभवइत्यर्थोअविशेषसमप्रकरणंउपपत्तिसमंलक्षयति। उभयकारणोपपत्तेरुपपत्तिसमः उभयपक्षप्रतिषेधेतयोःकारणस्यप्रमाणस्योपपत्तेः। सत्वात्तथाचव्याप्यधर्मपुरस्स्यूयुक्तेःचिद्धर्मेणपरपक्षदृष्टांतेनस्वपक्षसाधनेनप्रत्यवस्थानउपपत्तिसमः। यथाशब्दोनित्यःकृतकत्वादित्युक्तेयथात्मादिःनित्येप्रमाणमस्तिनथात्मत्वेक्षापिसप्रमाणकःत्वंपक्षसपक्षान्यतरत्वात्पक्षवत्तथाचबाधः प्रतिरोधोनादृष्टांतेनाभासमूचेयंउत्तरमाह। उपपत्तिकारणाभ्यनुज्ञानात्प्रतिषेधः। अयंचदुक्तप्रतिषेधोनसंभवति। कुतः सपक्षउपपत्तिकारणस्यप्रत्यक्षसाधकप्रमाणत्वेयाभ्यनुज्ञानात्यादिसपक्षस्यदृष्टांतेकरणत्वसप्रमाणत्वमनुज्ञातमतःकथंतत्प्रतिषेधः। शक्यतेकर्तुंअनुज्ञातस्यापिप्रतिषेधेस्वपक्षत्वक्षिनप्रतिषिध्यतेउपपत्तिसमप्रकरणंयुक्तेश्चसमंलक्षयतिनिर्दिष्टकारणाभावेप्युपलब्धिसमः। नादिनानिर्दिष्टस्यकारणस्यसाधनस्याभावेपिसाध्यस्योपलंभात्प्रत्यवस्थानेमुपलब्धिसमइत्यर्थः। तथाहिशब्दोनित्यःकृतकत्वादित्यादिकंप्रयुक्तेपितुसंदिग्धस्वभावेःसिध्यर्थंअन्यथात्वदुक्तंसाधकंनासाधनमपिनस्यादसाधकंनासाधकांतरस्यापिसत्वात्। उपलब्धिसमप्रकरणंअनुपलब्धिसमंलक्षयति। तदनुपलंभात्प्रभावसिद्धौतद्विपरीतोपपत्तेरनुपलब्धिसमः। यद्यपिवेयं द्वितीयाध्यायेदर्शितादूषिताचतथाप्य

नुपलब्धिसमाजातिरेवमिति तत्रानुपलब्धेरत्र क्रमप्राप्तावभिधीयतेनप्राप्तायंक्रमः। नैयायिकैस्त्ववश्यदानित्यत्वमेवंसाध्यनेयदिशब्दो निरुपस्या
दुच्चारणात्प्राक्कुतोपलभ्यनेनशिघटाद्यावरणकुड्यादिवच्छब्दस्यावरणमस्तितदनुपलब्धेरितितत्रैवंजातिवादीप्रत्यवतिष्ठतेयद्यावरणानुपल
ब्धेरावरणाभावःसिध्यतितदाऽऽवरणानुपलब्धेरप्यनुपलंभादावरणानुपलब्धेरप्यभावःसिध्येतथावानुपलब्धिप्रमाणकआवरणाभावेनस्यादपि
त्यावरणोपपत्तिरेवस्यादितिशब्दोनित्यत्वेनोक्तबाधकंयुक्तं।ननुनैवानुपलब्धेरनुपलब्धेरनपेक्षणात्कथमेवमितिनित्येनेत्थंअनुपलब्धेरनुपलब्धेरना
नपेक्षणेस्वयमेवक्वचिन्नानुपलब्धिरूपेतिवाच्यं।नथाचतयैवानुपलब्ध्यानुपलब्धिसंभवानदभावसिध्येत्स्वान्यनुपलब्धिरूपत्वाभावेनुपल
ब्धित्वमेवनस्यात्अनुपलब्धेरनुपलब्ध्यंतरापेक्षणेऽनवस्थास्पष्टैवइत्थंचैवंरूपेणप्रत्यवस्थानमनुपलब्धिसमइत्यर्थः।प्रतिकूलतर्कदेशनाभा
सान्येयंऽत्रोत्तरमाह।अनुपलंभात्मकत्वान्नानुपलब्धेर्हेतुः।अनुपलब्धिःस्वान्यनुपलब्धिरितिकोर्थः।स्वयमनुपलब्धिरूपतिवक्तव्येवस्वविषयि
ण्यानुपलब्धिरितिचेन्नेदंप्रसक्तंअनुपलब्धेरनुपलंभात्मकत्वात्अभावस्यचनविषयकत्वात्स्वान्यनुपलब्धित्वाभावेऽनुपलब्धित्वमेवकथंस्या
दितिचेत्कतमोविरोधः।नहिघटःस्वविषयेनभवतीतिनायंघटःआवरणाभावःकथमनुपलब्धिर्विषयइतिचेत्कएवमाहकिंत्वनुपलब्धिस्तत्क
र्तृन्द्रियव्यापत्त्यादनुपलब्ध्याद्युपचर्यतेऽनवस्तदनुपलब्धेरनुपलंभादितिसादिकमहेतुः।अन्यथात्वस्यसाधनमपिदोषानुपलब्धेरनुपलंभात्।सदो
षमेवस्यादिति।नचानुपलब्धेःस्वस्मिन्ननुपलब्धित्वाभावेनुपलब्धिरूपिकेनसिध्येदनाह।सानविकल्पानांचभावाभावसंवेदनाद्ध्यात्मं।अध्या
त्मं।आत्मन्यधिस्थानविकल्पानां।स्थानविशेषाणांभावभावयोर्मनसासंवेदनात्घटेसाक्षात्कारोमिनसाक्षात्कारोमिवद्धिमनुमिनोमिनानुमिनोमीत्यंवंसा
नविशेषतदभावानांमनस्येवसुपरत्वादितिभावः।अनुपलब्धिसमप्रकरणं।अनित्यसमंलक्षयति।साधर्म्यतुल्यधर्मोपपत्तेः।सर्वानित्यत्वप्रसंगाद
नित्यसमः।यदिदृष्टांतघटसाधर्म्यात्दृष्टांतकत्वेनसहतुल्यधर्मोपपत्तेरित्यतः।शब्देनित्यत्वंसाध्यतेतदासर्वस्यैवानित्यत्वंस्यात्सत्वादिरूपसाध
र्म्यसंभवात्नचेदमर्थांतरंप्रसज्यमितिवाच्यं।सर्वस्यानित्यत्वेव्यतिरेकाप्रतानुमानदर्शनेनापर्यनुयोज्यत्वेपरस्यान्वयव्यतिरेकिणत्वेनुमानत्वादित्याशयः।
तथाचव्याप्तिमपुरस्कृत्ययत्किंचिद्दृष्टांतसाधर्म्येणसर्वस्यसाध्यत्वापादनमनित्यसमासाध्यवदविशेषसमानोव्यवछेदस्तत्रसर्वविशेषणवापा

दनेननुसर्वस्यसाध्यत्वंयनुअनित्यत्वेनसमानित्यसमोनिर्देशस्तथाचअन्यधर्मलक्ष्येवलक्षणमितिनन्वग्निमान्धूमादि
त्यादौमहानससाधर्म्यात्सत्वात्सर्वस्यवह्निमत्वंस्यादित्यआचार्यैस्तुसाधर्म्यवैधर्म्याभ्युपन्यासकंयथाकोशवैधर्म्यात्
द्वनकत्वाच्छब्दोनित्यस्तथाकाशवैधर्म्याद्घटाकाशभिन्नत्वादितःसर्वमेवानित्यंस्यादित्येवंलक्षणयाकिंचिद्धर्मेणैवबाध्यमित्याहुःअत्रचवैधर्म्ये
स्यविपक्षाकृतित्वान्नसर्वस्यसाध्यत्वापादनंकिंत्वसादीनामप्यनित्यत्वंस्यादितिनत्वथार्थतोनित्यवधेयंप्रतिकूलतर्कदेशनाभासाचेयंऽत्रोत्तरमा
हासाधर्म्यादसिद्धेःप्रतिषेधासिद्धिःप्रतिषेधसाधर्म्यात्यदियत्किंचित्साधर्म्यात्सर्वस्यसाध्यत्वमायादपरंतुस्वसाधर्म्यस्यासाधकत्वमभिमतंत
दासाधर्म्यादसिद्धेःप्रतिषेधासिद्धिःप्रतिषेधसाधर्म्यात्यदियत्किंचित्साधर्म्यात्सर्वस्यसाध्यत्वमायात्येवंसाध्यत्वंतत्कत्वेनसाधर्म्यदृष्टांतसाधर्म्यरूपत्वात्सिद्धसादिवत्।
उक्तंचत्वदीयोहेतुस्वप्रतिषेध्येनसहीयतेतुनाक्षतकत्वेनसहेनचसहसाधर्म्यरूपस्तथाचायमपिनसाधकःस्यात्।यदिचसाधर्म्यमात्रेनसा
धकमपितुव्याप्तिसहितनित्यभिमतंतदाक्षतकत्वेतदस्तिनुसत्वमितिविशेषइत्याहदृष्टांतेत्वस्यसाध्यसाधनभावेनव्याप्यव्यापकभावनद
र्शनेनप्रसक्तस्यप्रतिषेधस्येतुल्यत्वात्साधकत्वात्तस्यहेतुत्वस्यनुभयथाऽन्ययेनव्यतिरेकेणावभासात्मदीयोहेतुःसत्वात्सत्वादिनाविशेषइति
यदुक्तंनत्वथवनित्यसमप्रकरणं।नित्यसमंलक्षयतिनित्यमनित्यभावादनित्येनित्यत्वोपपत्तेर्नित्यसमः।अनित्यभावःअनित्यत्वंतस्यनि
त्यंसर्वकालंस्वीकारेऽनित्यशब्देनित्यत्वंस्यादित्यापादनेनित्यसमाअयमाशयः।अनित्यत्वस्यनित्यमस्वीकारेनित्यत्वाभावदशायांतस्यानित्यत्वं
नस्यात्नहिदंडाभावदशायांदंड्यत्वंअतोनित्यत्वंनित्यमेवास्तीत्यभ्युपगंतव्यंतथाचशब्दस्यापिनित्यत्वापत्तिःतेनबाधःसप्रतिपक्षोहेतू
नाभासाचेयंस्वमनित्यत्वंयदिनित्यंकर्तृशब्दस्यानित्यतांकुर्यात्नहिरूक्षंमहारजनंपटस्यनीलतासंपादयतिअथानित्यंनतदाभावदशायामे
नित्यत्वंनस्यादित्यौदकमूत्संएतदनुसारेणलक्षणमपिकार्यमित्याचार्याः।वयंतुअनित्यस्यभावोधर्मस्तस्यनित्यमभ्युपगम्यैनित्यत्वेनाभ्युप
गतस्यनित्यत्वंस्यात्यथाक्षितिःसकर्तृकत्वेऽत्रअनित्यस्तिनेधर्मः॥सकर्तृकत्वंयाक्षितौनित्यभ्युपयतेनवानचेत्तदासाध्याभावादप्रसंगोबाधः
अथक्षितौनित्यमवसकर्तृकत्वमुपयतेतदाक्षितिर्नित्यत्वंस्यादितिसकर्तृकत्वंविरुद्धंतद्दृष्टांताभासाचयमितिक्लूप्तः।अत्रोत्तरमाह।प्रतिषेधेनित्य

५२ मनित्यभावादनित्येनित्यत्वोपपत्तेः। प्रतिषेधाभावः प्रतिषेध्यमपेक्षते शब्दः सर्वदा अनित्यभावाद् नित्यत्वात् अनित्येशब्देदनित्यत्वं उपपद्यतेन हि संभवति अनित्यत्वं नित्यमस्मिंश्चयच्चनास्त्यमिति व्याघातात्। नच नित्यमिति सर्वकालमित्यर्थस्तथाचशब्दस्यानित्यत्वे कथं सर्वकालमनित्यत्व संबंधइतिवाच्यं सर्वकालमित्यस्ययावत्सत्वमित्यर्थात्अतस्तत्वतः प्रतिषेधोनसंभवतिमतांतरेतुअनित्येनित्यत्वोपपत्तेर्नो स्वपायःप्रतिषेधःक्वतःसनित्यानित्यसमयोर्व्युत्क्रमेणलक्षणकरणेकिंबीजमितिचेत्इदमस्त्रिक्रमःसनानर्थकोनचेदनर्थेतितापनार्थेनित्यसमप्रकरणं भवतीत्यर्थः। नकार्यसमंलक्षयति प्रयत्नकार्यानेकत्वात्कार्यसमः। प्रयत्नकार्यस्यप्रयत्नेन संपादनीयस्यानेकत्वात्अनेकविधत्वात्अयमर्थः शब्दोऽनित्यः प्रयत्ननांतरीयकत्वादित्युक्तेप्रयत्ननांतरीयकत्वं प्रयत्नकार्यघटादौ प्रयत्नानंतरोपलभ्यमानेकीलकादावपिदृष्टांतन्नद्वितीयं नतज्जन्यत्वसाधकमायुक्तमस्मिंश्चयथाचसामान्यतउक्तेरेतावनभिमतविशेषनिराकरणेनप्रयत्नवस्थानेकार्यसमाअसिद्धिदेशनाभासाचेया अथनाप्रयत्नकार्यत्वंप्रयत्नकर्तव्यांनेकर्तव्यप्रयत्नानामितियावत्तादृशानांअनेकविधत्वादुक्तान्यत्स्वव्याघातकमुत्तरंकार्यसमानथा व्याख्याआक्षेपतिगणत्वात्सूत्रानुपदर्शितानामपिपरिग्रहःयथात्वसक्षेकिंचिद्दूषणंभविष्यतीतिशंकापिशाचीसमाकार्यकारणभावव्याघातकारनित्यत्वेऽनवस्थेत्यनुपकारसमाइत्यादि। अत्रोत्तरं कार्यान्यत्वे प्रयत्नादेरतुल्यमनुपलब्धिकारणमपपत्तेः। शब्दस्यकार्यान्यत्वेऽकार्यत्वे प्रयत्नस्यहेतु

५२ दिनाननुभाषणादिकंनवा दिनिसंवरणेनानिरोहिनावसराणिन्यर्थलिभ्यनइतिप्रांचानव्याख्युपकारोनुक्तसमुच्चयेनदृष्टांतसाधनवैकल्यादीनांपूर्वव
दुःतत्रक्रमेणप्रतिसाहान्यादीनांलक्षणेषुवक्ष्येषुप्रथमोदृष्टांतप्रतिसाहानिर्लक्षयति। प्रतिदृष्टांतधर्माभ्यनुज्ञास्वदृष्टांतेप्रतिसाहानिः प्रतिकूलोद
दृष्टांतोयत्रसप्रतिदृष्टांतः परपक्षःस्वस्यापीदृष्टांतोयत्रसस्वदृष्टांतः स्वपक्षस्तथाचस्वपक्षेपरपक्षधर्माभ्यनुज्ञाप्रतिसाहानिःस्वयंविशेष्याभिहितपरित्याग
इतिफलितार्थः सिद्धांतस्तुस्वयंविशिष्यानाभिधीयतइतिन्यायसिद्धांतइतिसांकर्येसंयंपक्षहेतुदृष्टांतसाधनदन्यत्रानिभेदात्पंचप्रभवतिनियमशब्दो।
नित्यःस्तनकत्वादित्युक्तेप्रत्यभिज्ञयाबाधितविषयेयमित्युत्तरंसिद्धसाधनमस्तुनहिदृष्टएवपक्षइतिएवंतत्रैवहेतौकृतकत्वादितिहेतावनैकांतिकत्वादितिप्रत्युक्ते
अस्तुस्तनकत्वादितिहेतुरितिवस्तुतोहेतुत्वानिर्देशेनरएवंतर्भूतासूत्रस्वरसान्यथाचवक्ष्यते। एवंपर्वतोवह्निमान् धूमादयोगोलकवदित्युक्तेदृष्टांतः
साधनविकलइतिप्रत्युक्तेअस्तुनहिमहानसवदितिरएवंअत्रैवसिद्धसाधनेनप्रत्युक्तेअस्तुनहिईंधनवानितिअन्यत्रानिस्तुविशेषणत्वान्यादिर्यथात
त्रैवनीलधूमादिसूक्तेः। समर्थविशेषणत्वेनप्रत्युक्तेस्तुनहिधूमादितिहेतुरित्यादिप्रतिसांतरलक्षयति। प्रतिसानार्थप्रतिषेधेधर्मविकल्पानर्थनिर्देशः
प्रतिसांतरंप्रतिसातुल्यस्यार्थस्यप्रतिषेधेरत्नेतरूपणेदिधीर्व्ययाधर्मस्यधर्मांतरस्यविशिष्टःकल्पोविकल्पस्तस्माद्विशेषणांतरादिनिष्फलितार्थः
नदर्थस्यप्रतिसानार्थस्यनिर्देशःपरोक्तदोषोदिधिषाव्यापूर्वादुक्तविशेषणविशिष्टनयाप्रतिसार्थस्यकथनमितिफलितार्थःप्रतिषेधइत्यनेनहेतुसंव
रणेवलंबेनाविस्वयंदूषणंविभाव्यविशेषणेनहोषइत्युक्तंप्रतिसार्थस्ययुपलक्षणंतेलतिरिक्तार्थस्येतिनत्वेनउदाहरणांतरमुपनयांतरंनिगमनांतरंच
प्रतिसांतरत्वेनसंगृह्यतेभवतिइदंचपक्षसाध्यविशेषणेनदानप्रयोगंद्विविधंयथाशब्दोनित्यइत्युक्तेध्वनौबाधेनपरेणप्रत्युक्तेवर्णात्मकःशब्दःपक्षइतिप्र
तिसांतरंनचेदमर्थांतरंप्रकृतोपयोगात्नचेयंप्रतिसानिःपूर्वोक्तस्यापरित्यागात्एवंपर्वतोवह्निमान्सुरभिमलिनधूमवत्वादित्युक्तेअसमर्थविशेषण
त्वेनचपरेणप्रत्युक्तेसूक्ष्मगुरुप्रभवत्वान्नित्यत्वएवंनादशवह्नौसाध्येयःसुरभिमलिनधूमवान्सर्ववह्निमान्नित्युदाहरणेन्यूनत्वेनप्रत्युक्तेनादशवह्नि
मानित्यत्रएवमन्यदप्यूह्यं। प्रतिसाविरोधेलक्षयति। प्रतिसाहेत्वाविरोधःप्रतिसाविरोधः। अत्रचप्रतिसाहेतुपदेकथाकालीनवाक्यपरेनथाचकथा
योःस्वपक्षनार्थविरोधः। प्रतिसाविरोधःयथापिकांचनमयःपर्वतोवह्निमान्पर्वतःकांचनमयवह्निमान्स्तादोवह्निमान्पर्वतोवह्निमान्स्तादस्तात्। ५३

पर्वतोवह्निमान्स्तादस्तात्पर्वतोवह्निमान्कांचनमयधूमादित्यादौहेत्वाभासांतरसांकर्यंतथाव्युपदेश्यसंकरेप्युपाधेरसांकर्यान्नदोषःनच
संकीर्णस्वलाभावःपर्वतोवह्निमान्धूमावयोयोधूमवान्सतिरपिरित्युदाहरणेनिरग्निश्चायमित्युपनयेचतत्सत्वात्एवंनिगमनेपिबोध्यं
प्रतिसासंन्यासेलक्षयतिपक्षप्रतिषेधेप्रतिसानार्थयनयनंप्रतिसासंन्यासः पक्षस्यस्वाभिहितस्यपरेणप्रतिषेधेतेसतिनस्थिरीकर्तुर्या
प्रतिसानार्थस्यायनयनमपलायइत्यर्थः। यथाशब्दोनित्यइत्युक्तेसामान्येव्यभिचारेणप्रत्युक्तेकृतकत्वादित्युक्तेसामान्येव्यभिचारेणप्रत्युक्तेकृतकमात्रशब्दोनित्य
इतिहेत्वंतरंलक्षयति। अविशेषोक्तेहेतौप्रतिषिद्धेविशेषमिच्छतोहेत्वंतरं। अत्रचहेतावित्यनेननहेत्ववयवांशोविवक्षितोचितुसाध्यकोंशःसच
हेत्ववयवस्यउदाहरणादिस्तोवाअविशेषोक्तइतिपूर्वोक्तइत्यर्थः विशेषमिच्छतइतिसाभिप्रायंतेनपरोक्तदूषणेदिधीर्षयातत्रैवहेतौविशेषणांत
रप्रक्षेपान्यहेतुकरणंवादूषयमपिहेत्वंतरंतथाचपरोक्तदूषणेदिधीर्षयापूर्वोक्तहेतुनावस्तूदकातिरिक्तहेतुनावस्तूदकविशिष्टवचनंहेत्वंतरंहेतो
विशेषणदानएवहेत्वंतरमितिप्रांचः पूर्वोक्तस्यहेत्ववयवस्योदाहरणादेर्वायथाशब्दोनित्यःशब्दोनित्यइंद्रियग्राह्यत्वात्यथेत्युक्तेसामान्येनैकांतिकत्वेन
चप्रत्युक्तेसामान्यवत्त्वेसतीतिविशेषणांतरंवाविशिष्टहेतुमुक्त्वायथाशब्दोनित्यइंद्रियग्राह्यत्वेनदृष्ट

५३

धेयोऽवयविसामानाधिकरण्यलक्षयति। परिषत्प्रतिवादिन्योर्निरभिधानमप्यविज्ञातमविज्ञातार्थंनिरभिधानंवादिनोनिग्रहस्थानं
धानादिनाबोधनिरपेक्षाय परिषत्प्रतिवाद्यन्यतरेणाविज्ञातेनुनाविज्ञातार्थमितिभावः नथाचावयविनाविकलव्युत्पन्नपरिषत्प्रतिवादिबो
धानुकूलोपायस्तिष्ठेत्प्रजनकवाचकवाक्यप्रयोगो ऽविज्ञातार्थमितिवाच्यकेत्यनेननिरर्थकायार्थकव्युदासः अत्रचपरा ज्ञानापोदनेममज्ज
योमविष्यतीतिश्चमदुक्तिसंभवः नचयथाकथंचित्परोजेनव्यइत्यज्ञानापादनेप्याप्तमेवेतिवाच्यं नथासतिभंगकालेपरमदुर्बोधयतिंचिदभि
धानेनैवसर्वत्रलयसंभवात्एतस्यत्रैधासंभवः उक्तसाधारणंतत्रमात्रप्रसिध्यंयथापंचस्कंधादयोबौद्धानांतत्रपादयःपंचेंद्रियाणिचरूप
स्कंधःसविकल्पकेंद्रियाःसंज्ञास्कंधःरागाद्वेषाभिवेशाःसंस्कारस्कंधःसुखदुःखवेदनास्कंधःनिर्विकल्पकंज्ञानस्कंधःद्वितीयमतिप्रसक्तयोगमन
येक्षितरद्वितीयथाकथंचपतनयाधृतिहेतुवंतिनयनसमाननामधेयवान्तत्कंतुमत्वादित्यादितृतीयोक्षिरूपंयथाचेनोभावनीत्यादिएवंउ
तिरुतोश्वरितादिकमपीतिभाष्यंअत्रमाध्यस्थंसंभवतुभयतंत्राभिस्तयोरेवविचारसंभवादितिचेत्सत्यंतथापियत्रनैयायिकमीमांसकयो
र्विचारेऽन्यतरोबौद्धतंत्रादिपरिभाषयावदितितत्रनियतइत्याशयः नत्वापिवेयथाकथंचित्परिभाषयोच्यतामितिपरःप्रौढ्यावदितितत्र
यस्योपादनमविदुषस्तुसर्वथैवेतिउयार्थकंलक्षयति। पौर्वापर्ययोगाद्प्रतिसंबंधार्थमयार्थकंपौर्वापर्यकार्यकारणभावस्तस्या
योगादसंभवात्शब्दबोधजनकाकांक्षासानायभावादितिफलितार्थः अप्रतिसंबंधोऽसंबंधबोधः प्रयोजनंशब्दबोधस्तंजनयतियद्यपि
दृश्यादिमानिपदपूपःकुंडमजातिनमित्यादावंतरावाक्यार्थबोधसत्त्वादव्याप्तिरितिव्याप्तिश्चनिरर्थकेनाध्याभिमतबाक्यार्थबो
धानुकूलाकांक्षादिशून्यबोधजनकपदसंतत्यविज्ञातार्थेनुस्वस्यबोधोभवत्येवेतिनाव्याप्तिः उदाहरणंतुउभयेषांयानासन्नानाकांक्ष
वाक्यं। समाप्तमभिमतवाक्यार्थप्रतिपादकनियहस्थानचतुष्कप्रकरणं ५। उनप्राप्तकालंलक्षयति। उनवयवविपर्यासवचनमप्राप्तकालं
उनवयवस्यकथैकदेशस्यविपर्यासोवैपरीत्यंनथाचसमुदायविषयीभूतक्रमविपरीतक्रमेणाभिधानंपर्यवसन्नंतत्रायंक्रमः वादिनासाधन

५४

मुक्तासामान्यनोद्देशाभासाउथर्गीया इत्येकः पादः प्रतिवादिनश्चनोपालंभो द्वितीयः पादः प्रतिवादिनः स्वपक्षसाध्यनंतत्रहेत्वा
भासासाधारणंचेतितृतीयः पादश्चयपराजयव्यवस्थाचतुर्थः पादः एवंप्रतिहेत्वादीनांक्रमः तत्रसभाक्षोभ्यामोक्षादिनाव्याप्तस्याभि
धानमप्राप्तकालमितिन्यूनंलक्षयतिहीनमन्यतमेनापावयवेनन्यूनंउवयवेनस्वशास्त्रसिद्धेनातेनसोगतस्यद्वावयवाभिधानेपिन
न्यूनत्वंनन्यवयवहीनत्वंउवयवत्वावच्छिन्नाभावस्तथाचकथनमेवस्यादतउक्तान्यतमेनापीतितथाचयत्किंचिदवयवन्यूनावयवाभि
धानंफलितंनचायमपसिद्धांतेसिद्धांतविरुद्धस्थानस्योपगमात्उपपत्तिसभाक्षोभादिनाभिधानात्। उपपत्तिलक्षयति। हेतूदाहरणाधिक
मधिकेतूदाहरणेत्युपलक्षणंदूषणाप्याधिक्यमपिबोध्यंनथाचस्वतंत्रव्याघुनरुक्ताभिधानमितिफलितंअनुवादस्तुनस्वतंत्रव्यःसाभि
प्रायत्वात्प्रतिसाधिक्यंचपुनरुक्तंधूमादालोकात्महानसवच्चत्वइवदित्यादिकंतुविनासमयसंबंधंदीर्घादित्रज्ञादुक्तभधिकंयथामहानसं
मात्रानसवदितितुनाधिक्यंकिंतुपुनरुक्तं। समाप्तंस्वसिद्धांतानुरूपप्रयोगाभासनिग्रहस्थाननिरूपकप्रकरणं। पुनरुक्तंलक्षयतिशब्दार्थयोःपुन
र्वचनंपुनरुक्तमन्यत्रानुवादात्पुनर्वचनंपुनरुक्तंनस्यविभागार्थंशब्दार्थयोरितिनशब्दपुनरुक्तधर्मपुनरुक्तंचलक्ष्यतेऽनुवादे। नित्यादि
धारणायान्यत्रानुवादादितिअनुवादान्यत्वेसतीत्यर्थः निष्प्रयोजनपुनरभिधानेतिपुनरुक्तं। अनुवादस्तुन्याय्यपक्षेसप्रयोजनकएवेतिभावः
नथाचसमानार्थकपूर्वानुवादिसमानानुपूर्वकशब्दप्रयोगःशब्दपुनरुक्तं। समानार्थकेभिन्नानुपूर्वकेशब्दस्यनिष्प्रयोजनेपुनरभिधानेऽर्थे मर्थं
पुनरुक्तं। आद्यंयथायंघटायंघट इतिद्वितीययथाघटःकलशइतिनस्यप्रमादादिनासंभवः। पुनरुक्तप्रभेदोमरमाह। अर्थादापन्नस्यस्वशब्देनपुनरभिधानं।
पुनरुक्तमित्यनुवर्तनेप्यस्मिन्लक्ष्यस्यार्थात्सर्वोक्तप्रतिपत्तिर्विनास्यतेनरत्वेनपुनरभिधानंपुनरुक्तं इदमेवचअर्थपुनरुक्तमितिगीयतेयथावह्नि
रत्रेत्यादिपूर्वपदाक्षिप्तोक्तिरियंउष्णोवह्निरितिपदाक्षिप्तोक्तिर्वह्निरुष्णोनास्मीतिविधाक्षिप्तोक्तिः जीवन्नरोनास्तिवहिरस्मीतिनिषेधाक्षिप्तो
क्तिः पुनरुक्तत्वेविधंचेदंभाष्यादिसंमतेअन्यतुशब्दपुनरुक्तंहिविधंतत्रशब्दस्यपुनरभिधानंपर्यायेणाभिधानंचउभयंपुनरर्थपुनरुक्तमित्याहुः पुनर
रुक्तप्रकरणंउननुभाषणंलक्षयति। विज्ञातस्यपरिषदाप्रतिवादिनास्याप्रत्युच्चारणमननुभाषणं। परिषद्विज्ञातस्यवादिनोऽनुवाद्यस्यवादिनोनिरभि

५५ स्थितस्यतथाचप्रथमवचनेनानुभाषणेवादिनावारत्रयंवाच्यमितिदर्शितंतथाचत्रिरभिधानेपियत्रानुभाषणविरोधीव्यापारस्तत्रानुभाषणंनिग्रहस्थानमित्यर्थः।अवसानंकार्यनिरासायअवसानमनाविद्युर्वेतिविशेषसंकार्यनिरासायकथामविच्छिंदेतेतिचविशेषणीयमित्याचार्याः।नन्वाभ्रतिभासंकार्यउत्तरप्रतिपक्षावपिसभाक्षोभादिनाननुभाषणसंभवात्तदिदंचतुर्थंएकदेशानुवादाद्वितीयतानुवादात्केवलदूषणोद्भास्तेभेनचेतिसर्वंनामपदेनानुवादात्पंचममित्याचार्याः।क्वचिदवसानाप्रतिभाननुभाषणसंकार्यंयन्निश्चेतुंशक्यतेतदेवेहद्रष्टव्यंउवसानंलक्षयति। अविस्रांतेत्यसानांभावेक्तः।चकारस्यपरिषदाविस्रांतस्येत्यनुकर्षणार्थस्तथाचपरिषदाविस्रांतस्यवादिनानिरभिहितस्याप्यविस्रांतमित्यर्थः।इहेचकिंचिदसिद्धयतएवनेत्याद्याविष्करणेनसंतुशक्यनइतिअवप्रतिभोलक्षयति।उत्तरस्याप्रतिपत्तिरप्रतिभा।उत्तरंहिपरोक्तंदुष्टाप्रियत्रोत्तरसमयउत्तरंनप्रतिपद्यतेतत्राप्रतिभानिग्रहस्थानेनचात्रानुभाषणस्यावश्यकत्वादेवदूषणमत्रस्थितिवाच्यं। परोक्तानुवादेहितत्तत्रपरोक्तमनूद्यादिनोत्तरंप्रतिपद्यतेतत्रासांकार्यान्नरवसूचनश्लोकपादाद्युनेत्याचेयंविक्षेपंलक्षयतिकार्यव्यासंगात्कथाविच्छेदोविक्षेपः। कार्यव्यासंगात्कार्यव्यासंगमुद्भावेत्यर्थः॥ स्यसोयेपंचमीकार्यव्यासंगश्चासंभवत्कालांतरकृत्यनारोपितःतेननादरात्कथाविच्छेदेविक्षेपःतेनराजपुरुषादिभिराकारणेगृहजनादिभिर्वायत्यक कार्यार्थमाकारणेस्वगृहादादिकंपश्यतोगमनेवास्तवशिरोरोगादिनाप्रतिबंधेचानविक्षेपःननुकार्यव्यासंगेद्भावनंकुतःसभाक्षोभादिनाचेदननुभाषणमेवउत्तरीप्रतिपत्त्यावेदप्रतिभैवेतिचेन्नउत्तरावसराभावात्।वस्तुतस्तूत्तरस्फोर्तावपितदूषणसंभावनयाविक्षेपसंभवनात्यथास्थितिःसकर्तृकाकार्यत्वादित्युक्तेउत्तरांकुरेव्यभिचारस्तावन्मयोद्भाव्यस्तत्रचेदयंपक्षस्समर्थ्यतानदामेकिमुत्तरमनोत्तरमत्रार्णवलिखितंमयाचविचारितंकिंचिन्कार्यमुद्भाव्यगृहेगत्वादत्तइत्येवंविक्षेपसंभवात्मउत्तरविरोधिनिग्रहस्थानत्वंतुक्तप्रकरणंमतानुसारीलक्षयति।स्वपक्षेदोषाभ्युपगमात्परपक्षेदोषप्रसंगोमतानुसारोषाभ्युपगमाद्दोषमंतुध्यत्येवार्थः यथाशब्दोनित्यःश्रावणत्वादित्युक्तेध्वनावनैकांतिकत्वेनहेत्वाभासोममित्युक्तःशब्दोऽनित्यःकृतकत्वादितिसाधनेध्वनेरपिपक्षत्वान्नदोषइत्युक्तेःसिध्यत्तंवापिहेत्वाभासोयमित्युक्तोसोयंमतानुसर्यांबुनिगृहीतःस्यादितिसिध्यमनुमतेभवतीतिस्वपक्षेदोषाभ्युपगमात्पर्यनुयोज्योपेक्षणंलक्षयति।निग्रहस्थानप्राप्तस्यानिग्रहःपर्यनुयोज्योपेक्षणं।निग्रहस्थानेप्राप्तवतोऽनिग्रहःनिग्रहस्थानानुद्भावनमित्यर्थःयत्रत्वनेकनिग्रहस्थानयोरेकतरोद्भावनंतत्रनपर्यनुयोज्योपेक्षणंअवसरेनिग्रहस्थानोद्भावनलाभचिन्ताभावस्यैवतत्वात्॥ ५५

ननुवादिनाकथमिदमुद्भाव्यंस्वकौपीनविवरणस्यायुक्तत्वादितिचेत्सत्यं। मध्यस्थेनैवेदमुद्भाव्यंवादेस्वयमुद्भावनेप्यदोषः। निरनुयोज्यानुयोगलक्षयति।उत्तरंनिग्रहस्थानेनिग्रहस्थानाभियोगोनिरनुयोज्यानुयोगः।अवसरेयथार्थेनिग्रहस्थानोद्भावनादितिकिंयन्निग्रहस्थानोद्भावनेतदित्यर्थः एतेनानवसरेनिग्रहस्थानोद्भावनेऽनिग्रहस्थानेनिग्रहस्थानांतरोद्भावनेचनाव्याप्तिःसोयंचतुर्थादुलंजानिराभासोनवसरगतपंचमाभासोद्भाविचारादावसिध्यन्नुद्भावनंअनवसरगतपंचमाकालगतोद्भावनंयथाशब्दस्यसिध्यत्प्रतिसाधनविशेषयसिद्धेर्धर्मांतरंएवमवसरप्राप्तीत्यकथनमपियथाउच्यमानंयत्स्यात्पक्षादेःपरिसमाप्तोएवमनुक्तियात्प्रतिज्ञानाद्यनुभाषणावसरेनुद्भाव्यबोधाविष्करणानुभाषणमवसरेवादिनोद्भावनमित्यादिकमूलंदोषनिरूप्यनिग्रहस्थानत्रिकप्रकरणंउपसिद्धांतंलक्षयति।सिद्धांतमभ्युपेत्यानियमात्कथाप्रसंगोऽपसिद्धांतः सिद्धांतंस्वशास्त्रकाराभ्युपगतमर्थंस्वीकृत्यानियमान्नियमद्रव्यवान्कथाप्रसंगइतिवाचकथायास्वीकृतेसिद्धांतप्रत्यवोपसिद्धांतःतथाचसौर्यमतेनाहंवेदिष्यामीत्युभ्युपेत्यरौद्रीयंकथायांआविर्भावस्याविर्भावाभ्युपगमेऽनवस्थेतिदूषणेऽप्याविर्भावस्यासतोऽनित्यत्वमभ्युपेत्यनित्यत्वापसिद्धांतःयस्त्वेकदेशिमतेनकथामारभतेनस्यात्शास्त्रकाराभ्युपगमविरोधेनापसिद्धांतइतिवोद्यचिंतभभ्युपेत्यैत्युक्तेसौगतास्त्वपसिद्धांतंदूषणंनमन्यतइत्यन्यदेतत्।क्रमप्राप्तेत्वाभासलक्षणेवक्तुंवक्ष्येतदकथनबीजमाहेत्याभासांश्चयथोक्तान्। च:पुनरर्थेनाभासाःपुनर्यथायेनरूपेणपूर्वमुक्तास्तेनैवरूपेणतेषांनिग्रहस्थानत्वमितिनिग्रहस्थानलक्षणांतरमपेक्षितमितिउत्तरचकारस्यदृष्टांतेसाधनवैकल्यादिसमुच्चायकत्वमितिकेचिन्मन्यथोक्तादस्यस्थानन्यायपत्तेरितिकथकाःकिंनिरूप्यनिग्रहस्थानद्वयप्रकरणं।समाप्तं।निग्रहस्थानविशेषलक्षणंसमाप्तंचपंचमस्यद्वितीयमाह्निकंएषामुनिप्रवरगौतमसूत्रवृत्तिः॥ श्रीविघ्नराजस्तिनासुगमान्यवर्णश्रीलक्ष्मणंद्रवरणौद्युजनंचरीकश्रीमठिरामणिवचःप्रचयैरकारिकृतिनार्थपदाक्षिमेमेतांमृदुनित्यचरणेसमर्पयामि॥अपराधमिमंप्रभोक्षमेथाननुनागायणदेवदीनबंधोरसवाणतिर्योशंकेद्रकोलहरुलेकामतिर्योशुचौसिनातुअकरोन्मुनिसूत्रवृत्तिमेतांननुवेदाविदिनेसविघ्नाथः॥ ॥ इति श्रीमत्सूत्रवृत्तिःतोषाध्यायश्रीमद्विद्यानिवासभट्टाचार्यात्मजश्रीविश्वनाथभट्टाचार्यकृतायांन्यायसूत्रवृत्तौपंचमोध्यायःसमाप्तोयंसमाप्तःन संख्या २७५० श्री॥श्रीमत्॥श्रीमत्श्रीपश्रीम

Digitized with financial assistance from the Government of Maharashtra on 11 June, 2017